

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΣΕΜΙΝΑΡΙΟ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Καθ. Ιακ. Φαρσεδάκης, Δ/ντης Τομέα Εγκληματολογίας

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ: Επικ. Καθ. Γρ. Λάζος

ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΡΙΑ: Μ. Παπαγιαννοπούλου, Μ.Α. Εγκληματολογίας

**ΤΟ ΤΗΒ ΩΣ ΖΗΤΗΜΑ
ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΚΑΙ
Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ
«ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ» ΤΗΣ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ**

Σπυρίδων Μπολάκης

ΑΘΗΝΑ 2004

*Στους γονείς μου, Δημήτρη και Ειρήνη
Στον αδερφό μου Αντώνη
Και στη σύντροφό μου Έλντα Μαρία*

*Χωρίς τη βοήθεια και τη συμπαράστασή τους
δεν θα είχα καταφέρει τίποτα.*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	6
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8
I) Η σχέση εγκληματικότητα/οικονομίας/πολιτικής εξουσίας – Θεωρίες που διατυπώθηκαν πριν από την «παγκοσμιοποίηση» της οικονομίας	10
Α) Η σχέση της εγκληματικότητας με την οικονομία – Marx και «μαρξιστική εγκληματολογία»	10
Β) Η σχέση της εγκληματικότητας με την πολιτική εξουσία (Weber-Dahrendorf-Turk)	11
Γ) Η σχέση της οικονομίας με την πολιτική εξουσία (Σύγκλιση Marx-Weber – Η συμβολή της θεώρησης του Foucault)	13
II) Θεωρίες για την «παγκοσμιοποίηση» – Σχέση οικονομίας και πολιτικής εξουσίας στην «παγκοσμιοποιημένη» οικονομία	16
Α) Οι υποστηρικτές-απολογητές της «παγκοσμιοποίησης»	16
Β) «Παγκοσμιοποίηση»: Η μετανάστευση των κεφαλαίων με στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους – Ανισομέρεια πλούτου μεταξύ κρατών και εντός αυτών	17
Γ) Η αντίθεση οικονομίας-πολιτικής: Η διάβρωση του έθνους-κράτους	20
Δ) Το έθνος-κράτος ως τοπική αρχή του παγκόσμιου συστήματος	24
Ε) Πολιτισμική «παγκοσμιοποίηση» – Ο ρόλος των ΜΜΕ	27
ΣΤ) Η υποκειμενοποίηση των ατόμων στα πλαίσια της «παγκοσμιοποίησης»	29
III) Η αντιμετώπιση του THB–Το THB ως ζήτημα παράνομης μετανάστευσης 31	
Α) Αποσαφήνιση των όρων trafficking και smuggling	31
Β) Τα μέτρα για την αντιμετώπιση του THB στην πράξη	32
Γ) Ο ρόλος του οργανωμένου εγκλήματος και της διαφθοράς	34
Δ) Η αντιμετώπιση του THB ως πρόσχημα για την λογοκρισία του Διαδικτύου ..	37
IV) Το THB ως ζήτημα ανθρωπίνων δικαιωμάτων	40
Α) Ανθρώπινα δικαιώματα 1 ^{ης} και 2 ^{ης} γενιάς	40
Β) Ανθρώπινα δικαιώματα 3 ^{ης} και 4 ^{ης} γενιάς	43
Γ) Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως απόλυτο όριο στην άσκηση εξουσίας	47
Δ) Το THB ως παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων και προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας	49

V) Πρακτικές αντιμετώπισης του ΤΗΒ, βασισμένες σε μια προοπτική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων	52
A) Πρόληψη	52
1) Πρόληψη σε μακρο-επίπεδο	54
2) Πρόληψη σε μικρο-επίπεδο	67
B) Καταστολή	69
1) Ηθικές και κοινωνικές όψεις της πορνείας	69
2) Πορνεία:εργασία όπως οι άλλες ή προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας;	72
3) Ο μύθος της επιλογής και το στοιχείο του εξαναγκασμού στην πορνεία και στο ΤΗΒ	77
4) Πρακτικές ισχυρού πατερναλισμού: Τα εκδιδόμενα άτομα ως παθητικά θύματα	83
5) Η νομιμοποίηση της πορνείας	85
6) Η ποινικοποίηση του πελάτη	91
α) Ο πελάτης	92
β) Ριζοσπαστικός φεμινισμός: Η πορνεία ως βία κατά των γυναικών	94
γ) Κριτική στον ριζοσπαστικό φεμινισμό – Πορνεία: ζήτημα σχέσεων των φύλων ή ζήτημα σχέσεων εξουσίας	97
δ) Αποτελεσματικότητα και προβλήματα εφαρμογής του μοντέλου ποινικοποίησης του πελάτη στην πράξη	101
7) Μαστροπεία και αναστροφή του βάρους της απόδειξης	104
Γ) Αποκατάσταση	105
ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	110
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	114

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η συγκεκριμένη μελέτη πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Σεμιναρίου Εγκληματολογικών Σπουδών, το οποίο διεξάχθηκε στο τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, κατά τα ακαδημαϊκά έτη 2002-2003 και 2003-2004, με θέμα «Παράνομη Διακίνηση και Εκμετάλλευση Ανθρώπων». Κάθε φοιτητής/τρια στο Σεμινάριο ανέλαβε να εκπονήσει μελέτη που αφορούσε συγκεκριμένες πτυχές και τρόπους αντιμετώπισης του φαινομένου. Τούτο μπορεί να εξηγήσει την ανισομερή ανάπτυξη των ενοτήτων της παρούσας μελέτης, καθώς ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στα ζητήματα τα οποία μου ανατέθηκε να διερευνήσω: την «παγκοσμιοποίηση» και τις πρακτικές αντιμετώπισης που προκρίνει η προσέγγιση του THB ως ζητήματος ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Από την άλλη, δεν θα μπορούσαν να λείπουν οι αναφορές στις εφαρμοσμένες μέχρι σήμερα πρακτικές για την αντιμετώπιση του THB και τις θεωρίες από τις οποίες απορρέουν. Έτσι, υπάρχει μια μικρή ενότητα για την αντιμετώπιση του THB ως ζητήματος παράνομης μετανάστευσης (θέμα που διαπραγματεύεται άλλος συνάδελφος στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Σεμιναρίου), ενώ η ενότητα που αφορούσε τις φεμινιστικές προσεγγίσεις (επίσης θέμα άλλης συναδέλφου) τελικά συγχωνεύτηκε με τις κατασταλτικές πρακτικές που αφορούν την πορνεία και τη σεξουαλική εκμετάλλευση.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά :

Τον διευθυντή του Μεταπτυχιακού Σεμιναρίου και του Τομέα Εγκληματολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου καθ. Ιάκωβο Φαρσεδάκη, για τις πρωτοβουλίες και ενέργειες που έκανε και συνεχίζει να κάνει για την ανάπτυξη και πρόοδο του κλάδου της Εγκληματολογίας στην Ελλάδα και για τις πολύτιμες συμβουλές του.

Τον επιστημονικό υπεύθυνο του Μεταπτυχιακού Σεμιναρίου καθ. Γρηγόρη Λάζο, για την ουσιαστική βοήθεια που μου προσέφερε, προτείνοντας, αλλά και παρέχοντάς μου βιβλιογραφικό υλικό και τις εύστοχες παρατηρήσεις του.

Την συντονίστρια του Μεταπτυχιακού Σεμιναρίου Ματίνα Παπαγιαννοπούλου, για την παροχή βιβλιογραφικού υλικού από το ΚΕΘΙ και τα κρίσιμα σημεία στα οποία μου επέστησε την προσοχή κατά τις προφορικές εισηγήσεις μου.

Όλους/ες τους/τις εισηγητές/τριες και συμφοιτητές/τριες που, με τα σχόλια και τις υποδείξεις τους, επηρέασαν με τον τρόπο τους την παρούσα μελέτη, ιδιαίτερα τις Έφη Κουκούτση, Άννα Τζάκου, Ρούλα Πρίντεζη και Μαρούσα Απειρανθίτου για την παροχή βιβλιογραφικού υλικού.

Τον ξάδερφο μου Νίκο Κουτσιούμπα για την πολύτιμη βοήθειά του στην πληκτρολόγηση του κειμένου.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΔΟΜ	Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΚΥΘΚΚΑ	Κέντρο Έρευνας και Υποστήριξης Θυμάτων Κακοποίησης και Κοινωνικού Αποκλεισμού
ΕΟΔΜ	Ελληνική Ομάδα για τα Δικαιώματα των Μεταναστών
ΕΠΣΕ	Ελληνικό Παρατηρητήριο Συμφωνιών Ελσίνκι
ΗΕ	Ηνωμένα Έθνη
ΗΠΑ	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
ΚΕΘΙ	Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας
ΜΚΟ	Μη Κυβερνητική Οργάνωση
ΜΜΕ	Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών

CATW	Coalition Against Trafficking in Women
COYOTE	Call Off Your Old Tired Ethics
CVME	Research and Support Center for Victims of Maltreatment and Social Exclusion
ECPAT	End Child Prostitution in Asian Tourism
GAATW	Global Alliance Against Trafficking in Women
ICPR	International Committee on Prostitutes' Rights
ILO	International Labour Organization
IOM	International Organization for Migration
LEFO	Lateinamerikanische Exilierte Frauen Osterreichs
NCID	National Criminal Investigation Department
NGO	Non Governmental Organization
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
THB	Trafficking in Human Beings
UN	United Nations
UNHCR	United Nations High Commissioner for Refugees
UNICEF	United Nations Children's Fund
UNIFEM	United Nations Development Fund for Women
UNODC	United Nations Office on Drugs and Crime
WHISPER	Women Hurt In Systems of Prostitution Engaged in Revolt

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μολονότι αρχικά πίστευα ότι ο προσχηματικός όρος trafficking θα αποτελούσε τροχοπέδη στην επέκταση της μελέτης στην ανάλυση μορφών εκμετάλλευσης που δεν σχετίζονται με την μετακίνηση των ατόμων, ευτυχώς διαψεύστηκα, καθώς το THB αποτελεί ιδανικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο τα άτομα υιοθετούν ατομιστικά και ανταγωνιστικά πρότυπα που επιτρέπουν την εμπορευματοποίηση ανθρωπίνων σωμάτων, συμβάλλοντας έτσι κατά κάποιο τρόπο στην αναπαραγωγή αυτών των προτύπων. Με άλλα λόγια, το THB είναι ένα φαινόμενο το οποίο καταδεικνύει με τον πλέον σαφή τρόπο την αντίφαση ανάμεσα στην «παγκοσμιοποίηση» και το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Βεβαίως, τα ζητήματα της «παγκοσμιοποίησης» και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι πολύπλευρα και αυτό που με βοήθησε να καλύψω όσο το δυνατόν περισσότερες πλευρές τους ήταν η αναδίφηση της βιβλιογραφίας, προερχόμενης μάλιστα από διαφορετικές επιστήμες. Η παράθεση απόψεων επιστημόνων από διαφορετικούς κλάδους της Επιστήμης (Κοινωνιολογία, Εγκληματολογία, Οικονομία, Πολιτικές Επιστήμες, Νομική, Φιλοσοφία, Ηθική, κτλ.) θεωρώ ότι είναι επιτακτική ανάγκη για την πληρότητα, όχι μόνο της παρούσας, αλλά κάθε επιστημονικής εργασίας. Φυσικά, η διεπιστημονική προσέγγιση δεν πρέπει να σημαίνει σε καμία περίπτωση την απουσία αποκρυσταλλωμένης οπτικής πάνω στο ζήτημα.

Η οπτική η δική μου είναι η οπτική ενός κοινωνιολόγου-εγκληματολόγου, σύμφωνα με την οποία κάθε φαινόμενο πρέπει να εντάσσεται σε συγκεκριμένο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο. Ως εκ τούτου, όταν μιλάμε για εγκληματικά φαινόμενα παγκόσμιας κλίμακας, όπως το THB, η εξέτασή τους δεν μπορεί να περιορίζεται στο μικρο-επίπεδο και τα μέτρα αντιμετώπισης δεν μπορούν να μην αφορούν το κοινωνικο-οικονομικο-πολιτικό πλέγμα εξουσίας μέσα στο οποίο καρποφορούν τέτοιου είδους φαινόμενα.

Το THB πρέπει, επομένως να εξεταστεί μέσα στο πλαίσιο της «παγκοσμιοποίησης», εξετάζοντας τη σχέση του γενικού με το ειδικό και αντίστροφα, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα υποκειμενοποιούνται από την παγκοσμιοποίηση επιτρέποντας την εμπορευματοποίηση των ανθρωπίνων σωμάτων, αλλά και τις αρχές, στις οποίες πρέπει να βασιστούν τα άτομα για να αντισταθούν σε φαινόμενα που, προσβάλλοντας τα δικαιώματα και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, υποβαθμίζουν την οντότητά του. Θέλω να πιστεύω ότι όλες οι προσωπικές εκτιμήσεις και προτάσεις που παρατίθενται στην παρούσα εργασία, διαπνέονται από το πνεύμα του ανθρωπισμού, βρισκόμενες συνεπώς σε αντιπαράθεση με τον ατομισμό και τον ανταγωνισμό, καθώς και ότι σε κάθε περίπτωση τα άτομα εξετάζονται ως υποκείμενα δικαιωμάτων και φορείς της κοινωνικής πραγματικότητας. Η πίστη στη δυνατότητα του ανθρώπου να επιφέρει αλλαγές που αποσκοπούν στη βελτίωση των συνθηκών ζωής του – όχι ως ατόμου, αλλά στο σύνολο της ανθρωπότητας – παραμένει ζωντανή, όσο υπάρχουν κοινωνικά κινήματα αντιπαράθεσης και άτομα που δεν νιώθουν πολίτες μια φορά κάθε τέσσερα χρόνια.

Περνώντας στις επιμέρους ενότητες, προτίμησα να μην έχω εισαγωγική ενότητα με αποσαφηνίσεις ορισμών και ζητημάτων και να αναφέρομαι σε αυτά στην πορεία της εργασίας όταν κάποια αποσαφήνιση κρίνεται αναγκαία για την κατανόηση του επιχειρήματος. Θεωρώ ότι τούτο καθιστά την ανάγνωση λιγότερο βαρετή και περισσότερο ενδιαφέρουσα. Έτσι, π.χ., η αποσαφήνιση των όρων trafficking και smuggling επιχειρείται στην τρίτη ενότητα, οι γενιές των δικαιωμάτων αναφέρονται

στην τέταρτη ενότητα και η διαμάχη ανάμεσα στον ριζοσπαστικό και τον φιλελεύθερο φεμινισμό στην πέμπτη ενότητα.

Ωστόσο, εξετάζοντας τη σχέση ενός εγκληματικού φαινομένου, όπως το ΤΗΒ, με ένα άλλο φαινόμενο, την «παγκοσμιοποίηση», που είναι οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό, δεν θα μπορούσαμε να ξεκινήσουμε παρά με την αναφορά των κυριότερων θεωριών που έχουν ασχοληθεί με τη σχέση της εγκληματικότητας με την οικονομία, τη σχέση της εγκληματικότητας με την πολιτική εξουσία και την σχέση της οικονομίας με την πολιτική εξουσία. Έτσι, στην πρώτη ενότητα παρουσιάζονται οι θεωρίες που διατυπώθηκαν για τις προαναφερθείσες σχέσεις πριν από την «παγκοσμιοποίηση».

Η δεύτερη ενότητα αφορά το φαινόμενο της «παγκοσμιοποίησης». Παρατίθενται αναλύσεις για τη σχέση του έθνους-κράτους με την «παγκοσμιοποιημένη» οικονομία, αλλά και για την αποκαλούμενη «πολιτισμική παγκοσμιοποίηση» και το ρόλο των ΜΜΕ σε αυτή, για να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η «παγκοσμιοποίηση» είναι ένα πλαίσιο οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής επιβολής ατομιστικών και ανταγωνιστικών προτύπων που επιτρέπουν την εμπορευματοποίηση των πάντων, συμπεριλαμβανομένων των ανθρωπίνων σωμάτων.

Στην τρίτη ενότητα εξετάζεται το ζήτημα της θέλησης των κρατών και των διεθνών οργανισμών να αντιμετωπίσουν το ΤΗΒ, με δεδομένο ότι το ΤΗΒ αποτελεί την εμπέδωση της λογικής του «παγκοσμιοποιημένου» συστήματος εξουσίας περί εμπορευματοποίησης των πάντων. Παρουσιάζονται οι αδυναμίες του συγκεκριμένου μοντέλου αντιμετώπισης, το οποίο δίνει ιδιαίτερο βάρος στο ρόλο του οργανωμένου εγκλήματος και της διαφθοράς, ενώ αναφέρεται και ένα παράδειγμα διαχείρισης και εκμετάλλευσης της καταπολέμησης του ΤΗΒ για άλλους σκοπούς.

Κατόπιν, στην τέταρτη ενότητα, καταδεικνύεται ο τρόπος με τον οποίο τα κράτη χρησιμοποιούν ακόμη και τη θεωρία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων προκειμένου να εξωραΐσουν τους σκοπούς τους και να διασφαλίσουν την κυριαρχία τους, ενώ εξετάζεται το πραγματικό νόημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας.

Στην τελευταία ενότητα, εξετάζονται οι πρακτικές αντιμετώπισης του ΤΗΒ, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι μόνο τα μέτρα πρωτογενούς κοινωνικής πρόληψης παρουσιάζουν τα δύο απαιτούμενα συστατικά για την καταπολέμηση του ΤΗΒ: αποτελεσματικότητα και εναρμόνιση με την αρχή του σεβασμού των δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου.

Κλείνοντας, θα ήθελα να σημειώσω ότι, παρότι η παρούσα μελέτη δεν καταπιάνεται σε βάθος με το ζήτημα της κοινωνικής ανασυγκρότησης σε παγκόσμια κλίμακα (ελπίζω να έχω την ευκαιρία, το χρόνο και τη διάθεση να ασχοληθώ με αυτό το πολύ σοβαρό ζήτημα για αρκετά χρόνια), αλλά περιορίζεται στην πρόταση εστίασης στα μέτρα πρωτογενούς κοινωνικής πρόληψης, είναι πιθανό κάποιοι (ενοχλημένοι;) να της προσδώσουν χαρακτηρισμό «ουτοπικού επιχειρήματος». Ελπίζω να τους διαψεύσω στα χρόνια που θα έρθουν.

Ι) Η ΣΧΕΣΗ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ/ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ/ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ – ΘΕΩΡΙΕΣ ΠΟΥ ΔΙΑΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ «ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ» ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Ομολογουμένως, η σχέση εγκληματικότητας/οικονομίας/πολιτικής εξουσίας έχει αποτελέσει πολλάκις αντικείμενο μελέτης στο παρελθόν. Ωστόσο, η εμπέδωση της συγκεκριμένης σχέσης φαίνεται να απουσιάζει από την σύγχρονη προβληματική σε ό,τι αφορά το ΤΗΒ. Ως εκ τούτου, κρίνεται σκόπιμη η περιληπτική παράθεση ορισμένων από τις σημαντικότερες θεωρίες που αναπτύχθηκαν για την εξέταση της διαπλοκής μεταξύ εγκληματικότητας/οικονομίας/πολιτικής εξουσίας.

Α) Η σχέση της εγκληματικότητας με την οικονομία – Marx και «μαρξιστική εγκληματολογία»

Καταρχήν, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο όρος «μαρξιστική εγκληματολογία» χρησιμοποιείται με κάθε επιφύλαξη, καθώς ο Marx δεν διατύπωσε μια συστηματική θεωρία για το έγκλημα.¹ Παράλληλα, η δυνατότητα συγκρότησης μιας μαρξιστικής εγκληματολογίας² έχει αμφισβητηθεί από εκπροσώπους της Αλτουσερικής σχολής, όπως ο Hirst.³ Ωστόσο, ο όρος δηλώνει την διάθεση για τη δημιουργία του θεωρητικού πλαισίου μιας εγκληματολογίας εμπνεόμενης από τον μαρξισμό.³

Ο Engels,⁴ προσπαθώντας να ερμηνεύσει την εγκληματικότητα της εργατικής τάξης, θεωρεί το έγκλημα ως το τελικό και αναγκαίο προϊόν των άθλιων συνθηκών ζωής στις οποίες εξαναγκάζει η αστική τάξη το προλεταριάτο. Υποστηρίζει ότι η εκμετάλλευση, την οποία υφίσταται η εργατική τάξη, οδηγεί σε μια ηθική αποχαλίνωση, η οποία με τη σειρά της οδηγεί στην εγκληματικότητα.

Ο Bongger⁵ επίσης συνδέει το έγκλημα με το ηθικό κλίμα που γεννάει ο καπιταλισμός. Σύμφωνα με τον Bongger, η «εγκληματική σκέψη» γεννιέται από την γενική τάση του καπιταλιστικού συστήματος να ευνοεί την ανάπτυξη του ατομικισμού σε βάρος του ανθρωπισμού. Σ' αυτό το γενικό πλαίσιο, ο Bongger ερμηνεύει όχι μόνο την εγκληματικότητα της εργατικής τάξης, αλλά και της αστικής.

Σιγά-σιγά γεννιέται μια «μαρξιστική εγκληματολογία» με σημαντικούς εκπροσώπους της, μεταξύ άλλων, τους Willem Bongger, Richard Quinney⁶, Tony

¹ Υπάρχει, ωστόσο, ένα κείμενο του Marx, γραμμένο στα 1860-1862, το οποίο έχει ενσωματωθεί στην έκδοση των *Θεωριών για την Υπεραξία* (τέταρτος τόμος του *Κεφαλαίου*). Για ελληνική απόδοση του κειμένου βλ. Μαρξ Κ., *Θεωρίες για την υπεραξία*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1981· Μαρξ Κ., *Δευτερεύοντα οφέλη από το έγκλημα*, στο Φαρσεδάκης Ι. (επιμ.), *Η εγκληματολογική σκέψη από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1990.

² Για την αντιπαράθεση σχετικά με τη δυνατότητα συγκρότησης μιας «μαρξιστικής εγκληματολογίας», βλ. τα άρθρα των P.Hirst, I. Taylor, P. Walton και J. Young στο Taylor I. & Walton P. & Young J. (επιμ.), *Critical Criminology*, Routledge and Kegan Paul, London, Boston, 1975. Βλ. επίσης Κουκουτσάκη Α., *Παραδόσεις κριτικής εγκληματολογίας*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1996-97, σελ. 24-43

³ Βλ. Κουκουτσάκη Α., *Παραδόσεις κριτικής εγκληματολογίας*, ο.π.

⁴ Βλ. Ένγκελς Φ., *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, Μπάυρον, Αθήνα, 1985

⁵ Αναφορές στο έργο του Bongger στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία μπορούν να βρεθούν σε επισκοπήσεις των σημαντικότερων εκπροσώπων της κριτικής εγκληματολογίας. Ενδεικτικά βλ. Φαρσεδάκης Ι., *Στοιχεία εγκληματολογίας*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1996, σελ. 93· Δασκαλάκης Η., *Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1985, σελ. 36· Κουκουτσάκη Α., *Παραδόσεις κριτικής εγκληματολογίας*, ο.π., σελ. 24. Για βιβλιογραφικές παραπομπές στο έργο του Bongger βλ. Φαρσεδάκης Ι. (επιμ.), *Η εγκληματολογική σκέψη από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1990, σελ. 125-126· Δασκαλάκης Η., ο.π., σελ. 93

⁶ Βλ. Quinney R., *Crime control in capitalist society: A critical philosophy of legal order*, στο Taylor I. & Walton P. & Young J.(επιμ.), ο.π.

Platt⁷ και Alessandro Baratta⁸. Για την «μαρξιστική εγκληματολογία», το έγκλημα είναι απόρροια της ταξικής καπιταλιστικής κοινωνίας και των οικονομικών ανισοτήτων. Η κοινωνική σύγκρουση δεν αποτελεί απλά έννοια-κλειδί στην εξήγηση του ποιες συμπεριφορές ορίζονται ως εγκληματικές αλλά συνιστά παράγοντα εγκληματογένεσης και μάλιστα το μοναδικό αίτιο παραγωγής του εγκλήματος. Όπως σωστά επισημαίνει ο Δασκαλάκης⁹, το λογικό συμπέρασμα των εκπροσώπων της «μαρξιστικής εγκληματολογίας», αφού θεωρούν το έγκλημα αιτιώδες παράγωγο των καπιταλιστικών κοινωνικών δομών, θα ήταν ότι η κατάλυση τούτων και η δημιουργία μιας αταξικής κοινωνίας θα πρέπει να οδηγήσει στην εξαφάνιση των μορφών εκμετάλλευσης και, κατά συνέπεια, του εγκλήματος.

Αυτή είναι και η θέση του Marx¹⁰, ο οποίος πρεσβεύει ότι, με το πέρασμα στο στάδιο του κομμουνισμού, θα ατονήσει το Κράτος, και, κατά συνέπεια, οι μηχανισμοί του επίσημου κοινωνικού ελέγχου. Όπως επισημαίνεται από το Λύτρα¹¹, η πολιτική πρόταση του Marx δεν στρέφεται στην άμεση και αμετάκλητη «κατάργηση» του κράτους. Αντίθετα σε μια αρχική φάση το κράτος γίνεται το όργανο εξουσίας και επιβολής της πλειονότητας, των τέως κυριαρχούμενων, σε βάρος της μειονότητας, των τέως κυρίαρχων. Το κράτος, για μια απροσδιόριστη διάρκειας μεταβατική περίοδο, αποτελεί το μέσο για να καταργηθεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, για να απαλλοτριωθούν τα υπολείμματα της θεσμικής οχύρωσης της αστικής κυριαρχίας και να αποφευχθεί με οποιαδήποτε μορφή η παλιννόστησή της. Το κράτος ουσιαστικά σχεδιάζει, κατευθύνει και προστατεύει την εφαρμογή του σοσιαλιστικού προγράμματος, λειτουργώντας ως κυριαρχικό μέσο της πλειοψηφίας του πληθυσμού. Ως μηχανισμός εξουσίας αναμένεται να μαραζώσει επειδή οι ταξικές αντιθέσεις θα είναι ανυπόστατες. Τούτο δεν σημαίνει ότι θα αναιρεθεί ολόπλευρα ή ότι θα σβήσουν όλοι οι δημόσιοι θεσμοί. Αντίθετα, ακόμη και στην απώτερη φάση της κομμουνιστικής στρατηγικής, θα διατηρηθεί μια μορφή μη εξουσιαστικής νομιμότητας, με δημοκρατία στη διοίκηση, αδελφότητα στην κοινωνία, ισότητα δικαιωμάτων.

B) Η σχέση της εγκληματικότητας με την πολιτική εξουσία (Weber-Dahrendorf-Turk)

Ο Weber¹² αναγνωρίζει τη σημασία της ιδιοκτησίας στην ανάλυση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, όπως και ο Marx, αλλά δεν αρκείται σ' αυτή τη

⁷ Βλ. Platt T., *Prospects for a radical criminology in the U.S.A.*, στο Taylor I. & Walton P. & Young J. (επιμ.), ο.π.

⁸ Για δείγμα της γραφής του Baratta στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία βλ. Baratta A., *Αρχές της ελάχιστης ποινικής παρέμβασης: Για μια θεωρία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως αντικείμενου και ορίου του ποινικού νόμου*, Ελληνική Επιθεώρηση Εγκληματολογίας, τ. 3-4, 1989. Επίσης, βλ. Baratta A. & Γιαννούλη Χ., *Από το δίκαιο της Ευρώπης στην Ευρώπη των δικαιωμάτων*, Θέσεις, τ. 60, 1997. Στην ιταλική βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Baratta A., *Criminologia critica e critica del diritto penale*, Pi Mulino, Bologna, 1982. Για κριτική και σχολιασμό των απόψεων του Baratta στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, βλ. Κουκουτσάκη Α., *Παραδόσεις κριτικής εγκληματολογίας*, ο.π., σελ. 63-70

⁹ Βλ. Δασκαλάκης, ο.π. σελ. 36-38

¹⁰ Βλ. Μαρξ Κ. & Ένγκελς Φ., *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986

¹¹ Βλ. Λύτρας Α., *Θεωρία της κοινωνικής στρωμάτωσης: Σε ταξική ανάλυση*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2002, σελ. 66

¹² Βλ. ενδεικτικά Weber M., *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, μετάφραση: Μ. Κυπραίος, πρόλογος-θεώρηση-επιμέλεια: Β. Φίλιας, Gutenberg, Αθήνα, 1984· Weber M., *Class, status, party*, στο Giddens A. & Held D. (επιμ.), *Classes, power and conflict- Classical and contemporary debates*, Macmillan, Hampshire, 1982

μονοδιάστατη προσέγγιση και προσθέτει δυο ακόμα μεταβλητές, το κύρος και την εξουσία. Κατά τον Weber, ιδιοκτησία, εξουσία και κύρος είναι οι μεταβλητές εκείνες που καθορίζουν τις κοινωνικές ιεραρχίες. Διαφορές ως προς την ιδιοκτησία δημιουργούν τις κοινωνικές τάξεις, διαφορές ως προς την εξουσία δημιουργούν τα πολιτικά κόμματα και διαφορές ως προς το κύρος οδηγούν στη δημιουργία ομάδων ή στρωμάτων κοινωνικής θέσης.

Παρατηρούμε, λοιπόν, σημαντικές διαφορές σε σχέση με τη θεωρία του Marx. Καταρχήν, ενώ κατά την μαρξιστική αντίληψη, η σύγκρουση είναι μεταξύ δυο τάξεων, της τάξης των κατεχόντων και της τάξης του προλεταριάτου, κατά την αντίληψη του Weber, υπάρχουν περιθώρια για σύγκρουση μεταξύ πολλών κοινωνικών στρωμάτων. Το αντικείμενο της σύγκρουσης κατά την μαρξιστική αντίληψη περιορίζεται στις σχέσεις ιδιοκτησίας ενώ κατά τη βεμπεριανή προοπτική μπορεί να είναι και οι σχέσεις εξουσίας.

Η τάση των θεωριών σύγκρουσης η οποία τοποθετεί την κοινωνική σύγκρουση σε επίπεδο εξουσίας, έχει ως κύριο εκπρόσωπό της τον Dahrendorf¹³. Για τον Dahrendorf, η κοινωνική αλλαγή και η κοινωνική σύγκρουση δεν θα πρέπει να εκλαμβάνονται ως παρεκκλίσεις ενός ομαλού και ισορροπημένου κοινωνικού συστήματος, αλλά ως ομαλά χαρακτηριστικά κάθε κοινωνικού συστήματος. Υποστηρίζει ότι η κοινωνική συνοχή δεν είναι απόρροια μιας καθολικής συναίνεσης, αλλά συνέπεια της κυριαρχίας ορισμένων πάνω σε άλλους. Αλλαγή, σύγκρουση και κυριαρχία είναι τα ομαλά χαρακτηριστικά κάθε κοινωνικού συστήματος στη σκέψη του Dahrendorf.

Σύμφωνα πάντα με τον Dahrendorf, κριτήριο κοινωνικής διαστρωμάτωσης δεν μπορεί να είναι οι σχέσεις ιδιοκτησίας. Το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό των τάξεων είναι το κύρος και η εξουσία. Η βασική κοινωνική ανισότητα στην κοινωνική δομή είναι η ανισότητα στην εξουσία και το καθοριστικό στοιχείο των τάξεων είναι η συμμετοχή ή ο αποκλεισμός από την εξουσία. Η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής είναι απλώς μια από τις διάφορες μορφές κύρους. Κατά συνέπεια, ο Dahrendorf δεν τοποθετεί τη σύγκρουση στο οικονομικό επίπεδο, αλλά στο πολιτικό επίπεδο. Δηλαδή, η σύγκρουση δεν είναι αποτέλεσμα των υλικών σχέσεων ιδιοκτησίας αλλά συνέπεια της πολιτικής σχέσης κυριαρχίας.

Μια έκφανση αυτής της σύγκρουσης μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχούμενων ομάδων είναι και το εγκληματικό φαινόμενο για τους εγκληματολόγους της κοινωνικής σύγκρουσης. Το στοιχείο συμπεριφορά δεν έχει καθόλου σημασία στον προσδιορισμό της φύσης του εγκλήματος. Σημασία έχει ο χαρακτηρισμός της συμπεριφοράς ως εγκλήματος¹⁴. Το έγκλημα είναι μια κοινωνική κατασκευή που δομείται μέσα από μια διαδικασία εγκληματοποίησης κατά την οποία απονέμεται σε πρώτη φάση ο χαρακτηρισμός του εγκλήματος σε ορισμένες συμπεριφορές από τον ποινικό νόμο και σε δεύτερη φάση η ταυτότητα¹⁵ του εγκληματία σε ορισμένα

¹³ Βλ. Dahrendorf R., *Class and class conflict in industrial society*, Routledge and Kegan Paul, London, 1959. Για ανάλυση και κριτική του θεωρητικού έργου του Dahrendorf στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία βλ. Δασκαλάκης Η., ο.π., σελ. 41-44· Κουκουτσάκη Α., *Παραδόσεις κριτικής εγκληματολογίας*, ο.π., σελ. 15-18

¹⁴ Για τη σχετικότητα των συμπεριφορών που αποτελούν αντικείμενο εγκληματοποίησης, ενδεικτικά βλ. Φαρσεδάκης Ι., *Στοιχεία εγκληματολογίας*, ο.π., σελ. 50· Hulsman L., *Αστοχες ποινές: Το ποινικό σύστημα υπό αμφισβήτηση*, εισαγωγή-μετάφραση: Γ. Νικολόπουλος, πρόλογος: Ι. Φαρσεδάκης, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1997, σελ. 110-112, 123

¹⁵ Σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να επισημανθεί η συμβολή του Becker στην επιστήμη της εγκληματολογίας με τη διατύπωση της θεωρίας της ετικέτας. Βλ. Becker H., *Οι περιθωριοποιημένοι – Μελέτες στην κοινωνιολογία της παρέκκλισης*, μετάφραση: Α. Κουτζόγλου & Β. Μπουρλιάσκος, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2000. Για λοιπές αναφορές στο έργο του Becker στην ελληνόγλωσση

πρόσωπα¹⁶ από τα όργανα εφαρμογής του ποινικού νόμου. Τα αντικείμενα προστασίας του ποινικού νόμου είναι τα συμφέροντα των ομάδων που έχουν την εξουσία να επηρεάζουν τη διαδικασία εγκληματοποίησης, κυρίως στην πρώτη φάση της αναγωγής της συμπεριφοράς σε έγκλημα. Το έγκλημα λοιπόν είναι φαινόμενο καθαρά πολιτικό.

Η εξήγηση του εγκλήματος υπό το πρίσμα της σύγκρουσης σε επίπεδο σχέσεων εξουσίας έχει ευρύτερες προοπτικές εφαρμογής από εκείνες που επιτρέπει η εκδοχή της σύγκρουσης σε επίπεδο σχέσεων ιδιοκτησίας. Διότι, με την πρώτη εκδοχή, το έγκλημα υπάρχει σε κάθε κοινωνία, ακόμη και σε μια σοσιαλιστική αταξική, αρκεί να υπάρχει πολιτική οργάνωση, ενώ με τη δεύτερη, το έγκλημα δεν μπορεί να βρει εξήγηση στα πλαίσια μιας κοινωνίας όπου δεν υπάρχει ιδιοκτησία.

Η επιρροή των θεωριών του Dahrendorf στο χώρο της εγκληματολογίας εκδηλώνεται στις εργασίες συγγραφέων όπως ο Vold¹⁷ και ο Turk¹⁸. Η ερμηνεία της διαδικασίας εγκληματοποίησης που προκύπτει από την ανάλυση του Turk είναι, ουσιαστικά, η εφαρμογή της θεωρίας του Dahrendorf στο χώρο της εγκληματολογίας: η σύγκρουση τοποθετείται στο επίπεδο της διεκδίκησης της εξουσίας και οι ομάδες που βρίσκονται σε σύγκρουση είναι οι κυρίαρχες και οι κυριαρχούμενες, τα υποκείμενα της εξουσίας και τα υποκείμενα στην εξουσία. Ο Turk αναγνωρίζει ότι οι μεταβλητές της σύγκρουσης είναι απεριόριστες, εντέλει επιλέγει ως πιο σημαντικές τις εξής: φύλο, ηλικία, εθνική προέλευση. Ο Turk, σε αντίθεση με τον Dahrendorf, δεν βλέπει το ενδεχόμενο της εναλλαγής στην εξουσία. Στην ανάλυσή του, η εξουσία παραμένει σταθερή στα χέρια αυτών που την κατέχουν και οι εναλλακτικές λύσεις για τις υποταγμένες ομάδες περιορίζονται στο να μη γίνει η συμπεριφορά τους αντικείμενο εγκληματοποίησης.

Γ) Η σχέση της οικονομίας με την πολιτική εξουσία (Σύγκλιση Marx-Weber – Η συμβολή της θεώρησης του Foucault)

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι στην πραγματικότητα δεν υπάρχει χάσμα ανάμεσα στη βεμπεριανή και την μαρξιστική προσέγγιση. Αντίθετα, επιβεβαιώνεται η ύπαρξη σημαντικών συγκλίσεων¹⁹. Η οριοθέτηση της αστικής τάξης ως κοινωνικής τάξης σύμφωνα με τη βεμπεριανή πρόσληψη έχει πολλές αναλογίες με τη σχέση τάξης καθεαυτής και τάξης για τον εαυτό της. Σύμφωνα με τον Μαρξ, η τάξη καθεαυτή είναι στρώμα, ενώ η τάξη για τον εαυτό της με βασικό γνώρισμα την ταξική συνείδηση και την πολιτική δράση είναι κοινωνική τάξη. Η προαναφερθείσα σύγκλιση (που, βέβαια, σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ταύτιση) δεν είναι

βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Φαρσεδάκης Ι., *Στοιχεία εγκληματολογίας*, ο.π., σελ. 52· Δασκαλάκης, ο.π., σελ. 18-19· Κουκουτσάκη Α., *Παραδόσεις κριτικής εγκληματολογίας*, ο.π., σελ. 4-6

¹⁶ Για τις επιλεκτικές διαδικασίες του συστήματος απονομής της ποινικής δικαιοσύνης, βλ. Φαρσεδάκης Ι., *Στοιχεία Εγκληματολογίας*, ο.π., σελ. 49-50· Δασκαλάκης Η., ο.π., σελ. 73 επ.· Hulsman L., ο.π., σελ. 125-126· Κουκουτσάκη Α., *Μηχανισμοί κοινωνικού αποκλεισμού των πρώην κρατουμένων: Ο μύθος της επανακοινωνικοποίησης*, στο Δημητρίου Σ. (επιμ.), *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του*, Ιδεοκίνηση, Αθήνα, 1997, σελ. 55· Σεράσης Τ., *Το σοφρονιστικό άλλοθι: Το ιδεώδες της επανακοινωνικοποίησης*, Σύγχρονα θέματα, τ. 41-42, 1990, σελ. 48-49

¹⁷ Βλ. Vold G., *Theoretical criminology*, Oxford University Press, Oxford, 1979. Για παρουσίαση και ανάλυση της θεωρίας του Vold στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Δασκαλάκης Η., ο.π., σελ. 44-45· Κουκουτσάκη Α., *Παραδόσεις κριτικής εγκληματολογίας*, ο.π., σελ. 19-20

¹⁸ Βλ. Turk A., *Criminality and the legal order*, Rand McNally & Co, Chicago, 1969. Για παρουσίαση και ανάλυση της θεωρίας του Turk στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Κουκουτσάκη Α., *Παραδόσεις κριτικής εγκληματολογίας*, ο.π., σελ. 20-23

¹⁹ Βλ. Λύτρας Α., ο.π., σελ. 101-103

ανιχνεύσιμη απλώς και μόνο στην ερμηνεία της θεωρητικής σχηματικής αμοιτέρων των απόψεων. Είναι, επίσης, εντοπίσιμη σε ιστορικές αναλύσεις και σχολιασμούς, τόσο (1) για τη σχέση της αστικής τάξης με το σχηματισμό του εθνικού κράτους, όσο και (2) σχετικά με το μηχανισμό ένταξης των εργατικών δυνάμεων στην καπιταλιστική παραγωγή με τον τύπο της μισθωτής εργασίας.

Σχετικά με το πρώτο ζήτημα, ο Weber λέει ότι ήρθαν στην εξουσία ανταγωνιζόμενα εθνικά κράτη, τα οποία βρίσκονται σε αδιάκοπο ειρηνικό και πολεμικό αγώνα για τη δύναμη. Ο ανταγωνιστικός αυτός αγώνας δημιούργησε τις μέγιστες δυνατότητες για τον καπιταλισμό της νεώτερης εποχής στο δυτικό κόσμο. Το κάθε κράτος έπρεπε να ανταγωνισθεί με το ελεύθερα κινούμενο κεφάλαιο, το οποίο υπαγόρευε τους όρους με τους οποίους ήθελε να του ενισχύσει τη δύναμη. Από την αναγκαστική συμμαχία του κράτους με το κεφάλαιο προέβλεπε η εθνική αστική τάξη των πολιτών, η αστική τάξη με την σύγχρονη έννοια της λέξης. Το κλειστό εθνικό κράτος, λοιπόν, έδωσε στον καπιταλισμό τις δυνατότητες της ανάπτυξής του. Η τοποθέτηση αυτή αναλογεί με τη θέση του Marx για τη σχέση των αστικών στρωμάτων με το σχηματισμό του εθνικού κράτους²⁰, αν και δεν αποδίδεται σε αυτή ούτε η ίδια αιτιακή σχέση ανάμεσα στους συντελεστές ούτε η ισοδύναμη ερμηνευτική βαρύτητα στο φαινόμενο.

Σε σχέση με το δεύτερο, η βεμπεριανή τοποθέτηση, ως αποτέλεσμα, είναι ακόμα πιο κοντινή με τη μαρξιστική. Γίνεται αποδεκτή η θέση πως το προλεταριάτο έχει στρατολογηθεί απ' όλες τις κοινωνικές τάξεις, όπως τους μικρούς εξαρτημένους αγρότες, τους μικροϊδιοκτήτες μαστόρους, τα στρώματα των φτωχών, των άπορων και των ανέργων. Επισημαίνεται ότι, εκτός του καθαρά οικονομικού μηχανισμού, η στρατολόγηση των εργατικών δυνάμεων για τη νέα μορφή της παραγωγής συντελέστηκε με πάρα πολύ αυστηρά μέσα εξαναγκασμού, αλλά μ' ένα τρόπο έμμεσο. Σ' αυτήν την κατηγορία εντάσσονται μέτρα νομοθετικά, αλλά και διοικητικά, που οδηγούν στην αναγκαστική ένταξη των φτωχών και των ανέργων. Η άρνηση εκούσιας απασχόλησης είχε ως αποτέλεσμα είτε τον εγκλεισμό σε αναμορφωτήριο είτε τη μεταχείριση των ανέργων ως αλητών. Τα πλούσια επιχειρηματικά στρώματα στηριγμένα στην πολιτική εξουσία και στην αυθαίρετη δράση της δικαιοσύνης προώθησαν τις εργατικές δυνάμεις στα εργοστάσια. Οι άνθρωποι μόνο με δυσκολία προσαρμόστηκαν στην εργασιακή πειθαρχία.

Οι παραπάνω αναφορές δεν θα πρέπει να δημιουργούν αμφιβολία για την αντίληψη του Weber σχετικά με την ανισότιμη σχέση της αστικής με την εργατική τάξη και τις μεθόδους εξαναγκασμού της τελευταίας, κατά την υπαγωγή της στην παραγωγική και εργασιακή διαδικασία. Επίσης είναι διακριτή η άποψη του Weber για την προνομιακή σχέση της αστικής τάξης με την πολιτική εξουσία και την διακριτική διαχείριση των συμφερόντων της και σε βάρος της εργατικής τάξης.

Σε ότι αφορά τις σχέσεις εξουσίας, πολύ σημαντική συμβολή αποτέλεσε η θεώρηση του Foucault. Σύμφωνα με τη θεωρία της δομής της πολιτικής εξουσίας του Foucault²¹, η καθιέρωση της πολιτικής δημοκρατίας επιφέρει την αναγνώριση των πολιτικών ελευθεριών. Αλλά οι ελευθερίες αυτές συνοδεύονται με την εγκαθίδρυση μιας πειθαρχικής κοινωνίας. Εφευρίσκεται ένα πλήθος μεθόδων εκγύμνασης του ανθρώπου στα διάφορα πλαίσια κοινωνικών σχέσεων, στην οικογένεια, στο σχολείο, στο στρατό, στα κολέγια, στα εργοστάσια κλπ., που αποβλέπουν στον εθισμό του ανθρώπου στην υπακοή και στην χειραγώγηση των ανθρωπίνων δυνάμεων. Αναπτύσσεται μια ολόκληρη τεχνολογία άσκησης της εξουσίας πάνω στο ανθρώπινο

²⁰ Βλ. Μαρξ Κ. & Ένγκελς Φ., ο.π.

²¹ Βλ. Foucault Μ., *Επιτήρηση και τιμωρία – Η γέννηση της φυλακής*, μετάφραση: Κ. Χατζηδημητρίου & Ι. Ράλλη, Ράππα, Αθήνα, 1989

σώμα με στόχο να το καταστήσει υπάκουο και χρήσιμο, δηλ. υποταγμένο στην εξουσία και οικονομικά εκμεταλλεύσιμο. Ο Foucault δεν συνδέει την έννοια της πειθαρχίας με την εξέλιξη των παραγωγικών σχέσεων, όπως δεν ταυτίζει την έννοια της εξουσίας με την κρατική εξουσία – η δυνατότητα άσκησης της εξουσίας επεκτείνεται και σε εξωκρατικούς φορείς και θεσμούς.

II) ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ «ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ» – ΣΧΕΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΣΤΗΝ «ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΜΕΝΗ» ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Αρχικά, θα πρέπει να αποσαφηνιστεί ότι ο όρος «παγκοσμιοποίηση» χρησιμοποιείται εντός εισαγωγικών καθ' όλη την έκταση της παρούσας εργασίας, ούτως ώστε να τονιστούν οι αμφιβολίες, αμφισβητήσεις και αντιρρήσεις σχετικά με την πραγματικότητα της «παγκοσμιοποίησης», το περιεχόμενο και το χαρακτήρα της – οικονομικό, πολιτικό, πολιτισμικό, κοινωνικό, τεχνολογικό – και, κυρίως, την ύπαρξη ή απουσία σχέσης της με την πολιτική εξουσία.

A) Οι υποστηρικτές-απολογητές της «παγκοσμιοποίησης»

Ορισμένοι μελετητές προσεγγίζουν το φαινόμενο της «παγκοσμιοποίησης» από μια ουδέτερη σκοπιά, θεωρώντας ότι η παγκοσμιοποίηση²² συγκροτεί ένα πλαίσιο που μπορεί να αξιοποιηθεί για την ελευθερία, την πρόοδο και τη σημαντική βελτίωση της ανθρώπινης κατάστασης ή να χρησιμοποιηθεί για τη μεγιστοποίηση της επιβολής και την πληρέστερη καθυπόταξη του ανθρώπου και του κόσμου²³.

Γίνεται, επίσης, λόγος για τεχνολογική ανάπτυξη και εκμηδενισμό των αποστάσεων. Για τον Anthony Giddens²⁴, η παγκοσμιοποίηση είναι συνέπεια του εκσυγχρονισμού και συνίσταται στην εντατικοποίηση των παγκόσμιων κοινωνικών σχέσεων, που συνδέουν απομακρυσμένους τόπους με τέτοιο τρόπο, ώστε τα όσα συμβαίνουν τοπικά διαμορφώνονται από τα όσα συντελούνται πολλά μίλια μακρύτερα και αντίστροφα. Για ορισμένους, μεταξύ των οποίων και ο David Harvey²⁵, η παγκοσμιοποίηση είναι αποτέλεσμα της «συμπίεσης του χρόνου», που οδηγεί σε εκμηδενισμό του χώρου. Υποστηρίζεται ότι η διαδικασία αυτή συμπίεσης και αναδιοργάνωσης του χωροχρόνου εντάσσεται στη μετα-νεωτερικότητα, ενισχύεται από την ανάπτυξη της τεχνολογίας και οδηγεί στην παγκοσμιοποίηση.

Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε, ως απάντηση στις προαναφερθείσες θεωρίες, ότι σημαντικότερη από τη ραγδαία τεχνολογική ανάπτυξη είναι η πρόσβαση των ατόμων στα επιτεύγματα της τεχνολογίας. Εξάλλου, η αντίληψη ότι η «παγκοσμιοποίηση» είναι απόρροια των τεχνολογικών εξελίξεων είναι αφελής, καθώς αγνοεί τον «κοινωνικό χαρακτήρα της τεχνολογίας, δηλ. το γεγονός ότι αποτελεί κοινωνικό προϊόν – προϊόν της κοινωνικής δραστηριότητας του ανθρώπου, αποτέλεσμα κοινωνικών αναζητήσεων και αναγκών»²⁶. Με άλλα λόγια, θεωρούμε δεδομένη την ανάπτυξη της τεχνολογίας σε τομείς όπου έχει δοθεί βάρος από τον άνθρωπο – πιο συγκεκριμένα, από τους κατέχοντες το οικονομικό κεφάλαιο για να υποστηριχθούν τέτοιου είδους έρευνες. Ως εκ τούτου, κρίνεται ως σημαντικότερη η προσβασιμότητα των τεχνολογικών επιτευγμάτων από το σύνολο της ανθρωπότητας²⁷. Π.χ. στον τομέα της παραγωγής, έχει πολλή μεγαλύτερη σημασία η διανομή των προϊόντων στο κοινωνικό σύνολο απ' ό,τι η τεχνολογική πρόοδος που οδήγησε στην αύξηση της παραγωγικότητας.

²² Εδώ, ο όρος παγκοσμιοποίηση χρησιμοποιείται χωρίς εισαγωγικά, καθώς για τους συγκεκριμένους μελετητές η παγκοσμιοποίηση αποτελεί αναμφίλεκτη πραγματικότητα.

²³ Βλ. Αλμπάνης Ε., *Παγκοσμιοποίηση*, Τροχαλία, Αθήνα, 1998, σελ. 44

²⁴ Βλ. Giddens A., *The consequences of modernity*, Polity, Cambridge, 1990

²⁵ Βλ. Harvey D., *The condition of postmodernity*, Blackwell, Oxford, 1989

²⁶ Βλ. Σεραφετινίδου Μ., *Κοινωνιολογία των ΜΜΕ – Ο ρόλος των μέσων στην αναπαραγωγή του σύγχρονου καπιταλισμού*, Gutenberg, Αθήνα, 1999, σελ. 27-28

²⁷ Κοτζιάς Ν., *Προλεγόμενα* στο Ulrich B., *Τι είναι παγκοσμιοποίηση*; μετάφραση: Γ. Παυλόπουλος, Καστανιώτη, Αθήνα, 1999, σελ. 34

Σε ότι αφορά τη σχέση της «παγκοσμιοποίησης» με την πολιτική, η απάντηση των απολογητών της «παγκοσμιοποίησης», σε όσους θεωρούν ότι αυτή σημαίνει το τέλος της πολιτικής και των ιδεολογιών, είναι πως η παγκοσμιοποίηση δεν είναι μόνο οικονομική, πολιτισμική και οργανωτική, αλλά είναι και πολιτική, ενώ στοιχείο της δεν είναι μόνο η καθολικότητα αλλά και η ιδιαιτερότητα. Στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, ο πολιτισμός αποκτά άμεση πολιτική διάσταση και λειτουργία, η δε πολιτική βούληση δεν εκφράζεται μόνο με όρους ισχύος αλλά και ως περιεχόμενο πολιτισμού²⁸. Υποστηρίζεται δε ότι η παγκοσμιοποίηση δεν διαμορφώνει μόνο νέες δομές κυριαρχίας εξαιρετικής ισχύος, αλλά και καινούριες δυνατότητες πολιτικής ελευθερίας²⁹. Τούτο, όμως, θα εξετασθεί εκτενώς παρακάτω.

Β) «Παγκοσμιοποίηση»: Η μετανάστευση των κεφαλαίων με στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους – Ανισομέρεια πλούτου μεταξύ κρατών και εντός αυτών

Οι επικριτές της «παγκοσμιοποίησης», θεωρούν τον όρο ως ιδεολογικό κατασκευάσμα, το οποίο περιγράφει ένα πραγματικό γεγονός – τη μετεξέλιξη του καπιταλισμού – κατά τρόπο ψευδή και διαστρεβλωτικό³⁰. Για αυτούς, η «παγκοσμιοποίηση» αποτελεί τη σημερινή έκφραση μιας μακρόχρονης μετεξέλιξης, επέκτασης και αναδιοργάνωσης του καπιταλιστικού μοντέλου παραγωγής³¹. Υπογραμμίζουν ότι ο καπιταλισμός δεν έχει καμιά παγκόσμια οπτική, ούτε ασχολείται με παγκόσμια προβλήματα. Γι' αυτό είναι άστοχο να συσχετίζεται με οποιασδήποτε μορφής παγκοσμιοποίηση³².

Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι παρά την «παγκοσμιοποίηση», ορισμένες εθνικές οικονομίες εξακολουθούν να είναι πολύ ισχυρές (π.χ. Αμερικανική, Ιαπωνική, Γερμανική)³³. Το 70% των άμεσων επενδύσεων παγκοσμίως συγκεντρώνονται στη Δυτική Ευρώπη (Γερμανία-Αγγλία-Γαλλία), τις ΗΠΑ και την Ιαπωνία. Αυτές είναι και οι χώρες προέλευσης του κεφαλαίου³⁴, επομένως δεν μιλάμε για μια πραγματικά παγκοσμιοποιημένη οικονομία. Η παγκόσμια οικονομία προκαλεί ένα ρήγμα στον πλανήτη μεταξύ των τριών αυτών πόλων (Βόρειας Αμερικής, Δυτικής Ευρώπης, ζώνης Ασίας-Ειρηνικού), που τείνουν να συγχωνευθούν και των υπολοίπων χωρών (κυρίως της Μαύρης Αφρικής), που γίνονται ολοένα και φτωχότερες, είναι περιθωριοποιημένες και αποτελούν τους παρίες του διεθνούς εμπορίου και του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού³⁵. Εν τέλει, υπάρχει μια «αναπτυσσόμενη πόλωση μεταξύ εχόντων και μη εχόντων»³⁶.

Στην ουσία, έχουμε μετανάστευση των κεφαλαίων, η οποία ονομάστηκε «παγκοσμιοποίηση»³⁷. Φυσικά, η τάση των βιομηχανικών επιχειρήσεων για έξοδο

²⁸ Βλ. Αλμπάνης Ε., ο.π., σελ. 42

²⁹ Βλ. Κοτζιάς Ν., *Προλεγόμενα* στο Ulrich B., *Τι είναι παγκοσμιοποίηση;*, μετάφραση: Γ. Παυλόπουλος, Καστανιώτη, Αθήνα, 1999, σελ. 51

³⁰ Βλ. Μελάς Κ., *Παγκοσμιοποίηση: νέα φάση διεθνοποίησης της οικονομίας – Μύθοι και πραγματικότητα*, Εξάντας, Αθήνα, 1999, σελ. 117

³¹ Βλ. Γιαννίσης Τ., *Εισαγωγή* στο Lafontaine O. & Muller C., *Μη φοβάστε την παγκοσμιοποίηση*, Πόλις, Αθήνα, 1999, σελ. 50

³² Βλ. Γκίκας Σ., *Η παγκοσμιοποίηση με απλά λόγια*, στο Ρώμας Χ., *Παγκοσμιοποίηση: Αισιόδοξη προοπτική ή απειλή;*, Σαββάλας, Αθήνα, 2001, σελ. 21

³³ Βλ. Γκίκας Σ., ο.π., σελ. 19

³⁴ Βλ. Lafontaine O. & Muller C., *Μη φοβάστε την παγκοσμιοποίηση*, μετάφραση: Θ. Παρασκευόπουλος, Πόλις, Αθήνα, 1999, σελ. 81

³⁵ Βλ. Ramonet I., *Γεωπολιτική του χάους*, μετάφραση: Μ. Μητσός, Πόλις, Αθήνα, 2000

³⁶ Βλ. Αλμπάνης Ε., ο.π., σελ. 129

³⁷ Βλ. Γκίκας Σ., ο.π., σελ. 20

από το εθνικό έδαφός τους δεν προέρχεται από κοσμοπολίτικα συναισθήματα, αλλά από την επιθυμία των επιχειρηματιών να μειώσουν το κόστος παραγωγής των προϊόντων τους. Σε άλλες χώρες, ιδίως οικονομικά καθυστερημένες, εξασφαλίζουν οι επιχειρηματίες φτηνά εργατικά χέρια, μικρή φορολογία από το κράτος ή και απαλλαγή από τη φορολογία αυτή και τέλος δεν υποχρεώνονται να παίρνουν μέτρα για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος. Με τον τρόπο αυτό ελαχιστοποιούν το κόστος παραγωγής και είναι έτσι σε θέση να αντιμετωπίσουν εύκολα τον διεθνή ανταγωνισμό³⁸.

Ο ανταγωνισμός στη σημερινή εποχή έχει υποτάξει όλες τις υπόλοιπες συνιστώσες: τους θεσμούς, τη σκέψη, την πολιτική, την τεχνολογία, τα ήθη και τα έθιμα, καθώς και τα ανθρώπινα αισθήματα. Έχει σχεδόν καταντήσει τους ανθρώπους σε «ζώα πάλης», οι οποίοι, κυριαρχούμενοι από τον πιο απόλυτο εγωισμό θεωρούν ότι πρέπει να εξοντώσουν τους αντιπάλους ανταγωνιστές τους για να επιτύχουν και να επιβιώσουν³⁹. Όλα γίνονται χάρη του οικονομικού ανταγωνισμού και της επικράτησης στον ανταγωνισμό. Για τον ίδιο σκοπό και στις επιχειρήσεις που λειτουργούν σε εθνικό έδαφος γίνεται προσπάθεια για μείωση των ημερομισθίων, περιορισμό των δαπανών για κοινωνική ασφάλιση των εργατών⁴⁰ κτλ.

Σύμφωνα με τον Γκίκα⁴¹, πρόκειται για τη νέα φάση στην οποία εισήλθε ο καπιταλισμός μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού. Όσο υπήρχε κομμουνισμός, ο καπιταλισμός ένιωθε την ανάγκη να βελτιώσει τη θέση των εργαζομένων, να φροντίσει για ικανοποιητικούς μισθούς, για λογικό ωράριο, για την ασφάλισή τους⁴², κλπ. Σήμερα ο καπιταλισμός είναι μόνος και χωρίς αντίπαλο. Δεν διατρέχει κανέναν κίνδυνο, εσωτερικό ή εξωτερικό. Στρέφει την προσοχή του στη μείωση του κόστους της παραγωγής σε βάρος των εργαζομένων (χαμηλότεροι μισθοί, μικρότερες ή μηδενικές παροχές για ασφάλιση των εργαζομένων κλπ.). Αυτόν το σκοπό υπηρετεί και η μετανάστευση των κεφαλαίων, που ονομάστηκε «παγκοσμιοποίηση».

Το ελεύθερο εμπόριο επιτρέπει στις επιχειρήσεις να παράγουν όπου είναι φθηνότερα και να πωλούν όπου πετυχαίνουν τις υψηλότερες τιμές⁴³. Η παγκόσμια επιχείρηση επιζητεί, μέσω της μεταφοράς των παραγωγικών μονάδων και της αδιάκοπης αύξησης της παραγωγικότητας, το μέγιστο κέρδος. Αυτή η έμμονη ιδέα την κάνει να παράγει εκεί όπου το κόστος των μισθών είναι χαμηλότερο και να πουλά εκεί όπου το επίπεδο ζωής είναι πιο υψηλό⁴⁴. Θα τολμούσαμε να πούμε πως υπάρχει μια καταφανής διάκριση των κατοίκων του πλανήτη σε παραγωγούς και καταναλωτές.

Ουσιαστικά, ο θρίαμβος των φιλελευθεροποιήσεων και των ιδιωτικοποιήσεων στο βιομηχανικό κόσμο αποκατέστησε το κέρδος, αύξησε όμως τις εθνικές και κοινωνικές ανισότητες⁴⁵, δημιουργώντας έτσι ένα μοντέλο ασθενούς και ασταθούς παγκόσμιας ανάπτυξης, βασισμένης πάνω στον αποκλεισμό ολόκληρων οικονομικών

³⁸ Βλ. Γκίκας Σ., ο.π., σελ. 19-20

³⁹ Βλ. Μελάς Κ., ο.π., σελ. 122

⁴⁰ Βλ. Γκίκας Σ., ο.π., σελ. 20 · Lafontaine O. & Muller C., ο.π., σελ. 60, 96 κ.ε.

⁴¹ Βλ. Γκίκας Σ., ο.π., σελ. 20

⁴² Βλ. Thurow L., *Το μέλλον του καπιταλισμού: Πώς οι σύγχρονες οικονομικές δυνάμεις διαμορφώνουν τον κόσμο του αύριο*, μετάφραση: Ε. Αστερίου, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1997, σελ. 19-21

⁴³ Βλ. Lafontaine O. & Muller C., ο.π., σελ. 91

⁴⁴ Βλ. Ramonet I., ο.π.

⁴⁵ «Όλοι οι δικτάτορες και όλοι οι κατακτητές σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας, όσο ανηλεείς κι αν ήταν, δεν κατάφεραν να προκαλέσουν τόση δυστυχία και πόνο όσο η σημερινή ανισότητα μεταξύ των πλουσίων και των φτωχών του κόσμου.» Βλ. Alston P., *Development and the rule of law: Prevention VS cure as a human rights strategy*, στο *Development, human rights and the rule of law*, Pergamon Press, 1981, σελ. 18-19

περιφερειών και κοινωνικών στρωμάτων από τα οφέλη της⁴⁶. Οι νέες δυνατότητες που εν δυνάμει εμπεριέχονται στη διαδικασία «παγκοσμιοποίησης» δεν είναι για όλα τα άτομα ίδιες. Εξαρτώνται σε σημαντικό βαθμό από την κοινωνική θέση του ατόμου, αλλά και τη θέση που κατέχει στους κλάδους της οικονομίας⁴⁷.

Αυτό που συμβαίνει στην πράξη είναι η μετάδοση της αστάθειας και των περιοδικών κρίσεων της διεθνούς οικονομίας στα πιο ευαίσθητα τμήματα σε εθνικό επίπεδο⁴⁸. Ο Bill Badley, δημοκρατικός γεροϋσιαστής των ΗΠΑ, έχει δηλώσει ότι λόγω της ανταγωνιστικής μανίας, της ανασφάλειας στην απασχόληση και της πτώσης των μισθών, οι μεσαίες αμερικανικές τάξεις ζουν όλο και χειρότερα και πρέπει να δουλεύουν όλο και περισσότερο για να διατηρήσουν το επίπεδο ζωής τους⁴⁹. Επίσης, ο πρώην Υπουργός Εργασίας των ΗΠΑ, Ρόμπερτ Ράιχ, έχει δηλώσει πως «η παγκοσμιοποίηση δημιουργεί στις βιομηχανικές μας δημοκρατίες ένα είδος υποβαθμισμένου κοινωνικού στρώματος φτωχών και απογοητευμένων ανθρώπων»⁵⁰.

Σύμφωνα με τον Βεργόπουλο⁵¹, οι ευκαιρίες επαγγελματικής και κοινωνικής ένταξης έχουν ήδη προ πολλού εκλείψει για τη συντριπτική πλειονότητα των σημερινών νέων. Στον αντίποδα, προβάλλονται οι ισχυροί και επιτυχημένοι, για να συγκαλυφθεί η αποτυχία ζωής των νέων – χωρίς ευθύνη δική τους. Ταυτόχρονα, συσκοτίζεται ακόμη ειδικότερη πλευρά: η επιτυχία των ισχυρών δεν είναι ανεξάρτητη από την αποτυχία των αδυνάτων, αλλά την προϋποθέτει. Δεν προκύπτει από τη λειτουργία των νόμων της αγοράς, αλλά από την καταστρατήγησή τους: συγκέντρωση πλούτου και εξουσίας στην κορυφή, εξαθλίωσης στη βάση.

Όπως υποστηρίζει ο Βεργόπουλος, κατά την πρόσφατη εικοσαετία, ο νεοφιλελευθερισμός ξεπήδησε όχι από το δυναμισμό της δυτικής κοινωνίας, αλλά από την αδυναμία και το αδιέξοδό της. Στο παρελθόν, η ισχύς των κοινωνιών απέρρεε από την ικανότητα αυτό-ολοκλήρωσής τους, από την ενσωμάτωση των κατώτερων τάξεων. Τα υψηλά μεταπολεμικά κέρδη στο δυτικό κόσμο προήλθαν από τη διαρκή αύξηση παραγωγικότητας της εργασίας και από τη ραγδαία ανάπτυξη και διεθνοποίηση της παραγωγής. Με τον νεοφιλελευθερισμό σήμερα επιχειρείται το ακριβώς αντίστροφο: διόγκωση κέρδους σε συνθήκες φθίνουσας παραγωγικότητας και ανάπτυξης. Ο νεοφιλελευθερισμός συνιστά κλασικό ιδεολογικό σύνδρομο όχι εξόδου από την κρίση αλλά αναπαραγωγής της. Κάθε φορά που το σύστημα βυθίζεται σε αδιέξοδο, με τον φιλελευθερισμό οι ανώτερες τάξεις μεταθέτουν το κόστος της κρίσης στις κατώτερες. Τα κέρδη σήμερα αυξάνονται, όμως, όχι μέσω παραγωγικότητας ούτε μέσω νέου προϊόντος, αλλά με αρπακτικές μεταβιβάσεις αξίας, εις βάρος άλλων τάξεων και τομέων. Υψηλά επιτόκια απομυζούν εργασία των κατώτερων τάξεων που, εξ ορισμού, δεν μπορούν να επιρρίπτουν το κόστος πιο κάτω.

Εν τέλει, ο άνθρωπος δεν είναι ο ευεργετημένος αποδέκτης των ανέσεων της βιομηχανίας, αλλά το τραγικό θύμα⁵²: είτε το εξάρτημα της μηχανής, που δουλεύει ρυθμικά για να ξεπεταχτούν τα προϊόντα, είτε ο καταναλωτής, που υποχρεώνεται να προσαρμόσει τις ανάγκες του και τις προμήθειές του στις υποδείξεις της παραγωγής. Είναι ολοφάνερη η προσπάθεια περιθωριοποίησης του ατόμου ως κοινωνικού παράγοντα, δηλαδή του ατόμου-πολίτη, και της κυριαρχίας των αγορών επί του

⁴⁶ Βλ. Τομπάζος Σ., *Παγκοσμιοποίηση και Ευρωπαϊκή Ένωση*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999

⁴⁷ Βλ. Κοτζιάς Ν., ο.π., σελ. 41

⁴⁸ Βλ. Γιαννίτσης Τ., ο.π., σελ. 10

⁴⁹ Βλ. Ramonet I., ο.π.

⁵⁰ Ο.π.

⁵¹ Βλ. Βεργόπουλος Κ., *Παγκοσμιοποίηση: η μεγάλη χίμαιρα*, Λιβάνη, Αθήνα, 1999, σελ. 64-66

⁵² Βλ. Νικόδημος, *Παγκοσμιοποίηση και Εκκλησία*, Σπορά, Αθήνα, 2001

ατόμου⁵³ και της μετεξέλιξής του σε άτομο-καταναλωτή (στην καλύτερη περίπτωση) ή άτομο-παραγωγό (στη χειρότερη περίπτωση).

Γ) Η αντίθεση οικονομίας-πολιτικής: Η διάβρωση του έθνους-κράτους

Όπως προαναφέρθηκε, κάποιοι μελετητές θεωρούν ότι η «παγκοσμιοποίηση» της οικονομίας έχει ως αποτέλεσμα να αυξάνονται οι δυνατότητες ιδιωτών και επιχειρήσεων να λαμβάνουν αποφάσεις και να περιορίζονται οι αντίστοιχες δυνατότητες των πολιτικών⁵⁴. Πιστεύουν πως η οικονομία επιχειρείται να αυτονομηθεί ως σύστημα, στο οποίο τείνουν να υποταχθούν όλοι οι τομείς και οι δράσεις της κοινωνικής ζωής⁵⁵ και πως η τάση διάσπασης μεταξύ οικονομικού και κοινωνικού στοιχείου είναι εμφανής στη λειτουργία της κοινωνίας, στην άσκηση της πολιτικής και στη λήψη αποφάσεων⁵⁶. Η εθνική πολιτική και οι πολιτικές επιλογές έχουν παραγκωνιστεί από τις δυνάμεις της παγκόσμιας αγοράς, οι οποίες είναι ισχυρότερες και από τα πλέον ισχυρότερα κράτη⁵⁷. Εξάλλου, στο μέτρο που η παγκόσμια αγορά καθορίζει τις αποφάσεις, το ποιος κυβερνά είναι αδιάφορο⁵⁸.

Όπως παρατηρεί ο Γιαννίτσας⁵⁹, το στοιχείο που κάνει ιδιαίτερα επικίνδυνο φαινόμενο την παγκοσμιοποίηση είναι η συνεχής διάβρωση του έθνους-κράτους. Στο παρελθόν, η ιστορία του καπιταλισμού συνδέθηκε με την ίδια τη δημιουργία και συγκρότηση του σύγχρονου έθνους-κράτους. Σήμερα, έχουμε μια τάση αποδόμησης του έθνους-κράτους και υποκατάστασής του από το μηχανισμό της παγκόσμιας αγοράς. Βλέπουμε μια ισχυρή ενσωμάτωση του κράτους στο μηχανισμό των παγκοσμιοποιημένων αγορών, ισχυρές πιέσεις για συρρίκνωση των πολιτικών κοινωνικής συνοχής (δηλ. του κοινωνικού κράτους), αποδυνάμωση «παραγωγικών υπουργείων» και ισχυροποίηση των υπουργείων οικονομικών και της κεντρικής τράπεζας. Μια σειρά από κρατικές λειτουργίες είτε μεταφέρονται σε όργανα υπερεθνικά είτε συρρικνώνονται για να υποκατασταθούν από μηχανισμούς της αγοράς.

Ταυτόχρονα, το κράτος διαβάλλεται ως παρασιτικό και γραφειοκρατικό. Παρασιωπάται ότι ο φόρος δεν είναι αυτοσκοπός αλλά αναδιανέμεται υπέρ των ασθενέστερων⁶⁰. Η φορολογία μειώνει βεβαίως το ιδιωτικό εισόδημα, όμως οι κοινωνικές παροχές το αυξάνουν, και μάλιστα υπέρ των ασθενέστερων. Όποιος σήμερα αξιώνει γενική μείωση του κράτους, στην ουσία εποφθαλμιά τον κοινωνικό ρόλο του και ιδίως τις κοινωνικές παροχές. Το αποτέλεσμα είναι, βέβαια, προφανές, καθώς, όταν συρρικνώνονται οι δυνατότητες κοινωνικής παρέμβασης του κράτους, αυτό που παραμένει είναι η αργή επιστροφή σε πρωτόγονες και αυταρχικές μορφές κράτους⁶¹.

Με τον σημερινό νεοφιλελευθερισμό, οι δυτικές κοινωνίες εισήλθαν σε φάση «εμφυλίου πολέμου»⁶²: τα υψηλά εισοδήματα στράφηκαν εναντίον των χαμηλών, αθετώντας υποχρεώσεις τους έναντι των αδυνάτων και του κοινωνικού συνόλου,

⁵³ Βλ. Κοτζιάς Ν., ο.π., σελ. 41

⁵⁴ Βλ. Lafontaine O. & Muller C., ο.π., σελ. 89

⁵⁵ Βλ. Μελάς Κ., ο.π., σελ. 118

⁵⁶ Βλ. Γιαννίτσας Τ., ο.π., σελ. 9

⁵⁷ Βλ. Hirst P. & Thompson G., *Η παγκοσμιοποίηση σε αμφισβήτηση*, επιμέλεια-εισαγωγή-μετάφραση:

Θ. Πελαγίδης, Παπαζήση, Αθήνα, 2000, σελ. 338

⁵⁸ Βλ. Lafontaine O. & Muller C., ο.π., σελ. 94

⁵⁹ Βλ. Γιαννίτσας Τ., ο.π., σελ. 50-51

⁶⁰ Βλ. Βεργόπουλος Κ., ο.π., σελ. 65

⁶¹ Βλ. Γιαννίτσας Τ., ο.π., σελ. 51

⁶² Βλ. Βεργόπουλος Κ., ο.π., σελ. 65-66

φαινόμενο το οποίο δεν πρέπει να προκαλεί καμία έκπληξη, όταν το ισχύον οικονομικό σύστημα διδάσκει έμπρακτα τον ατομισμό, την εκμετάλλευση, την επιδίωξη του κέρδους με κάθε μέσο, την αναλγησία απέναντι στη δυστυχία των άλλων. Θα λέγαμε πως υπάρχει μια ξεκάθαρη αντίφαση στη στάση των πολιτικών που υποστηρίζουν τον καπιταλισμό, καθώς η κοινωνική συνοχή και η κοινωνική αλληλεγγύη, για τις οποίες ενδιαφέρονται οι πολιτικοί, ανατρέπονται στην πράξη από το καπιταλιστικό σύστημα, που ένθερμα υποστηρίζουν οι πολιτικοί και αναμένουν από αυτό τη οικονομική ανάπτυξη και την ποιότητα ζωής για τους λαούς τους⁶³.

Ο Μελάς υποστηρίζει πως «η «οικονομοποίηση» της πολιτικής ή η «ειρηνοποίηση» της παγκόσμιας τάξης πραγμάτων μέσω της απόλυτης πρωτοκαθεδρίας της οικονομίας σημαίνει αποκάλυπτα τη θεμελίωση της εξουσίας αποκλειστικά πάνω στην ανισότητα εκείνη, η οποία προκύπτει ή θα προκύψει από την κανονιστική φύση των πραγμάτων»⁶⁴. Τούτο, βέβαια, σημαίνει την ανατροπή κάθε αξίας που δεν περνάει μέσα από τα χρηματιστήρια. Η ελευθερία της αγοράς ουσιαστικά σημαίνει ελευθερία της υποταγής, δεδομένου ότι οι νόμοι της είναι άτεγκτοι και ανελαστικοί⁶⁵. Οι αγορές δεν κατασκευάστηκαν για να διασφαλίζουν την κοινωνικότητα και την κοινωνία ως ένα θεσμό αλληλεγγύης και εκπολιτισμού⁶⁶. Η αγορά επιβάλλει τη δική της ιδεολογία και είναι αρνητική στην ανάπτυξη πολιτικών ιδεολογιών, τις οποίες, εφόσον υπάρχουν, χρησιμοποιεί στο βαθμό που εξυπηρετούν τους σκοπούς της⁶⁷.

Συνεχίζουμε να θεωρούμε υπεύθυνο το κράτος για την εκπαίδευση των πολιτών και την εσωτερική δημόσια τάξη, δύο τομείς που εξαρτώνται σε σημαντικό βαθμό από τη γενική κατάσταση της οικονομίας. Ως εκ τούτου, ολοκληρωτικό δεν είναι πια το κράτος, αλλά η οικονομία, η οποία, την εποχή της «παγκοσμιοποίησης», τείνει όλο και περισσότερο να γίνει ολοκληρωτική⁶⁸. Έχουν δημιουργηθεί ισοπεδωτικές συνθήκες, οι οποίες, με αφετηρία το παγκόσμιο σύστημα, παίρνουν τη μορφή καταναγκασμών και συνεπώς βρίσκονται έξω από τον άμεσο έλεγχο και την επίδραση των πρωταγωνιστών που λειτουργούν στο εσωτερικό μιας χώρας⁶⁹. Πολλά πράγματα που οι κοινωνίες αρνούσαν να δεχθούν επί σειρά ετών σήμερα παρουσιάζονται ως μονόδρομος και επιβάλλονται, χωρίς καμιά συζήτηση, αυταρχικά, στο όνομα της «παγκοσμιοποίησης». Ο κοινωνικός συντηρητισμός και η αντίδραση επικαλούνται σήμερα την «παγκοσμιοποίηση» εκδικητικά, προκειμένου να περάσουν ρυθμίσεις και απορρυθμίσεις αντιδραστικές και αναχρονιστικές, που θυμίζουν άλλες εποχές του παρελθόντος⁷⁰. Ουσιαστικά, η «παγκοσμιοποίηση» στηρίζεται σε δομές αυταρχικής επέμβασης, οι οποίες δρουν σε παγκόσμια κλίμακα. Το «διευθυντήριο των οκτώ περισσότερο εκβιομηχανισμένων χωρών του κόσμου» και η «ρυθμιστική δράση της Παγκόσμιας Τράπεζας» είναι κάποια από τα μέσα εφαρμογής της⁷¹.

Οι νεοεμφανιζόμενες δομές εξουσίας προδιαγράφουν μια οργάνωση του κόσμου κυριαρχούμενη από νέες ολιγαρχίες, στηριγμένες σε κοινωνικές ομάδες και ελίτ, οι οποίες έχουν αποκτήσει μια ισχύ ελέγχου και λήψεων αποφάσεων έξω από το πλαίσιο πολιτικής και κοινωνικής αντιπροσώπευσης και νομιμοποίησης των εθνικών κρατών. Η δυναμική αυτών των ολιγαρχιών υπακούει σε μια καθαρά κατακτητική

⁶³ Βλ. Γκίκας Σ., ο.π., σελ. 23

⁶⁴ Βλ. Μελάς Κ., ο.π., σελ. 118

⁶⁵ Ο.π.

⁶⁶ Βλ. Κοτζιάς Ν., ο.π., σελ. 52

⁶⁷ Βλ. Αλμπάνης Ε., ο.π., σελ. 126-127

⁶⁸ Βλ. Ramonet I., ο.π.

⁶⁹ Βλ. Γιαννίτσης Τ., ο.π., σελ. 10

⁷⁰ Βλ. Βεργόπουλος Κ., ο.π., σελ. 11

⁷¹ Βλ. Μελάς Κ., ο.π., σελ. 122-123

λογική, έτσι ώστε μπορούμε να μιλάμε για την επιστροφή μορφών ισχύος και κυριαρχίας που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν «νέες βαρβαρότητες»⁷².

Περισσότερο από το 90% των 37.000 υπερεθνικών επιχειρήσεων και των 206.000 περίπου θυγατρικών τους ανήκουν στο λεγόμενο Πρώτο Κόσμο⁷³ και οι εκατό ισχυρότερες από αυτές έχουν κυρίαρχη θέση σε όλους τους τομείς, ασκούν κάθε λογής επιρροές, τόσο στη χώρα προέλευσης όσο και στο εξωτερικό, διαθέτουν ικανότητα επενδύσεων, τεχνολογική κυριαρχία, αποκλειστική ιδιοκτησία ευρεσιτεχνιών και όλα αυτά στους επονομαζόμενους τομείς αιχμής, σε εκείνους δηλ. στους οποίους στηρίζεται η σύγχρονη ισχύς και θεμελιώνονται τα μελλοντικά μονοπώλια.

Η αποκήρυξη του πολιτικού ως φορέα και εγγυητή του γενικού συμφέροντος είναι σχεδόν ολοκληρωτική⁷⁴. Παγκόσμια megasυστήματα που βρίσκονται αιωνίως στην υπηρεσία των άμεσων συμφερόντων ιδιωτικών χρηματιστικών ομίλων εμφανίζονται στους τομείς των μεταφορών, των επικοινωνιών, της επιστήμης και της έρευνας. Ποτέ άλλοτε οι κυρίαρχοι του κόσμου δεν ήταν τόσο ολιγάριθμοι, ενώ παράλληλα καμία, προς το παρόν, κοινωνική ή πολιτική δύναμη δεν φαίνεται να είναι σε θέση να αντισταθεί στις επιδιώξεις τους, τις οποίες συμμαρύνεται πλήρως ένας πολιτικός κόσμος που ασπάζεται την ιδεολογία του φιλελευθερισμού και δεν έχει τον ελάχιστο ενδοιασμό για την εκποίηση δημοσίων περιουσιών στο όνομα των διαρθρωτικών αλλαγών της οικονομίας και της προσαρμογής στα κελεύσματα των καιρών.

Η «παγκοσμιοποίηση» σκότωσε την εθνική αγορά, που είναι μια από τις βάσεις της κυριαρχίας του έθνους-κράτους. Τα κράτη δεν έχουν πια τα μέσα να αντισταθούν στις αγορές, καθώς ο όγκος των αποθεμάτων τους είναι γελοία αδύναμος απέναντι στη δύναμη των αγορών⁷⁵. Η ίδια πεποίθηση κατέχει το σύνολο σχεδόν των κοινωνικών δυνάμεων: η πεποίθηση ότι ρέει ένα ρεύμα τόσο ορμητικό και δυνατό, ώστε η μοναδική επιλογή είναι να το ακολουθήσουν όλοι⁷⁶.

Όπως αναφέρει ο Βεργόπουλος⁷⁷, με το σύγχρονο ιδεολόγημα περί «παγκοσμιοποίησης», συγκαλύπτεται η αδράνεια των κρατών ως προς την αναθέρμανση και ώθηση των εθνικών οικονομιών, με αποτέλεσμα την έκρηξη της ανεργίας, της φτώχειας και των κοινωνικών αποκλεισμών σε πρωτοφανή κλίμακα. Με την ιδεολογία του τέλους όλων των ιδεολογιών δικαιολογείται το τέλος της μεταπολεμικής τάξης πραγμάτων, της οποίας ένα βασικό γνώρισμα ήταν το κοινωνικό κράτος, χωρίς όμως να θεμελιώνεται ή να διαφαίνεται η ανάδυση μιας νέας. Η διεθνής κοινότητα, οι διεθνείς θεσμοί και κανόνες είναι σήμερα πολύ πιο εξασθενημένοι και ανίσχυροι απ' ό,τι στο πρόσφατο παρελθόν. Με την δραματική εξασθένιση των εθνικών οικονομιών και την καθήλωση των εθνικών σταθεροποιητικών μηχανισμών αποβαίνει σήμερα ακόμη πιο δύσκολο να υπάρξει διεθνής σταθερότητα και παγκοσμιοποιημένο σύστημα. Ενόσω οι εθνικές οικονομίες αποσταθεροποιούνται, επειδή οι κυβερνήσεις αδρανούν με πρόσχημα την «παγκοσμιοποίηση», τόσο περισσότερο θα αποσταθεροποιείται και το παγκόσμιο σύνολο. Είναι πλέον σαφές ότι η ακριβής έννοια της παγκοσμιοποίησης, και όχι η μυθολογική, προϋποθέτει πρόσθετο δυναμισμό των εθνικών οικονομιών, όχι μειωμένο.

⁷² Ο.π., σελ. 124

⁷³ Ο.π.

⁷⁴ Ο.π., σελ. 125

⁷⁵ Βλ. Ramonet I., ο.π.

⁷⁶ Βλ. Μελάς Κ., ο.π., σελ. 83

⁷⁷ Βλ. Βεργόπουλος Κ., ο.π., σελ. 379-380

Σύμφωνα πάντα με το Βεργόπουλο, η σημερινή αδράνεια και η καθήλωση των κρατικών πολιτικών με πρόσχημα την «παγκοσμιοποίηση», εκτός από την εμβάθυνση της κρίσης και την υπονόμευση του κοινωνικού κράτους, εγκαινιάζει περίοδο δραματικού ελλείμματος δημοκρατίας και πολυφωνίας⁷⁸. Με αυταρχικές και δεσποτικές μεθόδους επιχειρείται σήμερα το ξήλωμα των θεσμών του κοινωνικού κράτους, πέρα από κάθε έννοια δημοκρατίας και διαλόγου. Το όλο εγχείρημα, τόσο ως περιεχόμενο όσο και ως μέθοδος, παραμένει μέχρι σήμερα καθαρά αρνητικό, αποδομητικό, εφόσον κανείς δεν είναι σε θέση να φαντασθεί κάποιο νέο υπόδειγμα σταθερότητας στο ορατό μέλλον. Ο Keynes είχε αντιληφθεί ότι ο διεθνής ανταγωνισμός δεν πρέπει ποτέ να κατέρχεται μέχρι το εργασιακό κόστος, διότι κλονίζεται καίρια η συνοχή του οικονομικού και κοινωνικού συνόλου, πράγμα που αποβαίνει καταλυτικό ακόμη και για τους ιδιωτικούς τομείς και επιχειρήσεις.

Συνοψίζοντας το επιχείρημά του, ο Βεργόπουλος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η «παγκοσμιοποίηση» εγείρει τρεις σειρές ενστάσεων: α) ως προς την ακριβή έκταση και βάθος του φαινομένου στην εποχή μας, β) ως προς τον εγγενώς αντινομικό χαρακτήρα της και γ) ως προς τις συνέπειες από την υποθετική ολοκλήρωσή της⁷⁹. Θεωρούμε περιττό να αναφερθούμε στην πρώτη ένσταση του Βεργόπουλου, καθώς θεωρούμε ότι τα στοιχεία που παραθέσαμε σχετικά με τις χώρες προέλευσης, αλλά και απορρόφησης, του κεφαλαίου⁸⁰, επαρκούν για να την δικαιολογήσουν. Σχετικά με το δεύτερο ζήτημα, ο Βεργόπουλος τονίζει πως ο παρατηρούμενος σήμερα κλονισμός της εθνικής ρύθμισης της οικονομίας υποδηλώνει κυρίως όχι τη μετάβαση σε κάποια ανώτερη φάση της παγκόσμιας οικονομίας, αλλά την αδυναμία αυτής της μετάβασης⁸¹. Η σημερινή εξασθένηση του παγκόσμιου αλλά και του εθνικού συστήματος απορρέει από την παντοδυναμία, την υπερκινητικότητα και τον φευγαλέο χαρακτήρα του διεθνοποιημένου χρήματος. Η ασύδοτη και ανεξέλεγκτη διεθνοποίηση του χρήματος όχι μόνο δεν ενισχύει την πορεία της οικονομίας προς την παγκοσμιοποίηση, αλλά αντίθετα την απομακρύνει από την προοπτική αυτή. Σε ότι αφορά τις συνέπειες από την υποθετική ολοκλήρωση της παγκοσμιοποίησης, ο Βεργόπουλος θεωρεί ότι οι κοινωνικοί αγώνες και οι κοινωνικοί συμβιβασμοί μπορεί να διαφέρουν από χώρα σε χώρα, χωρίς αυτό να κλονίζει την υπόθεση της παγκοσμιοποίησης του κεφαλαίου. Κατά συνέπεια, το σημερινό φόβητρο της «παγκοσμιοποίησης», ακόμη κι αν ήταν αληθινό και ολοκληρωμένο και όχι υστερόβουλο και προσχηματικό, όπως σήμερα, δεν θα μπορούσε να καταργήσει το πεδίο της πολιτικής, της ταξικής πάλης, της οικονομικής πολιτικής, των ιδεολογιών, της ετερότητας των πολιτισμών⁸².

Στα πλαίσια ανάλυσης της αντίθεσης ανάμεσα στην οικονομία και την πολιτική θα πρέπει να αναφερθεί και το φαινόμενο της αγορά όπλων από τα κράτη. Η αύξηση της ισχύος που αφορά το συσχετισμό των δυνάμεων, και ιδιαίτερα των δυνάμεων επιβολής, επιδιώκεται από τα κράτη και υλοποιείται με την άσκηση της αμυντικής και εξωτερικής τους πολιτικής. Η αγορά όπλων αποτελεί ένα τομέα όπου η πολιτική και η οικονομία διαπλέκονται, όμως η οικονομική και επιχειρηματική δραστηριότητα που συνδέεται με την αγορά όπλων υπόκειται πρωτίστως σε πολιτικά κριτήρια, και ιδιαίτερα στον τρόπο που τα κράτη κρίνουν ή εξαναγκάζονται να προστατεύουν το εθνικό τους συμφέρον⁸³.

⁷⁸ Βλ. Βεργόπουλος Κ., ο.π., σελ. 380-381

⁷⁹ Βλ. Βεργόπουλος Κ., ο.π., σελ. 381-382

⁸⁰ Βλ. σελ. 17, 22 της παρούσας μελέτης

⁸¹ Βλ. Βεργόπουλος Κ., ο.π., σελ. 385

⁸² Βλ. Βεργόπουλος Κ., ο.π., σελ. 386

⁸³ Βλ. Δάμτσας Σ., *Διεθνείς σχέσεις και παγκοσμιοποίηση*, Πατάκη, Αθήνα, 2000, σελ. 61

Δ) Το έθνος-κράτος ως τοπική αρχή του παγκόσμιου συστήματος

Η πίστη στην πρωτοκαθεδρία της οικονομίας και στην αντίθεσή της προς την πολιτική προϋποθέτει ότι θεωρούμε πως η οικονομία εμπεριέχει εγγενώς ειρηνικότητα και ως εκ τούτου βρίσκεται σε διαρκή αντιπαράθεση με την πολιτική η οποία βασίζεται κυριολεκτικά στην «ισχύ». Αυτή η άποψη όμως προϋποθέτει επίσης τη δυνατότητα πλήρους διχοτόμησης μεταξύ πολιτικής και οικονομίας, μέσω ενός τόσο στενού ορισμού (π.χ. αν η οικονομία περιορισθεί στην τεχνική διαδικασία της παραγωγής και η πολιτική περισταλεί στη διοίκηση και στη διαχείριση) που χάνεται κάθε ουσιαστική σχέση με την πραγματικότητα⁸⁴. Από ιστορική και κοινωνιολογική άποψη η διχοτομία αυτή αποτελεί μια ιδεολογική κατασκευή και δεν έχει καμιά σχέση με την πραγματικότητα. Στην ιστορική διαδρομή η οικονομία δεν μπόρεσε ποτέ να αναπτύξει την αναμενόμενη αυτοτελή νομοτέλειά της, διότι συνυφάνθηκε ουσιαστικά με παράγοντες συναφείς με την ισχύ και την εξουσία και άρα με την πολιτική. Πολιτική και οικονομία παραμένουν αδιαχώριστες, καθώς κάθε οικονομική αλλαγή προκαλεί μια μετατόπιση του συσχετισμού δυνάμεων προς όφελος ορισμένων ανθρώπων και εις βάρος άλλων. Οι οικονομικοί σκοποί ούτε επιδιώκονται ούτε επιτυγχάνονται μέσα σ' ένα κοινωνικό κενό.

Η θέση ότι η πολιτική είναι λίγο-πολύ ένα αναγκαίο κακό παραμένει και σήμερα προσφιές επιχείρημα διαφόρων οικονομικών κύκλων, οι οποίοι χρησιμοποιούν κατά κόρον τις κρατικές υπηρεσίες και δαπάνες ως κύριο μέσο πλουτισμού και επίτευξης των οικονομικών τους σκοπών. Η θέση αυτή εκπληρώνει μια πρόσθετη ιδεολογική λειτουργία: επιχειρεί να συγκαλύψει τη συγκεκριμένη και ουσιαστική βοήθεια που προσέφερε το κράτος στην καπιταλιστική οικονομία. Το δόγμα που συνεχώς επαγγέλλεται την «ειρηνική» οικονομία ως φορέα της «παγκοσμιοποίησης», εναντίον της πολιτικής, που όπως υποστηρίζεται είναι σύμφυτη με την ισχύ, τη βία και τη διαφθορά, δεν κάνει τίποτε περισσότερο από το να επιδιώκει την αυτοσυντήρησή του εξαπλώνοντας συνεχώς την ισχύ του, ενώ καλεί όλους τους άλλους να την ασπασθούν για να σωθούν.

Αντί οι κοινωνικές προτεραιότητες να καθορίζουν οικονομικούς στόχους, η οικονομία αυτοκαθορίζει τους στόχους της και η πολιτική υποβιβάζεται σε όργανο της οικονομίας⁸⁵. Μολονότι οι πολιτικοί ηγέτες συνεχίζουν να βεβαιώνουν ότι πιστεύουν στην αυτονομία του πολιτικού, η επιθυμία τους για αντίσταση μοιάζει πιο πολύ με μπλόφα, εφόσον ζητούν επίμονα «προσπάθειες προσαρμογής» σε αυτήν την κατάσταση. Προσαρμογή σημαίνει πολύ απλά την αποδοχή της υπεροχής των αγορών και της αδυναμίας των πολιτικών⁸⁶. Δηλαδή, από εδώ και στο εξής, οι πολιτικοί βρίσκονται υπό τον έλεγχο των χρηματοοικονομικών αγορών⁸⁷.

Αν όμως η πολιτική επιδιώκεται να καταργηθεί, η εξουσία διατηρείται, ενισχύεται και μεταβάλλεται σε όργανο κυριαρχίας, ενώ ταυτόχρονα διαχωρίζεται από τον άνθρωπο και την κοινωνία, στεγανοποιείται, γίνεται υλιστική και τεχνολογική και αποκτά χαρακτήρα απροσχημάτιστης επιβολής⁸⁸. Το κράτος μεταβάλλεται σε μηχανισμό τοπικής διαχείρισης και έκφρασης μιας παγκόσμιας τάξης. Τα έθνη-κράτη θεωρούνται σήμερα από συγγραφείς όπως οι Ohmae⁸⁹ και

⁸⁴ Βλ. Μελάς Κ., ο.π., σελ. 118-119

⁸⁵ Βλ. Τομπάζος Σ., ο.π.

⁸⁶ Βλ. Ramonet I., ο.π.

⁸⁷ Ο.π.

⁸⁸ Βλ. Αλμπάνης Ε., ο.π., σελ. 128

⁸⁹ Βλ. Ohmae K., *The borderless world*, Collins, London, New York, 1990

Reich⁹⁰ ότι έχουν γίνει οι τοπικές αρχές του παγκόσμιου συστήματος. Δεν μπορούν πλέον να επηρεάζουν αλληλένδετα τα επίπεδα της οικονομικής δραστηριότητας ή της απασχόλησης στα εδάφη τους. Αντιθέτως, αυτά τα επίπεδα καθορίζονται από τις επιλογές του διεθνώς κινούμενου κεφαλαίου. Η εργασία των εθνών-κρατών είναι όμοια με εκείνη των δήμων των κρατών: να παρέχουν την υποδομή και τα δημόσια αγαθά που χρειάζεται η επιχείρηση με το μικρότερο δυνατό κόστος⁹¹. Οι δημόσιες αρχές, στην καλύτερη περίπτωση, δεν είναι παρά υπεργολάβοι της επιχείρησης. Η αγορά κυβερνά. Η κυβέρνηση διαχειρίζεται⁹².

Μάλιστα, η κυβερνητική αρωγή έχει αποδειχθεί πολύτιμη, καθώς οι «ανοικτές αγορές» δεν λειτουργούν στην εντέλεια και το ιδιωτικό κεφάλαιο δεν έχει το μονοπώλιο της σοφίας. Αν και έχουν τη φήμη των «αλάθητων», οι αγορές έχουν κάνει σοβαρά λάθη. Και μόνο χάρη στη βοήθεια που παρέχουν τα κράτη με χρήματα του δημοσίου δεν υπέστησαν κυρώσεις. Στο κεφάλαιο ανήκουν οι υπέρογκες αποδόσεις και στο κοινωνικό σύνολο οι απώλειες⁹³.

Ουσιαστικά, το ελεύθερο εμπόριο αποτελεί προστασία για τους πλούσιους και «πειθαρχία αγοράς» για όλους τους άλλους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Chomsky⁹⁴:

«Ελαστική αγορά εργασίας είναι ένας ελκυστικός τρόπος για να πεις ότι όταν πας να κοιμηθείς το βράδυ δεν ξέρεις αν θα έχεις δουλειά την άλλη μέρα το πρωί. [...] Αυτό αυξάνει την παραγωγικότητα. Κάθε οικονομολόγος μπορεί να αποδείξει ότι την αποτελεσματική χρήση των πόρων αυξάνει το να μην έχουν οι άνθρωποι σιγουριά στην εργασία τους, το να μπορούν να σε πετάξουν στο δρόμο και να προσλάβουν κάποιον άλλο φθηνότερο το άλλο πρωί. Αυτό είναι το είδος της πειθαρχίας μέσω της αγοράς στο οποίο υπόκεινται οι φτωχοί. [...] Οι πλούσιοι, όμως, έχουν κάθε λογής προστασία. Ο Κλίντον στη Διάσκεψη Κορυφής Ασίας-Ειρηνικού παρουσίασε το «μεγάλο του όραμα» για το μέλλον της ελεύθερης αγοράς: την Boeing Corporation, της οποίας ο πλούτος και η ισχύ σε μεγάλο βαθμό προέρχεται από κρατική παρέμβαση. Αυτό είναι προστασία για τους πλούσιους.»

Επιπλέον, καθώς οι επιχειρήσεις δεν ανταποκρίνονται στις προκλήσεις της φτώχειας και της ανεργίας, είναι αναμενόμενο οι εντάσεις μεταξύ των κατεχόντων και των μη κατεχόντων να αυξάνονται και να έχουμε σοβαρή έκρηξη της «τρομοκρατίας» και της βίας⁹⁵. Γι' αυτό το έθνος-κράτος στη σύγχρονη εποχή συνδέεται στενά με μια από τις κεντρικές παραδοσιακές αξιώσεις για «κυριαρχία»: να είναι, δηλαδή, η πρωταρχική πηγή δεσμευτικών κανόνων δικαίου σε ένα συγκεκριμένο έδαφος⁹⁶. Το κράτος ως πηγή και εφαρμοστής των δεσμευτικών κανόνων παραμένει κεντρικό σε μια διεθνοποιημένη οικονομία και κοινωνία⁹⁷.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, το έθνος αποδυναμώνεται λειτουργικά και συμβολικά, ενώ το κράτος συρρικνώνεται και διατηρείται, ως διοικητικός μηχανισμός άσκησης τοπικής εξουσίας και ως μονάδα παγκόσμιας συνεργασίας κατά της βίας και της εγκληματικότητας, που ενδέχεται να αποκτήσουν ασυνήθιστη έκταση και ένταση, κάτω από τις συνθήκες που διαμορφώνονται⁹⁸. Το κράτος μετατρέπεται δηλαδή σε έκφραση μιας παγκόσμιας τάξης, δεν έχει το μονοπώλιο της εξουσίας ούτε το μονοπώλιο της βίας και δεν

⁹⁰ Βλ. Reich R., *The work of nations*, Vintage, New York, 1992

⁹¹ Βλ. Hirst P. & Thompson G., ο.π., σελ. 338

⁹² Βλ. Ramonet I., ο.π.

⁹³ Ο.π.

⁹⁴ Βλ. Chomsky N., *Η χειραγώγηση των μαζών*, μετάφραση: Θ. Βουλγαρίδης, Scripta, Αθήνα, 1997

⁹⁵ Βλ. Ramonet I., ο.π.

⁹⁶ Βλ. Hirst P. & Thompson G., ο.π., σελ. 369

⁹⁷ Ο.π., σελ. 375

⁹⁸ Βλ. Αλμπάνης Ε., ο.π., σελ. 145

αποτελεί πια τη νομική υπόσταση του έθνους, ούτε εκφραστή της πολιτικής βούλησης των πολιτών του. Εξάλλου, τα άτομα δεν αντιμετωπίζονται πια ως πολίτες.

Με βάση τα παραπάνω, θα τολμούσαμε να ισχυριστούμε ότι η «παγκοσμιοποίηση» δεν αφορά πρώτιστα στην οικονομία, αλλά στην επιβολή, και στο βαθμό που δεν είναι αποτέλεσμα αντικειμενικής εξέλιξης, αποτελεί σύστημα κυριαρχίας, σκοπούμενο και επιδιωκόμενο⁹⁹. Οι μεγάλες επιχειρήσεις είναι ασύμβατες με τη δημοκρατία. Όπως παρατηρεί ο Chomsky, αν εφαρμόσουμε τους όρους που χρησιμοποιούμε στην πολιτική, είναι φασίστες¹⁰⁰. Βέβαια, ο φασισμός είναι ένας όρος που αναφέρεται στον πολιτικό τομέα, και έτσι δεν ισχύει επακριβώς στον κόσμο των επιχειρήσεων. Ωστόσο, βλέπουμε ότι η εξουσία κατανέμεται αυστηρά από τα πάνω προς τα κάτω. Η δομή της εξουσίας είναι γραμμική, από την κορυφή στη βάση, και ξεκινά από τους ιδιοκτήτες και τους επενδυτές. Το σύστημα του κρατικού συντονισμού του επιχειρηματικού τομέα συγκεντρώνει το εργατικό δυναμικό, το κεφάλαιο, κοκ., κάτω από την εξουσία των ισχυρών, οι οποίοι είναι οι μεγαλοεπιχειρήσεις που λειτουργούν με το γενικό συντονισμό του κράτους. Αυτό είναι, παραδοσιακά, ένα φασιστικό σύστημα. Εκείνοι που δεν συμμετέχουν σε αυτή τη δομή δεν δικαιούνται να έχουν λόγο για αυτή. Μπορούν να επιλέξουν αν θέλουν να ενοικιάσουν τους εαυτούς τους σε αυτή τη δομή και να εισέλθουν στο σύστημα σε κάποιο επίπεδο, ακολουθώντας τις εντολές των ανωτέρων τους και δίνοντας εντολές στους κατωτέρους τους. Μπορούν επίσης να επιλέξουν να αγοράσουν τις υπηρεσίες ή τα αγαθά που παράγουν. Αυτό είναι το μέγιστο της συμμετοχής τους στη δομή μιας επιχείρησης. Μιλάμε για γιγάντιους ολοκληρωτικούς οργανισμούς που βρίσκονται σε κάποιο είδος ολιγοπωλιακής αγοράς με άφθονη κυβερνητική παρέμβαση. Υπάρχουν συνθήκες της αγοράς που τους επηρεάζουν, εσωτερικά όμως η δομή τους δεν έχει καμία σχέση με τις αρχές της αγοράς και είναι τελείως ολοκληρωτική.

Αναμενόμενη θα πρέπει να θεωρούμε, λοιπόν, κάποια αντίδραση των πολιτών. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η ανισομερής ανάπτυξη μεταξύ των κρατών, τα τεράστια προβλήματα φτώχειας και κοινωνικής εξαθλίωσης που συναντώνται στις χώρες του Τρίτου Κόσμου και η προϊούσα κοινωνική πόλωση στις υπόλοιπες χώρες, ακόμα και στις αναπτυγμένες, λόγω της ανεργίας, έχουν ως αποτέλεσμα να μεγαλώνει το χάσμα μεταξύ εχόντων και μη εχόντων, και όσο μεγαλώνει να υπονομεύει το μοντέλο ανάπτυξης που συνοδεύει το παράδειγμα της φιλελεύθερης αγοράς¹⁰¹. Δυστυχώς, η αναμενόμενη δυσарέσκεια των πολιτών εκφράζεται ως αποστροφή του κοινού προς την πολιτική. Η τελευταία εικοσαετία χαρακτηρίστηκε από τάσεις αποξένωσης τόσο από την πολιτική όσο και από τον συνδικαλισμό. Όμως, στη βάση των εξελίξεων αυτών βρίσκεται πάντα η απογοήτευση των πολιτών: εφόσον τα πολιτικά κόμματα, παρά τις αποκλίνουσες καταβολές τους, συγκλίνουν σήμερα προγραμματικά σε σημείο που η διάκριση μεταξύ δεξιάς και αριστεράς να αποβαίνει δυσδιάκριτη, είναι επόμενο ο λαός να γυρίζει την πλάτη στην πολιτική όχι μόνο με απογοήτευση, αλλά και με αγανάκτηση¹⁰². Οι επιλογές του κεφαλαίου στην εποχή μας έχουν τροφοδοτήσει τραγικό έλλειμμα δημοκρατίας, δραματική κατάρρευση της πολιτικής λειτουργίας και γενική ανυποληψία του κράτους. Όμως, αυτή η εξέλιξη έχει αποξενώσει την εξουσία από την πλειονότητα των πολιτών και των εργαζομένων, ώστε ν' ασκείται πλέον δεσποτικά και ανεύθυνα, χωρίς διάλογο και πολυφωνία¹⁰³.

⁹⁹ Ο.π., σελ. 145-146

¹⁰⁰ Βλ. Chomsky N., *Η χειραγώγηση των μαζών*, ο.π.

¹⁰¹ Βλ. Δάμτσας Σ., ο.π., σελ. 66

¹⁰² Βλ. Βεργόπουλος Κ., ο.π., σελ. 399-400

¹⁰³ Βλ. Βεργόπουλος Κ., ο.π., σελ. 404

Οι πολίτες θα πρέπει να έχουν υπόψη πως η πολιτική και η δημοκρατία, το κράτος και οι μηχανισμοί του, ενώ συγκροτούν το αστικό σύστημα, ταυτόχρονα το υπερβαίνουν. Μ' αυτήν την έννοια, ο λαός, ενώ υπερασπίζεται την πολιτική, τη δημοκρατία, τις κατακτήσεις του στο κράτος και τους θεσμούς του, ταυτόχρονα έχει τη δυνατότητα να υπερβαίνει τα πλαίσια της αστικής κοινωνίας προς την κατεύθυνση περισσότερης δημοκρατίας και περισσότερης δημοσιοποίησης της πολιτικής, ενεργοποιώντας έτσι τη δυνατότητα του σοσιαλισμού¹⁰⁴. Οι άνθρωποι δεν κινούνται μόνο στην αγορά, αλλά και σε σειρά κοινωνικών σχέσεων και οργανώσεων. Με αυτή τους τη δράση υπερβαίνουν το στενό ορίζοντα της αγοράς και, συνειδητοποιώντας την ιδιότητά τους ως πολιτών και όχι απλά παραγωγών ή καταναλωτών, δύνανται να επαναφέρουν την πολιτική ως απαραίτητο συστατικό της εξελιγμένης ανθρώπινης οντότητας¹⁰⁵.

Ε) Πολιτισμική «παγκοσμιοποίηση» - Ο ρόλος των ΜΜΕ

Πιθανόν πολλοί άνθρωποι να έχουν ονειρευτεί το όραμα ενός ενιαίου κόσμου, χωρίς τεχνητούς συμβολικούς διαχωρισμούς, αντίληψη που ενυπάρχει στον άνθρωπο, μαζί με την αντίληψη ιδιαιτερότητας και τη συνείδηση της ατομικότητάς του¹⁰⁶. Τούτο δεν έχει, βέβαια, καμία σχέση με αυτό που σερβίρεται σήμερα ως πολιτισμική «παγκοσμιοποίηση». Η πολιτισμική διάσταση της «παγκοσμιοποίησης» συνίσταται στην ανάπτυξη μιας παγκόσμιας συνείδησης και συνδέεται με τη συνεχώς αυξανόμενη υλική αλληλεξάρτηση¹⁰⁷. Ο πολιτισμός κατασκευάζεται και δεν αποτελεί μόνο μέσο παγκόσμιας ένταξης και επικοινωνίας, αλλά και μέσο ελέγχου της συμπεριφοράς των ατόμων και διαμόρφωσης της αντίληψής του¹⁰⁸. Έχουν επιστρατευθεί τρομακτικού μεγέθους μηχανισμοί, αφενός για να ενσωματώσουν τις συνειδήσεις σ' ένα σύστημα που εμφανίζεται σαν το μοναδικό ευκαταίο ή και εφικτό και αφετέρου για να διαπεράσουν την εμπορευσιμότητα ως τις πιο μύχιες πτυχές της ζωής μας¹⁰⁹. Η πραγματικότητα της παγκοσμιοποίησης ευνοεί τον ηγεμονικό προσδιορισμό του εθνικού συμφέροντος, αφού θεωρείται ότι από αυτή δεν προκύπτουν οφέλη παρά μόνο για τον πιο ισχυρό¹¹⁰. Από τη μια η ισχυρότερη χώρα προσπαθεί να διαμορφώσει το παγκόσμιο σύστημα στα δικά της μέτρα, ενώ από την άλλη επιδιώκει το συμφέρον της να γίνει αποδεκτό από όλους, αποκτώντας έτσι το χαρακτήρα του κοινού συμφέροντος.

Διαμέσου της σχεδόν απόλυτης εξουσίας που κατέχουν πάνω στους μεγάλους ομίλους επικοινωνίας, δηλ. επί του συνόλου των εργαλείων παραγωγής και διανομής των πολιτιστικών αγαθών, οι νέοι κυρίαρχοι του κόσμου τείνουν να συγκεντρώσουν όλες τις εξουσίες, οικονομικές, πολιτιστικές και συμβολικές, οι οποίες στις περισσότερες κοινωνίες ήταν σαφώς διαχωρισμένες, ενίοτε δε και αντικρουόμενες, και είναι έτσι σε θέση να επιβάλλουν κατά πολύ μια όψη του κόσμου προσαρμοσμένη στα συμφέροντά τους¹¹¹. Η προσπάθεια για παγκοσμιοποίηση είναι πιο μεθοδική, πιο συστηματική, πιο απρόσωπη, πιο αδιόρατη. Με τη μεθοδευμένη πληροφόρηση και την συστηματικά ελεγχόμενη οικονομία, επιχειρείται η επιβολή

¹⁰⁴ Βλ. Βεργόπουλος Κ., ο.π., σελ. 408-409

¹⁰⁵ Βλ. Κοτζιάς Ν., ο.π., σελ. 50

¹⁰⁶ Βλ. Αλμπάνης Ε., ο.π., σελ. 41

¹⁰⁷

¹⁰⁸ Ο.π., σελ. 145

¹⁰⁹ Βλ. Μελάς Κ., ο.π., σελ. 123

¹¹⁰ Βλ. Δάμτσας Σ., ο.π., σελ. 60

¹¹¹ Βλ. Bourdieu P., *Η πολιτιστική διεθνής κατά της παγκοσμιοποίησης* στο Ρώμας Χ. (επιμέλεια), *Παγκοσμιοποίηση: αισιόδοξη προοπτική ή απειλή;*, Σαββάλας, Αθήνα, 2001, σελ. 188

μιας παγκόσμιας εξουσίας, που αδιαφορεί για τα έθνη, τα κράτη, τις κοινωνίες και τα πρόσωπα ή ενδιαφέρεται γι' αυτά μόνο στο βαθμό που εξυπηρετούν το σκοπό της. Μέτρο των θρησκειών, των πολιτισμών, των ηθικών αξιών ή και της αξίας του ανθρωπίνου προσώπου είναι, σε τελική ανάλυση, το συμφέρον της απρόσωπης εξουσίας¹¹².

Το άλλοθι του εκσυγχρονισμού δεν χρησιμεύει σε τίποτε άλλο από το να κάνει να υπάγονται τα πάντα σε μια άκαμπτη και στείρα ομοιογένεια. Ο ίδιος τρόπος ζωής προβάλλεται από τα ΜΜΕ – που, κατά τον Μελά, αποτελούν «τον κύριο ιδεολογικό εκπρόσωπο της νέας ολιγαρχίας»¹¹³ – και επιβάλλεται με το βομβαρδισμό της μαζικής κουλτούρας¹¹⁴. Ο πολιτισμός, οι αξίες, οι αρχές και οι πεποιθήσεις έχουν πάψει ουσιαστικά να είναι αποτέλεσμα κοινωνικής επεξεργασίας και σε μεγάλο βαθμό κατασκευάζονται εξωκοινωνικά και επιβάλλονται με διάφορες επικοινωνιακές μεθοδεύσεις. Σήμερα, τα πρότυπα ζωής και συμπεριφοράς και η αντίληψη για τον κόσμο ομογενοποιούνται παγκόσμια, κάτω από τη επίδραση μιας παγκόσμιας επιβολής πολιτισμού¹¹⁵.

Ποτέ στην ιστορία της ανθρωπότητας τα χαρακτηριστικά μιας κουλτούρας – πολιτικά και οικονομικά – δεν επιβλήθηκαν ως παγκόσμια πρότυπα τόσο γρήγορα¹¹⁶. Η «παγκοσμιοποίηση» είναι η μάσκα που δικαιώνει μια πολιτική, η οποία στοχεύει να καθολικεύσει τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα και την ιδιαίτερη παράδοση των οικονομικά και πολιτικά κυρίαρχων δυνάμεων, κυρίως των ΗΠΑ, και να απλώσει στο σύνολο του κόσμου το οικονομικό και πολιτιστικό πρότυπο που προτιμούν αυτές οι δυνάμεις, παρουσιάζοντάς το ως κανόνα, υποχρέωση ζωής και μοίρα – ένα παγκόσμιο πεπρωμένο, με τέτοιο τρόπο ώστε να επιτευχθεί μια παγκόσμια αποδοχή ή τουλάχιστον παραίτηση. Δηλαδή, όσον αφορά τον πολιτισμό, να καθολικεύσει, επιβάλλοντάς τις σε όλο τον κόσμο, τις ιδιαιτερότητες μιας πολιτιστικής παράδοσης, στους κόλπους της οποίας η εμπορική λογική αναπτύχθηκε πλήρως¹¹⁷. Είναι σαφής η πρόθεση εκ μέρους των ΗΠΑ, μέσα από την δεσπόζουσα θέση που κατέχουν στον τομέα της πληροφόρησης και της πληροφορίας, δηλ. των ΜΜΕ, να εμφανίζουν την πολιτική τους στον τομέα της οικονομίας και της ασφάλειας ως κοινό συμφέρον¹¹⁸. Ως εκ τούτου, είναι προφανές ότι η τάση για «παγκοσμιοποίηση» της κουλτούρας δεν προκύπτει από τη συνένωση των επιμέρους εθνικών πολιτισμών, αλλά έγκειται στη μονομερή εξάπλωση του πολιτισμού των ΗΠΑ σε όλες τις χώρες¹¹⁹. Είναι χαρακτηριστικό το ότι την πρώτη θέση στις εξαγωγές της Αμερικής κατέχουν οι κινηματογραφικές ταινίες¹²⁰. Φυσικά, μέσα από τις ταινίες αυτές προβάλλονται οι αξίες, τα πρότυπα και ο τρόπος σκέψης και ζωής που κυριαρχούν στην αμερικανική κοινωνία. Με τα θεάματα αυτά η αμερικανική κουλτούρα εισβάλλει στους άλλους λαούς και νοθεύει ή εξαφανίζει την πολιτιστική φυσιογνωμία τους, την εθνοπολιτιστική ταυτότητά τους¹²¹. Θα λέγαμε πως ζούμε σήμερα έναν «εξαμερικανισμό του παγκόσμιου πολιτισμού»¹²².

¹¹² Βλ. Μαντζαρίδης Γ., *Παγκοσμιοποίηση: το τέλος της ιστορίας και των πολιτισμών* στο Ρώμας Χ. (επιμ.), *Παγκοσμιοποίηση: αισιόδοξη προοπτική ή απειλή;*, Σαββάλας, Αθήνα, 2001, σελ. 192

¹¹³ Βλ. Μελάς Κ., ο.π., σελ. 123

¹¹⁴ Βλ. Ramonet I., ο.π.

¹¹⁵ Βλ. Αλμπάνης Ε., ο.π., σελ. 127-128

¹¹⁶ Βλ. Ramonet I., ο.π.

¹¹⁷ Βλ. Bourdieu P., ο.π., σελ. 184-185

¹¹⁸ Βλ. Δάμτσας Σ., ο.π., σελ. 60

¹¹⁹ Βλ. Γκίκας Σ., ο.π., σελ. 22

¹²⁰ Βλ. Thurow L., ο.π., σελ. 198

¹²¹ Βλ. Γκίκας Σ., ο.π., σελ. 22-23

¹²² Βλ. Ramonet I., ο.π., σελ. 143

Τούτη η ενότητα δεν θα μπορούσε φυσικά να κλείσει, χωρίς να επισημάνει την ύπαρξη «αγνών» αφιλοκερδών πολιτιστικών παραγωγών, που λίγο-πολύ απομονώνονται από τα μέσα παραγωγής, και κυρίως διανομής. Αυτοί βρίσκονται σήμερα, συχνά χωρίς να το γνωρίζουν, στην πρωτοπορία του αγώνα για την υπεράσπιση των πιο υψηλών αξιών της ανθρωπότητας. Υπερασπιζόμενοι την ιδιομορφία τους, υπερασπίζονται τις πλέον οικουμενικές αξίες¹²³.

ΣΤ) Η υποκειμενοποίηση των ατόμων στα πλαίσια της «παγκοσμιοποίησης»

Ο Foucault έχει δώσει ιδιαίτερη έμφαση στο πώς η εξουσία υποκειμενοποιείται διαμέσου της γλώσσας και διαδικασιών σημασιοδότησης, πώς η εξουσία υποκειμενοποιείται σύμφωνα με την αυτογνωσία και πώς ένα άτομο δεσμεύει τον εαυτό του σε συγκεκριμένη ταυτότητα μέσω του αυτοκαθορισμού του σε ένα καθεστώς αλήθειας προσδιορισμένο από την κυρίαρχη ιδεολογία¹²⁴. Δείξαμε, επίσης, ότι η «παγκοσμιοποίηση» αντιπροσωπεύει μια κυρίαρχη ιδεολογία της παγκόσμιας αγοράς και ότι είναι μια μορφή ηγεμονικής λογικής η οποία αγνοεί οποιαδήποτε άλλη λογική. Ως εκ τούτου, όλοι επηρεαζόμαστε από την «παγκοσμιοποίηση». Θα λέγαμε πως υποκειμενοποιούμαστε από την «παγκοσμιοποίηση».

Η προσέγγιση της «παγκοσμιοποίησης» της παγκόσμιας οικονομίας ως συστήματος διακυβέρνησης επιτρέπει την ανάλυσή της σε όρους συστήματος εξουσίας. Σε ότι αφορά το THB, αυτή η προσέγγιση επιτρέπει μια μετατόπιση από την προσοχή σε υπεραπλουστευμένους εξωθητικούς και αποτρεπτικούς παράγοντες σε μια κατανόηση του τρόπου με τον οποίο το συγκεκριμένο σύστημα εξουσίας εξατομικεύεται και ολοκληρώνεται με το THB¹²⁵. Το επίκεντρο εδώ είναι στο πώς η «παγκοσμιοποίηση» της οικονομίας παράγει την αλήθεια για τα άτομα και το περιβάλλον τους με τέτοιο τρόπο, ώστε τα άτομα να γίνονται αντικείμενα και εμπορεύματα ή αγοραστές-καταναλωτές ανθρωπίνων σωμάτων και αυτή η συναλλαγή να λαμβάνει χώρα σε παγκόσμια κλίμακα¹²⁶. Η «παγκοσμιοποίηση» εδώ βλέπεται σαν να συνιστά μια τεχνολογία εξουσίας, η οποία υποκειμενοποιεί και αντικειμενοποιεί τα άτομα σύμφωνα με τη λογική του παγκόσμιου καπιταλισμού.

Άνδρες και γυναίκες προσωποποιούν και διαιωνίζουν τη παγκοσμιοποίηση της παγκόσμιας οικονομίας, άσχετα αν έχουν το ρόλο του εμπορεύματος ή του καταναλωτή. Η «παγκοσμιοποίηση» λειτουργεί με την παγκόσμια διάδοση της καταναλωτικής κουλτούρας, εννοώντας την καθιέρωση μιας λογικής που αναφέρεται στον καταναλωτισμό ως την υψηλότερη μορφή δραστηριότητας, και παράγοντας επίσης τη συναλλαγή και εμπορευματοποίηση όχι μόνο ποικίλων μορφών κουλτούρας και ιδεολογίας, αλλά και των σωμάτων των ατόμων με συγκεκριμένους

¹²³ Βλ. Bourdieu P., ο.π., σελ. 189

¹²⁴ Βλ. Foucault M., *Body/power*, στο Gordon C. (επιμ.), *Power/Knowledge: Selected interviews and other writings*, Harvester Press, Brighton, Sussex, 1980· Foucault M., *The subject and power*, στο Rabinow P. & Dreyfus H.L. (επιμ.), *Beyond structuralism and hermeneutics*, Harvester Press, Brighton, Sussex, 1982· Foucault M., *Nietzsche, genealogy, history*, στο Rabinow P. (επιμ.), *The Foucault reader*, Pantheon Books, New York, 1984· Foucault M., *On power*, στο Kritzman L. D. (επιμ.), *Politics, philosophy, culture: Interviews and other writings*, Routledge, New York, 1988

¹²⁵ Βλ. Penttinen E., *Globalization, bio-power and trafficking in women*, παρουσιάστηκε στο Globalization, Democratization and Gender Workshop, University of Tampere, Finland, 1 Αυγούστου 2000

¹²⁶ Βλ. Taylor I., *Crime in context: A critical criminology of market societies*, Westview Press, 1999, σελ. 228-229

τρόπους¹²⁷. Ουσιαστικά, η «παγκοσμιοποίηση» της παγκόσμιας οικονομίας προσδιορίζει τους λεγόμενους εξωθητικούς και αποτρεπτικούς παράγοντες για το ΤΗΒ. Στο ΤΗΒ έχουμε μια μορφή εξουσίας που χαράσσεται στα σώματα και γίνεται ορατή πάνω στο σώμα, με άλλα λόγια μια μορφή εξουσίας που ενεργοποιεί ένα υποκείμενο και επιδρά σε αυτό¹²⁸. Η εξουσία βλέπεται τότε ως παραγωγική, εννοώντας ότι προσδιορίζει ένα καθεστώς αλήθειας για τα άτομα και το περιβάλλον τους, η οποία, διαμέσου διαδικασιών υποκειμενοποίησης, υιοθετείται και αναπαράγεται από τα άτομα¹²⁹.

Ο Foucault ισχυρίζεται ότι ο καπιταλισμός στηρίζεται επακριβώς στην πειθαρχία του κοινωνικού σώματος να ταιριάζει στις ανάγκες της παραγωγής και των οικονομικών διαδικασιών. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι η υποκειμενοποίηση συμπεριλαμβάνει ότι το άτομο καταλαβαίνει τον εαυτό του ως ένα σημασιοδοτούμενο εαυτό μέσα σε ένα κοινωνικό περιβάλλον¹³⁰. Από την άλλη, η καταναλωτική κοινωνία είναι μια κοινωνία, στη οποία η ύπαρξη της υποκειμενικότητας των ατόμων εδραιώνεται διαμέσου της συνεχούς κατανάλωσης¹³¹. Η κατανάλωση δεν υπηρετεί την ικανοποίηση επιθυμιών ή αναγκών. Είναι η στιγμή της κατανάλωσης που μετράει, όχι τα καταναλωτικά αγαθά ή η ικανοποίηση από αυτά. Οπότε η καταναλωτική κοινωνία δεν αφορά ανάγκες που πρέπει να ικανοποιηθούν, αλλά την ίδια την κατανάλωση, και οι ανάγκες των ατόμων είναι κατασκευασμένες, ωστόσο απόλυτα αναγκαίες για τις διεργασίες του παραγωγικού συστήματος.

Σήμερα, ο πολιτισμός είναι προϊόν της αγοράς, της επικοινωνίας και της επιδίωξης επιβολής. Η εμπορευματοποίηση επεκτείνεται ακόμη και στην προσωπική συμπεριφορά, που σε μεγάλο βαθμό παράγεται για να καταναλωθεί¹³². Η παγκόσμια διάδοση της καταναλωτικής κουλτούρας διευκολύνει επίσης τη συναλλαγή και την εμπορευματοποίηση υποκουλτούρων¹³³, ιδεολογιών, ακόμη και των ίδιων των ατόμων. Η παγκόσμια διάδοση της κατανάλωσης για την κατανάλωση είναι διαφορετική από την κατανάλωση για την ικανοποίηση αναγκών και επιτρέπει την επέκταση της κατανάλωσης σε νέα πεδία¹³⁴. Η κυρίαρχη λογική του καταναλωτισμού, καθιερωμένου ως συστήματος εξουσίας, παράγει τη δυνατότητα αγοραπωλησίας ανθρωπίνων σωμάτων ή οργάνων στην παγκόσμια αγορά¹³⁵. Αυτή η συναλλαγή σωμάτων είναι κομμάτι της κυρίαρχης αγοροποίησης, η οποία λαμβάνει χώρα εκεί όπου η αξία σημαίνει ανταλλακτική αξία¹³⁶. Μόνο εντάσσοντας το ΤΗΒ στο πλαίσιο αγοροποίησης και εμπορευματοποίησης των πάντων, μπορούμε να κατανοήσουμε τους λόγους άνθησής του.

¹²⁷ Βλ. Bauman Z., *Globalization: The Human Consequences*, Polity Press, UK, 1998

¹²⁸ Βλ. Butler J., *Gender Trouble: Feminism and the subversion of identity*, Routledge, Great Britain, 1990

¹²⁹ Βλ. Penttinen E., ο.π.

¹³⁰ Βλ. Butler J., ο.π.

¹³¹ Βλ. Penttinen E., ο.π.

¹³² Βλ. Αλμπάνης Ε., ο.π., σελ. 40

¹³³ Βλ. Scrase T. J., *Globalization, India, and the struggle for justice*, στο Smith D. A. & Böröcz J. (επιμ.), *A New World Order?*, Praeger Publishers, USA, 1995

¹³⁴ Βλ. Penttinen E., ο.π.

¹³⁵ Βλ. Truong T., *International human trafficking – Organized crime and ‘voluntary servitude’*: *Where does the ethical question lie?*, παρουσιάστηκε στο Tampere Major Philosophical Event, Tampere Hall, Tampere, Finland, 22-23 Μαΐου 1999

¹³⁶ Βλ. Penttinen E., ο.π.

III) Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΤΗΒ – ΤΟ ΤΗΒ ΩΣ ΖΗΤΗΜΑ ΠΑΡΑΝΟΜΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

Αυτή είναι ουσιαστικά η προσέγγιση των περισσότερων κυβερνήσεων και των διεθνών οργανισμών. Δείξαμε προηγουμένως ότι το ΤΗΒ δεν υπονομεύει το σύστημα εξουσίας, αλλ' αντίθετα το διαιωνίζει. Γιατί λοιπόν η εξουσία προσπαθεί να καταπολεμήσει την εκμετάλλευση των μεταναστών; Το σωστό ερώτημα θα ήταν: γίνονται πραγματικά προσπάθειες από την εξουσία για την καταπολέμηση της εκμετάλλευσης;

A) Αποσαφήνιση των όρων trafficking και smuggling

Πριν προχωρήσουμε, κρίνεται σκόπιμο να διακρίνουμε τους όρους trafficking και smuggling. Οι όροι trafficking και smuggling χρησιμοποιούνται κατ' εναλλαγή από πολλές κυβερνήσεις και τα ΜΜΕ. Εντούτοις, αντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικά φαινόμενα¹³⁷. Ο όρος trafficking περιλαμβάνει τόσο τη διακίνηση όσο και την εκμετάλλευση. Σύμφωνα με το Πρωτόκολλο για την πρόληψη, καταστολή και τιμωρία της σωματεμπορίας, κυρίως γυναικών και παιδιών, που συμπληρώνει τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών κατά του διεθνικού οργανωμένου εγκλήματος, ως trafficking ορίζεται η επιστράτευση, μεταφορά, μεταβίβαση, στέγαση ή η παραλαβή ανθρώπων, μέσω απειλής ή της χρήσης βίας ή άλλων μορφών εξαναγκασμού, απαγωγής, απάτης, παραπλάνησης, κατάχρησης εξουσίας ή κατάχρησης μιας ευάλωτης θέσης ή η καταβολή ή αποδοχή πληρωμών ή άλλων ωφελειών για τη λήψη συναίνεσης προσώπου που ασκεί έλεγχο επί άλλου προσώπου, για τον σκοπό της εκμετάλλευσης. Η εκμετάλλευση θα συμπεριλαμβάνει, κατά το ελάχιστο, την εκμετάλλευση της πορνείας των άλλων ή άλλες μορφές σεξουαλικής εκμετάλλευσης, την εξαναγκαστική εργασία ή υποτέλεια, την δουλεία ή όμοιες με τη δουλεία πρακτικές ή την αφαίρεση οργάνων. Το smuggling, με βάση το Πρωτόκολλο κατά της λαθραίας διακίνησης μεταναστών μέσω στεριάς, θάλασσας και αέρα, που συμπληρώνει τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών κατά του διεθνικού οργανωμένου εγκλήματος, ορίζεται ως η προαγωγή της παράνομης εισόδου ενός ανθρώπου σε ένα κράτος του οποίου δεν είναι υπήκοος ή μόνιμος κάτοικος, με σκοπό την απόκτηση, άμεση ή έμμεση, οικονομικού ή άλλων υλικών ωφελειών.

Το trafficking μπορεί στην πράξη και θεωρητικά να σχετίζεται με την παράνομη μετανάστευση. Εξάλλου, το smuggling και το trafficking θεωρούνται ιδιαίτερα συνδεδεμένα με την αυξανόμενη παρουσία γυναικών μεταναστριών παγκοσμίως ("θηλυκοποίηση της μετανάστευσης")¹³⁸. Επίσης, και τα δύο φαινόμενα βασίζονται σε παρόμοιες πρωταρχικές αιτίες, δηλαδή παραβιάσεις των ανθρώπινων δικαιωμάτων που επικρατούσαν στις χώρες προέλευσης: βίαιη αναταραχή (π.χ. ένοπλες συγκρούσεις), προβλήματα οικονομικά και ανάπτυξης ή αυταρχικά πολιτικά καθεστώτα.

Εντούτοις, παρότι το trafficking και το smuggling μπορεί στην πράξη να αναμειγνύονται, είναι δύο διαφορετικά προβληματικά φαινόμενα¹³⁹. Το smuggling

¹³⁷ Βλ. Human rights watch, *Υπόμνημα για τη σωματεμπορία γυναικών μεταναστών για εξαναγκαστική πορνεία στην Ελλάδα*, σελ. 4

¹³⁸ Βλ. Sitaropoulos N., *Major aspects of international and European law regarding trafficking in persons: In search of an effective protection of the human rights of victims, especially women, στο International meeting of experts – Confrontation of the trafficking in women from Balkan states in countries of the E.U.*, CVME, Ioannina, Greece, 2001, σελ. 117

¹³⁹ Βλ. UNODC, *Trafficking in human beings – Frequently asked questions*

είναι βασικά ένα έγκλημα ενάντια στο κράτος και περιλαμβάνει συνήθως τα συμφέροντα και του λαθρεμπόρου και του λαθραία μεταφερόμενου προσώπου. Αντίθετα, στην περίπτωση του trafficking, υπάρχει ένα έγκλημα ενάντια σε ένα πρόσωπο, που γίνεται θύμα παράνομης διακίνησης, παραβιάζοντας τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα του τελευταίου, και πραγματοποιείται για εκμεταλλευτικούς λόγους¹⁴⁰. Αυτή η κρίσιμη διαφορά έχει αναγνωριστεί από τα Ηνωμένα Έθνη και τα Πρωτόκολλα του 2000 της Συνθήκης του Παλέρμο σχετικά με το smuggling και το trafficking¹⁴¹.

Στην πραγματικότητα, το οργανωμένο έγκλημα έρχεται σε σύγκρουση με την εξουσία μόνο στην περίπτωση του smuggling, δηλ. της παράνομης διακίνησης μεταναστών (ανδρών, γυναικών και παιδιών) με σκοπό να εργαστούν στην παραγωγή. Το γιατί δεν επιθυμείται κάτι τέτοιο είναι προφανές. Κατά τα άλλα, είδαμε πώς συμβαδίζει η αγοραπωλησία ανθρωπίνων οργάνων, καθώς και ανθρωπίνων σωμάτων με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση, με το ισχύον οικονομικό σύστημα και τις σχέσεις εξουσίας που απορρέουν από αυτό. Αν κάποιος μετακινηθεί από το παράδειγμα του οργανωμένου εγκλήματος στην αναγνώριση ότι η καταπολέμηση του ΤΗΒ συνεπάγεται καταπολέμηση της παράνομης μετανάστευσης, τότε αναδύονται νέες πτυχές του ζητήματος.

Β) Τα μέτρα για την αντιμετώπιση του ΤΗΒ στην πράξη

Οι περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές κυβερνήσεις έχουν προσεγγίσει το φαινόμενο αυτό διαμέσου του «ελέγχου της εγκληματικότητας»¹⁴², κάτι που στην πράξη μεταφράζεται σε έλεγχο της μετανάστευσης. Η έμφαση έχει δοθεί στην αυξημένη φύλαξη συνόρων, στα μέτρα για την καταπολέμηση των οργανωμένων κυκλωμάτων σωματεμπορίας και στον εντοπισμό, εκφοβισμό και στην απέλαση μεταναστών θυμάτων σωματεμπορίας. Ενώ οι συναλλαγές και οι εισροές κεφαλαίου είναι φιλελευθεροποιημένες, αρρύθμιστες και αφομοιωμένες παγκόσμια, οι εισροές ανθρώπων δεν είναι. Τούτο παράγει μια προσοδοφόρα αγορά για τους traffickers. Οι περιορισμοί λαμβάνουν τη μορφή πλήρων απαγορεύσεων ή συγκεκριμένων απαγορεύσεων της μετανάστευσης των γυναικών από τη χώρα προέλευσης με βάση την ηλικία, το επάγγελμα και τη χώρα προορισμού. Αυτό εκλογικεύεται ως «προστασία» απέναντι στο trafficking. Φυσικά, τέτοια μέτρα αυξάνουν τη ζήτηση για την παράνομη μετανάστευση που παρέχεται συχνά από τους traffickers¹⁴³. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι οι ίδιες οι αντιμεταναστευτικές πολιτικές των δυτικοευρωπαϊκών κυβερνήσεων συντελούν σημαντικά στην αύξηση του ΤΗΒ στην περιοχή¹⁴⁴. Κατά το ΔΟΜ, ένας άλλος τρόπος καταπολέμησης αυτού του θανατηφόρου και βάνανσου εμπορίου θα ήταν να εξετάσουν οι κυβερνήσεις την πιθανότητα δημιουργίας περισσότερων νομικών ευκαιριών¹⁴⁵, έτσι ώστε να μην αναγκάζονται οι άνθρωποι να καταφεύγουν στην παράνομη μετανάστευση και σε αμφιλεγόμενες εργασίες.

¹⁴⁰ Βλ. Sitaropoulos N., ο.π., σελ. 117

¹⁴¹ Ωστόσο, στην επίσημη ελληνική μετάφραση του Πρωτοκόλλου δεν γίνεται λόγος για εκμετάλλευση. Προφανώς, ο μεταφραστής μετέφρασε το Πρωτόκολλο με βάση την κυρίαρχη λογική και την εμπειρία του.

¹⁴² Βλ. Human Rights Watch, ο.π., σελ. 7

¹⁴³ Βλ. D'Cunha J., *Trafficking in persons: A gender and rights perspective*, παρουσιάστηκε στο Expert Group on "Trafficking in women and girls", Glen Cove, New York, USA, 18-22 Νοεμβρίου 2002, σελ. 19

¹⁴⁴ Βλ. Morrison J., *The trafficking and smuggling of refugees: The end game in European asylum policy?*, UNHCR, Ιούλιος 2000

¹⁴⁵ ΔΟΜ, *Δελτίο Ανακοινώσεων*, No. 850, 8 Μαρτίου 2001

Ας δούμε ένα παράδειγμα «προστατευτικού» μέτρου που ουσιαστικά, ενισχύει το φαινόμενο του THB. Όπως αναφέρει η Penttinen, στη Φινλανδία, από το Μάιο του 1999, οι γυναίκες που δεν ανήκουν σε χώρες μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν επιτρέπεται να επιδίδονται στην πορνεία¹⁴⁶. Μ' αυτή τη νέα νομοθεσία, ο στόχος είναι να αντιμετωπιστεί το οργανωμένο έγκλημα που συνδέεται με το THB. Ωστόσο, οι αλλοδαπές εκδιδόμενες μπορούν να μουν στη Φινλανδία με τουριστική βίζα και να μείνουν για ένα Σαββατοκύριακο, τρεις εβδομάδες ή έξι μήνες. Ουσιαστικά, ο νόμος δημιουργεί απλά την ανάγκη στους προαγωγούς να ανανεώνουν (ή απλά να ανακυκλώνουν) την «πραμάτεια» τους. Με δεδομένο τον τεράστιο αριθμό εξαθλιωμένων γυναικών στις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, αλλά και της Αφρικής και της Ασίας, τούτο δεν πρέπει να αποτελεί σημαντικό πρόβλημα για τους traffickers. Επιπλέον, κάποιος μπορεί να υποστηρίξει ότι αυτό δίνει περισσότερο έλεγχο στους προαγωγούς, γιατί τώρα οι γυναίκες χρειάζονται ψεύτικα χαρτιά και βίζες για να μουν στη χώρα.

Σύμφωνα με εκτιμήσεις της Αστυνομίας, το THB αποφέρει παγκόσμια τα μεγαλύτερα κέρδη για το οργανωμένο έγκλημα μετά το παράνομο εμπόριο όπλων και ναρκωτικών¹⁴⁷. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το οργανωμένο έγκλημα διαλέγει εκείνη τη δραστηριότητα που αποφέρει το μεγαλύτερο οικονομικό όφελος και τη χαμηλότερη διακινδύνευση¹⁴⁸. Τα κέρδη αυτά τα καρπώνονται είτε το οργανωμένο έγκλημα και οι διεφθαρμένοι υπάλληλοι (εκεί όπου η πορνεία είναι παράνομη), είτε τα ίδια τα κράτη (εκεί όπου η πορνεία είναι νόμιμη)¹⁴⁹.

Στην Ολλανδία η πορνεία επιτρέπεται αρκεί τα πρόσωπα να εκδίδονται με τη θέλησή τους και να είναι πάνω από 17 ετών. Οι οίκοι ανοχής λειτουργούν ελεύθερα και οι δημοτικές αρχές ορίζουν τον τόπο ίδρυσής τους και τις συνθήκες υγιεινής και ασφαλείας τους. Στόχος της αποποινικοποίησης της πορνείας είναι να δοθούν μεγαλύτερες δυνατότητες στις αρμόδιες αρχές να ελέγξουν το εμπόριο της πορνείας¹⁵⁰. Αλλοδαπές, εκτός Ε.Ε. γυναίκες, χωρίς άδεια παραμονής, απαγορεύεται να εργάζονται στην Ολλανδία, επομένως και να εκδίδονται. Ωστόσο, η Hughes υποστηρίζει ότι τα τελευταία 30 χρόνια η πορνεία έχει τριπλασιαστεί σε μέγεθος και οικονομική σημασία. Σήμερα, είναι μια βιομηχανία που αποφέρει 1 εκατομμύριο δολάρια το χρόνο, ενώ υπάρχουν 2000 οίκοι ανοχής, στους οποίους χρησιμοποιούνται περίπου 30000 γυναίκες, 70% των οποίων δεν είναι πολίτες της Ε.Ε. Ένα υψηλό ποσοστό αυτών των γυναικών είναι θύματα THB¹⁵¹. Αλλά με το Ολλανδικό μοντέλο θα ασχοληθούμε εκτενέστερα παρακάτω.

Για την Ελληνική Αστυνομία, πρωταρχικής σημασία θέμα θεωρείται η ενημέρωση των υποψήφιων παράνομων μεταναστών στις χώρες προέλευσης¹⁵². Η ενημέρωση θεωρείται θεμελιώδης παράγοντας περιορισμού του φαινομένου, αφού πιστεύεται ότι η καλύτερη πληροφόρηση μπορεί να οδηγήσει τα άτομα στην

¹⁴⁶ Βλ. Penttinen, ο.π.

¹⁴⁷ Βλ. Σκότης Σ., *Παράνομη διακίνηση-εμπορία ανθρώπων με σκοπό τη σεξουαλική τους εκμετάλλευση (trafficking) – Δράση της Ελληνικής Αστυνομίας*, εισήγηση στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, 16/12/2002

¹⁴⁸ Βλ. Kanics J., *Trafficking in women*, Foreign Policy In Focus, Vol. 3, No. 30, October 1998

¹⁴⁹ Βλ. Hughes D., *The demand: The driving force of sex trafficking*, παρουσιάστηκε στο The Human Rights Challenge of Globalization in Asia-Pacific-U.S.: The Trafficking in Persons, Especially Women and Children, Hawaii Convention Center, Honolulu, Hawaii, 13-15 Νοεμβρίου 2002

¹⁵⁰ Βλ. Αρχηγείο Ελληνικής Αστυνομίας, *Σεξουαλική-οικονομική εκμετάλλευση αλλοδαπών προσώπων στην Ελλάδα – Προτεινόμενα μέτρα αντιμετώπισης*, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2000

¹⁵¹ Βλ. Hughes D., ο.π. Τα στοιχεία αυτά αναφέρονται με επιφύλαξη.

¹⁵² Βλ. Σκότης Σ., ο.π.

απόφαση να μην μεταναστεύσουν¹⁵³. Με άλλα λόγια, αντί να φροντίζουμε να μην γίνονται οι μετανάστες θύματα εκμετάλλευσης, περιοριζόμαστε στο να τους ενημερώνουμε ότι αν μεταναστεύουν παράνομα, θα γίνουν αντικείμενα εκμετάλλευσης. Στην πράξη, η πληροφόρηση δεν αρκεί για να αποθαρρύνει τη μετανάστευση, όταν οι άνθρωποι δεν έχουν βιώσιμες εναλλακτικές επιλογές στις πατρίδες τους¹⁵⁴.

Θέσαμε προηγουμένως το ερώτημα αν οι κυβερνήσεις επιθυμούν όντως την καταπολέμηση της εκμετάλλευσης των μεταναστών και γιατί. Αυτό που συνέβη είναι ότι η μεγάλη θεατότητα του φαινομένου και οι συνέπειές του στις χώρες υποδοχής προκάλεσαν τη δυσφορία του κοινού και ανάγκασαν την εξουσία να πάρει μέτρα για να αποφύγει την κοινωνική κατακραυγή. Έτσι επινοήθηκε ο όρος THB, ο οποίος αφορά κυρίως την παράνομη διακίνηση και όχι την πορνεία ή τη σεξουαλική εκμετάλλευση (όπως θα επιθυμούσαν κάποιες φεμινιστικές οργανώσεις) ή την εκμετάλλευση των μεταναστών γενικότερα. Το THB είναι ένα πρόσχημα για τον έλεγχο της μετανάστευσης. Ο έλεγχος της μετανάστευσης είναι κρίσιμο σημείο για την εξουσία, διότι ο διαχωρισμός των κατοίκων του πλανήτη σε παραγωγούς και καταναλωτές (ώστε οι επιχειρήσεις να αποκομίζουν κέρδη σε συνθήκες οικονομικής κρίσης) επιβάλλει ένα μέρος των κατοίκων της γης να παραμείνει εξαθλιωμένο, έτοιμο για εκμετάλλευση της εργασίας στις χώρες καταγωγής, εκεί όπου το κόστος παραγωγής είναι χαμηλότερο.

Γ) Ο ρόλος του οργανωμένου εγκλήματος και της διαφθοράς

Η αντιμετώπιση του THB ως ζητήματος παράνομης μετανάστευσης τονίζει το ρόλο του οργανωμένου εγκλήματος και της διαφθοράς. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτήν την προσέγγιση, το THB θεωρείται κυριαρχούμενο από το οργανωμένο έγκλημα¹⁵⁵. Στο άρθρο 4 του Πρωτοκόλλου για την καταπολέμηση του THB αναφέρεται ξεκάθαρα ότι το Πρωτόκολλο θα έχει ισχύ μόνο όταν τα αδικήματα είναι διεθνικής φύσης και αφορούν οργανωμένη εγκληματική ομάδα. Τούτο αφορά μια λογική που θεωρεί το THB ως κάτι που γίνεται από λίγους ή πολλούς «κακούς ανθρώπους» και οδηγεί στο λογικό συμπέρασμα ότι εάν συλλάβεις αρκετούς από αυτούς, θα έχεις σημαντικό αντίκτυπο στο πρόβλημα¹⁵⁶. Αυτή είναι μια αφελής ατομοκεντρική προσέγγιση. Οι προαγωγοί δεν είναι οι μόνοι υπεύθυνοι για την ώθηση στην πορνεία. Η διαφήμιση, οι μεγάλες επιχειρήσεις, η κυβερνητική οικονομική και κοινωνική πολιτική και τα ΜΜΕ επίσης εμπλέκονται στο THB¹⁵⁷. Εξάλλου, η παρουσία του οργανωμένου εγκλήματος εξαρτάται από την ύπαρξη παράνομων αγορών, η ύπαρξη των οποίων σχετίζεται άμεσα με τις ενέργειες και τις στρατηγικές των κυβερνήσεων¹⁵⁸. Η επικρατούσα οπτική, η οποία εστιάζει στην καταπολέμηση του οργανωμένου εγκλήματος¹⁵⁹ και της διαφθοράς, έχει συμβάλλει μόνο σε αυτό

¹⁵³ Βλ. Marshall P., *Globalization, migration and trafficking: Some thoughts from the Southeast Asian region*, παρουσιάστηκε στο Globalization Workshop, Kuala Lumpur, 8-10 Μάη 2001

¹⁵⁴ Βλ. Kanics J., ο.π.

¹⁵⁵ Βλ. Marshall P., ο.π.

¹⁵⁶ Βλ. Marshall P., ο.π.

¹⁵⁷ NGO Group for the convention on the rights of the child, *Globalization and consumer pressure*, briefing note, παρουσιάστηκε στο 2nd World Congress against Commercial Sexual Exploitation of Children, Yokohama, Japan, 17-20 Δεκεμβρίου 2001

¹⁵⁸ Βλ. Marshall P., ο.π.

¹⁵⁹ Βλ. ενδεικτικά Βαθρακοκόιλης Α., *Το οργανωμένο έγκλημα και οι τρόποι αντιμετώπισής του*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2001· Bruggeman W., *Η καταπολέμηση του οργανωμένου εγκλήματος*:

(τουλάχιστον σε ότι αφορά την ελληνική νομοθεσία): εντάσσεται πλέον η σωματεμπορία στον κατάλογο του οργανωμένου εγκλήματος, γεγονός που εξασφαλίζει την προστασία των μαρτύρων και κυρώσεις κατά νομικών προσώπων που αποκομίζουν κέρδη από αυτή¹⁶⁰. Ωστόσο, μέχρι σήμερα δεν έχουν επιβληθεί κυρώσεις στις εφημερίδες και τα περιοδικά που περιλαμβάνουν στις σελίδες τους «ροζ» αγγελίες.

Ας εξετάσουμε όμως και το ζήτημα της διαφθοράς. Η διαφθορά λαμβάνει χώρα όταν κάποιος ο οποίος κατέχει μια θέση εξουσίας ή επιρροής (στην περίπτωση του THB τούτο αφορά αστυνομικούς, τελωνειακούς και κρατικούς υπαλλήλους γενικά, εκδότες εφημερίδων & περιοδικών που δημοσιεύουν «ροζ» αγγελίες και γενικά τους ιδιοκτήτες των ΜΜΕ που με διάφορους τρόπους προωθούν τη σεξουαλική εκμετάλλευση) χρησιμοποιεί την εξουσία του για να αποκομίσει οφέλη – οικονομικά, πολιτικά ή σεξουαλικά¹⁶¹. Η διαφθορά θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για το THB, όπως άλλωστε για όλες τις μορφές του διεθνικού οργανωμένου εγκλήματος. Η διαφθορά στο χώρο της αστυνομίας¹⁶² και του κρατικού μηχανισμού¹⁶³ έχει αποτελέσει πολλάκις αντικείμενο μελέτης. Ωστόσο, οι διεφθαρμένοι δεν βρίσκονται μόνο ανάμεσα σε αστυνομικούς και κρατικούς υπαλλήλους. Η Hughes αναφέρει, επίσης, παραδείγματα διαφθοράς των ΜΚΟ. Θεωρούμε ότι αξίζει να παραθέσουμε ένα απόσπασμα από τη σχετική εισήγησή της σε συνέδριο στη Μάλαγα¹⁶⁴:

«[...] Η διαφθορά λαμβάνει χώρα ακόμη και όταν ένα άτομο αποκομίζει οφέλη όχι για τον εαυτό του, αλλά για άλλους, και όχι για αυτούς τους οποίους είναι εξουσιοδοτημένος να αντιπροσωπεύει. Ένα παράδειγμα διαφθοράς τέτοιας μορφής είναι όταν οι ΜΚΟ στις χώρες

δυνατότητες, προβλήματα και ευκαιρίες, με ειδικότερη έμφαση στην Ευρωπαϊκή Ένωση, Ποινική Δικαιοσύνη, 3/2000

¹⁶⁰ Βλ. Σκότης Σ., ο.π.

¹⁶¹ Ο Γρ. Λάζος, σε εισήγησή του στο Πάντειο Πανεπιστήμιο στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Σεμιναρίου Εγκληματολογίας, ανέφερε ότι στην Ελλάδα είναι μεγαλύτερο το κόστος των εξόδων διαφθοράς παρά το κόστος των γυναικών, ωστόσο η σεξουαλική διαφθορά προηγείται.

¹⁶² Ενδεικτικά, βλ. Ward R. & McCormack R., *Managing police corruption: International perspectives*, επιμέλεια: D. Bracey, πρόλογος: D. Rowe, University of Illinois, Chicago, 1987· Box S., *Power, crime and mystification*, Routledge, London, 1983· Fijnaut C & Huberts L. (επιμ.), *Corruption, integrity and law enforcement*, Kluwer Law International, The Hague, 2002· Bakker H. & Schulte N. & Gerhard N. (επιμ.), *Corruption and legitimacy*, SISWO, Amsterdam, 2000

¹⁶³ Για τη διαφθορά στο χώρο του THB, ενδεικτικά βλ. Graycar A., *Trafficking in human beings*, παρουσιάστηκε στο International Conference on Migration, Culture and Crime, Israel, 7 Ιουλίου 1999, σελ. 11-13· Human Rights Watch, ο.π., σελ. 22-24. Σχετικά με το ζήτημα της πορνείας, ο Diana αναφέρει το παράδειγμα πολιτικών οι οποίοι ήταν πελάτες, παρότι είχαν ψηφίσει νόμους κατά της πορνείας. Βλ. Diana L., *The prostitute and her clients*, Charles C. Thomas, Illinois, 1985, σελ. 217. Όπως παρατηρεί η Hughes, «οι άνδρες παραδοσιακά καταδικάζουν την πορνεία δημόσια, ενώ διασφαλίζουν την διαιώνισή σε ιδιωτικό επίπεδο». Βλ. Hughes D., *Men create the demand – Women are the supply*, παρουσιάστηκε στο Queen Sofia Center, Valencia, Spain, Νοέμβριος 2000.. Γενικά για τη διαφθορά του κρατικού μηχανισμού, ενδεικτικά βλ. Κουτσούκης Κ., *Παθολογία της πολιτικής: Όψεις της διαφθοράς στο νεοελληνικό κράτος*, Παπαζήση, Αθήνα, 1998· Κουτσούκης Κ., *Διαφθορά, σκάνδαλα και σκανδαλολογία στα τέλη του αιώνα: Μια συνοπτική θεώρηση*, Ποινική Δικαιοσύνη, 1/2000, σελ. 61-63· Διεθνές Συνέδριο για την Καταπολέμηση της Διαφθοράς των κρατικών λειτουργών και υπαλλήλων, *Πορίσματα*, Ποινική Δικαιοσύνη, 1/2000, σελ. 71-72· Νικολοπούλου Α. (επιμ.), *Κράτος και διαφθορά*, πρόλογος: Σ. Μάνος, Σιδέρης, Αθήνα, 1998· Διαμαντούρος Π., *Ο χρηματισμός των πολιτικών μας: μια γενική θεώρηση όλων των φάσματος συναλλαγής πολιτικών-πολιτών*, Δρόμων, Αθήνα, 2004· OECD, *No longer business as usual: Fighting bribery and corruption*, πρόλογος: D. Johnston, OECD, Paris, 2000

¹⁶⁴ Hughes D., *The corruption of civil society: Maintaining the flow of women to the sex industries*, παρουσιάστηκε στο Encuentro Internacional Sobre Trafico de Mujeres y Explotacion, Andalusian Women's Institute, Malaga, Spain, 23 Σεπτεμβρίου 2002

αποστολής δουλεύουν για τα οφέλη των βιομηχανιών του σεξ στις χώρες προορισμού, παρά για τις γυναίκες της χώρας τους. [...] Οι κυβερνήσεις στις χώρες προορισμού ενεργούν σταθερά, είτε δημόσια είτε μυστικά, για να προστατεύσουν τις «σεξοβιομηχανίες» τους. [...] Οι χώρες προορισμού έχουν οικονομικό μερίδιο κι ως εκ τούτου ενδιαφέρον να προστατεύσουν τις «σεξοβιομηχανίες» τους και να διατηρήσουν την εισροή γυναικών από χώρες αποστολής, όπως η Ρωσία και η Ουκρανία. Ένας τρόπος προώθησης των ενδιαφερόντων τους είναι η χρηματοδότηση ΜΚΟ στις χώρες αποστολής, οι οποίες προωθούν την οπτική της χώρας προορισμού σχετικά με την πορνεία και το ΤΗΒ. Στόχος τους είναι να νομιμοποιήσουν και να διατηρήσουν την εισροή γυναικών στις βιομηχανίες του σεξ στο εξωτερικό¹⁶⁵.

[...] Παράδειγμα οι ΗΠΑ. Στις ΗΠΑ, οι περισσότερες πολιτείες έχουν απαγορευτικές πολιτικές και νόμους για την πορνεία. [...] Επίσημοι εκπρόσωποι της κυβέρνησης του Μπους επανειλημμένα λένε ότι αντιτίθενται στην νομιμοποίηση της πορνείας και ότι αυτή είναι η θέση της κυβέρνησης των ΗΠΑ. [...] Ωστόσο, υπάρχει μια μυστική κυβερνητική πολιτική, η οποία προωθεί τη νομιμοποίηση της πορνείας στις χώρες αποστολής. Η μυστική πολιτική εφαρμόζεται από μια ομάδα ατόμων που ελέγχουν τη λήψη αποφάσεων στις χρηματοδοτικές αντιπροσωπείες της αμερικάνικης κυβέρνησης. Χρησιμοποιούν τη δύναμη της χρηματοδότησης για να επηρεάσουν ΜΚΟ στις χώρες αποστολής, ώστε να υποστηρίζουν τη νομιμοποίηση της πορνείας και να προάγουν στρατηγικές και νόμους που επιτρέπουν αυτό που οι ίδιοι αποκαλούν «σεξουαλική εργασία μεταναστών».

[...] Η πορνεία ποτέ δεν θεωρήθηκε νόμιμη μορφή εργασίας στη Ρωσία και την Ουκρανία. Η απαγόρευση της πορνείας αποτελεί πολιτική σ' αυτήν την περιοχή για εκατονταετίες. [...] Ακόμη και σήμερα που το κοινό γνωρίζει οικονομικές στερήσεις και υψηλό δείκτη ανεργίας, δεν υπάρχει καμιά ένδειξη ότι οι άνθρωποι γενικά έχουν αλλάξει τη στάση τους απέναντι στην πορνεία. Μολονότι μερικοί μπορεί να βλέπουν με συμπάθεια μια γυναίκα που εκπορνεύεται για να θρέψει την οικογένειά της, η πορνεία δεν θεωρείται αποδεκτή εργασία. Μια γυναίκα που είναι ή έχει υπάρξει πόρνη στιγματίζεται σε μεγάλο βαθμό. Το κοινό θεωρεί την πορνεία επιζήμια για τις γυναίκες και την κοινωνία. Η πλειονότητα των ατόμων στις χώρες αποστολής αντιτίθεται στην εισροή γυναικών στις βιομηχανίες του σεξ στις χώρες προορισμού.

[...] Στη Ρωσία υπάρχουν αρκετές ντουζίνες ΜΚΟ, οι οποίες σχημάτισαν έναν συνασπισμό στα τέλη της δεκαετίας του '90. [...] Στο ξεκίνημα του 2001, η οργανώτρια του συνασπισμού ρωτήθηκε αν ο συνασπισμός θα υποστήριζε τη νομιμοποίηση της πορνείας στη Ρωσία. Τους είπαν ότι η χρηματοδότησή τους κινδύνευε εάν δεν το έκαναν. [...] Τους επόμενους μήνες, ένας αριθμός των μικρών ΜΚΟ προσεγγίστηκαν τηλεφωνικά ή αυτοπροσώπως και τους είπαν ότι έπρεπε να αποχωρήσουν από το συνασπισμό, αλλιώς δεν θα λαμβάνονταν υπόψη για τη χρηματοδότηση των ΗΠΑ. Μια καμπάνια παραπληροφόρησης ξεκίνησε για να σπλώσει τη δουλειά και τη φήμη των οργανώσεων του συνασπισμού. Στα μέσα του 2001, οι χρηματοδοτήσεις της αμερικάνικης κυβέρνησης στις ΜΚΟ του συνασπισμού κόπηκαν και οι προτάσεις τους απορρίφθηκαν. [...] Την ίδια στιγμή, στις ΗΠΑ, μια ΜΚΟ που δεν είχε προηγουμένως επιδειξει έργο στον αγώνα ενάντια στο ΤΗΒ, έλαβε χρηματοδότηση για να διοργανώσει ένα forum στο Υπουργείο Εξωτερικών. [...] Σύμφωνα με το forum, οι σεξουαλικοί εργάτες που μεταναστεύουν απλά ανταποκρίνονται σε μια ζήτηση για την εργασία τους. Η πορνεία επαναπροσδιορίζεται ως μια μορφή εργασίας. Υπάρχει μια πρόταση απεγκλιματοποίησης της πορνείας. [...] Αυτές οι προτάσεις έγιναν χωρίς να ληφθεί υπόψη η υποστήριξη ή έστω η ενημέρωση της πλειονότητας των ανθρώπων στις χώρες αποστολής στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη.

[...] Τούτο δεν είναι τίποτε άλλο από μια παλιά αποικιοκρατική στρατηγική χρηματοδότησης και προώθησης οργανισμών των χωρών αποστολής, οι οποίοι προτιμούν τακτικές που επιτρέπουν στους αποικιοκράτες να έχουν πρόσβαση στην εκμετάλλευση φυσικών πόρων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι «φυσικοί πόροι» που εξάγονται από τις χώρες αποστολής είναι οι γυναίκες. [...] Η πλειονότητα των ατόμων στις χώρες αποστολής δεν θέλει ένα σημαντικό κομμάτι των νεαρών γυναικών να χρησιμοποιείται στις βιομηχανίες του σεξ παγκοσμίως. Θέλουν βοήθεια για να αναπτυχθούν οικονομικά και προγράμματα που δημιουργούν ευκαιρίες για τις γυναίκες.»

¹⁶⁵ Βλ. επίσης Raymond J., *Prostitution as violence against women: NGO Stonewalling in Beijing and elsewhere*, Women's Studies International Forum, Vol. 21, No. 1, 1998, όπου η συγγραφέας αναφέρει ότι οι ΜΚΟ λαμβάνουν χρηματοδότηση, μόνο αν είναι προσκολλημένες σε διακρίσεις ανάμεσα σε εθελοντική και εξαναγκαστική πορνεία. Ακόμη, βλ. Farley M., *Bad for the body, bad for the heart: Prostitution harms women even if legalized or decriminalized*, Violence Against Women, τ. 10, Οκτώβριος 2004, όπου η συγγραφέας παραθέτει οργανισμούς που καταπολεμούν το ΤΗΒ, ενώ την ίδια στιγμή προωθούν την πορνεία ως λογική μορφή εργασίας.

Ωστόσο, η διαφθορά θα πρέπει να ενταχθεί στο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο αναπτύσσεται. Ουσιαστικά, τα διεφθαρμένα άτομα είναι απλά οι κοινωνικοί του διεφθαρμένου οικονομικού συστήματος, το οποίο προωθεί τον ατομισμό, τον ανταγωνισμό και την εκμετάλλευση¹⁶⁶.

Η εικονική καταπολέμηση της εκμετάλλευσης καταδεικνύεται όχι μόνο από τη διφορούμενη στάση των ΗΠΑ (χώρα που υποτίθεται ότι ηγείται στον αγώνα ενάντια στο ΤΗΒ) στο ζήτημα της πορνείας, αλλά και από τη στάση χωρών όπως η Ελλάδα, όπου ψηφίζονται νόμοι¹⁶⁷, οι οποίοι δεν μπορούν να εφαρμοστούν στην πράξη, ελλείψει υποδομής ή/και θέλησης.

Δ) Η αντιμετώπιση του ΤΗΒ ως πρόσχημα για την λογοκρισία του Διαδικτύου

Σχετικά πρόσφατα άρχισε να αναπτύσσεται από την πλευρά των κυβερνήσεων και των διεθνών οργανισμών μια τάση λογοκρισίας του περιεχομένου που είναι διαθέσιμο στο Διαδίκτυο. Η προσπάθεια για την καταπολέμηση του ΤΗΒ φαίνεται να αποτελεί το κατάλληλο πρόσχημα για την ανάδειξη του προαναφερθέντος αιτήματος για έλεγχο του ψηφιακά διακινηθέντος υλικού σε μείζον θέμα. Θεωρούμε κρίσιμο το συγκεκριμένο ζήτημα, ως εκ τούτου θεωρούμε σκόπιμο να παραθέσουμε κάποιες ιδέες σχετικά με τις νέες τεχνολογίες και το Διαδίκτυο.

Δύσκολα κάποιος μπορεί να εκφέρει άποψη ενάντια στην τεχνολογική εξέλιξη. Θεωρούμε πως επιστήμες και τεχνολογία θα μπορούσαν να έχουν εξασφαλίσει αξιοπρεπή ζωή για το σύνολο των κατοίκων του πλανήτη¹⁶⁸. Μπορούμε επίσης να δεχθούμε την άποψη των υποστηρικτών της «παγκοσμιοποίησης» ότι οι νέες τεχνολογίες όχι μόνο στηρίζουν και επιβάλλουν νέες εργασιακές σχέσεις, αλλά και διαμορφώνουν μια νέα σχέση ανάμεσα στο χρόνο και το χώρο και ότι η διαμόρφωση αυτής της νέας σχέσης αποτελεί κομβικό σημείο της «παγκοσμιοποίησης»¹⁶⁹. Ωστόσο, όλη αυτή η τεχνολογική πρόοδος αποδείχτηκε συμβατή με μια τάση κοινωνικής οπισθοδρόμησης¹⁷⁰ και με την ανάδειξη του τεχνολογικού ανταγωνισμού ως κεντρικής πηγής πλούτου και ως στοιχείου οικονομικής και πολιτικής κυριαρχίας στην παγκόσμια πυραμίδα δύναμης¹⁷¹.

Σε ότι αφορά τη σεξουαλική εκμετάλλευση, είναι αλήθεια ότι η χρήση των νέων τεχνολογιών βοηθά τους εγκληματίες στην προσπάθειά τους να αποφύγουν

¹⁶⁶ Πρόκειται για άτομα που, με βάση τους 5 τύπους του Merton, ανήκουν στην κατηγορία της καινοτομίας, δηλ. παρότι υιοθετούν και ασπάζονται τις κυρίαρχες αντιλήψεις για τους σκοπούς των ατόμων σε μια κοινωνία, χρησιμοποιούν μη αποδεκτά μέσα για την επίτευξη των στόχων τους. Βλ. Merton R., *Social theory and social structure*, Free Press, New York, 1968· Merton R. & Nisbet R., *Contemporary social problems*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1976. Για απόδοση κειμένου του Merton στα ελληνικά, βλ. Merton R., *Ανομία και κοινωνική δομή*, στο Φαρσεδάκης Ι., *Η εγκληματολογική σκέψη από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, ο.π. Για αναφορές στο έργο του Merton στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, ενδεικτικά βλ. Φαρσεδάκης Ι., *Στοιχεία Εγκληματολογίας*, ο.π., σελ. 101-102· Χάιδου Α., *Θετικιστική Εγκληματολογία: Αιτιολογικές προσεγγίσεις του εγκληματικού φαινομένου*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1996, σελ. 146-160· Περαντζάκη-Καρατζόγλου Ι., «Τα παιδιά ενός άλλου Θεού ή η κοινωνία της ανομίας», Τετράδια εργασίας, αρ. 20. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1998, σελ. 7-8· Παπαδάτος Π., *Ανομία*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1994, σελ. 43-45

¹⁶⁷ Για την Ελλάδα, βλ. Νόμος 3064 «Καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων, των εγκλημάτων κατά της γενετήσιας ελευθερίας, της πορνογραφίας ανηλίκων και γενικότερα της οικονομικής εκμετάλλευσης της γενετήσιας ζωής και αρωγή στα θύματα των πράξεων αυτών», Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, Αρ. φύλλου 248, 15 Οκτωβρίου 2002

¹⁶⁸ Μπιτσάκης Ε., *Παγκοσμιοποίηση στο ΡΩΜΑΣ Χ. (επιμέλεια), Παγκοσμιοποίηση: αισιόδοξη προοπτική ή απειλή;*, Σαββάλας, Αθήνα, 2001, σελ. 121

¹⁶⁹ Βλ. Κοτζιάς Ν., ο.π., σελ. 31

¹⁷⁰ Βλ. Τομπάζος Σ., ο.π.

¹⁷¹ Βλ. Γιαννίτσης Τ., ο.π., σελ. 7-8

συλλήψεις από τις αστυνομικές αρχές¹⁷². Π.χ. οι προαγωγοί μπορούν με τη χρήση Η/Υ και με το ανάλογο software να κάνουν εξακρίβωση των στοιχείων των πελατών. Επίσης, μπορούν να χρησιμοποιήσουν το «απόρρητο» της κινητής τηλεφωνίας.

Επιπλέον, αποτελεί γεγονός το ότι η τεχνολογία έχει δώσει στη βιομηχανία του σεξ νέα μέσα εκμετάλλευσης, διαφήμισης, αλλά και «μεταφοράς»¹⁷³ ανθρώπων που καθίστανται αντικείμενα σεξουαλικής εκμετάλλευσης. Είναι εύκολο να χαθεί στον κυβερνοχώρο κάποιος και να παραβλέψει το ανθρώπινο κόστος στο Internet, μπερδεύοντας ψηφιοποιημένες εικόνες με πραγματικές γυναίκες και παιδιά. Όμως, τα κέρδη της βιομηχανίας του σεξ βασίζονται στη σεξουαλική εκμετάλλευση, η οποία αρχίζει με βλάβες σε πραγματικά πρόσωπα¹⁷⁴. Διαμέσου της οικονομικής και τεχνολογικής αλληλεξάρτησης, η βιομηχανία του σεξ και η βιομηχανία του Διαδικτύου έχουν γίνει συνέταροι στην «παγκοσμιοποίηση της σεξουαλικής εκμετάλλευσης»¹⁷⁵. Εν έτη 2000, υπολογίζονται περί τις 280000 οι σελίδες της βιομηχανίας του σεξ στο Διαδίκτυο. Η «βιομηχανία ψυχαγωγίας ενηλίκων», όπως αποκαλείται η βιομηχανία σεξουαλικής εκμετάλλευσης, έβγαλε 1,7 δις δολάρια, με διάφορες ιστοσελίδες να βγάζουν 150 εκ δολάρια η καθεμία¹⁷⁶.

Το Διαδίκτυο χρησιμοποιείται με πολλούς τρόπους από τη βιομηχανία του σεξ. Οι προαγωγοί χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο για να διαφημίσουν τον σεξοτουρισμό στις βιομηχανοποιημένες κοινωνίες¹⁷⁷, αλλά και για να βάλουν αγγελίες για «απίθανες» δουλειές στη Δυτική Ευρώπη, όπως σερβιτόρες ή γκουβερνάντες, ώστε να προσελκύσουν γυναίκες από τα Βαλκάνια¹⁷⁸. Εξάλλου, στο Διαδίκτυο παρέχονται πληροφορίες για το πού και πώς να βρεις εκδιδόμενες στις πόλεις όλου του κόσμου¹⁷⁹.

Το πιο αξιοσημείωτο, όμως, είναι ότι οι νέες τεχνολογίες και η μεταφορά δεδομένων με υψηλές ταχύτητες στο Διαδίκτυο επιτρέπουν τη ζωντανή κουβέντα μέσω βίντεο, που χρησιμοποιείται για τη μετάδοση ζωντανών strip shows. Πρόκειται ουσιαστικά για μια μορφή online πορνείας, η οποία επιτρέπει την εκμετάλλευση των εκδιδομένων ατόμων στις χώρες τους, όπου ο νόμος είναι αδύναμος. Τα εκδιδόμενα άτομα δεν χρειάζεται να μεταφέρονται πέρα από εθνικά σύνορα για να παρέχουν σεξουαλική ικανοποίηση στους χρήστες και χρήματα στους προαγωγούς. Τούτο αποτελεί ένα ακόμη παράδειγμα του πώς η καταπολέμηση της παράνομης διακίνησης δεν μπορεί να εξαλείψει την εκμετάλλευση. Για παράδειγμα, στη Λετονία γίνονται ζωντανά sex shows τα οποία καταναλώνονται από πελάτες από όλο τον κόσμο. Οι γυναίκες υπογράφουν συμβόλαια σύμφωνα με τα οποία πρέπει να εργάζονται 10 ώρες την ημέρα, 6 ημέρες την εβδομάδα σε σπίτι με 3-5 κάμερες σε κάθε δωμάτιο (και στο

¹⁷² Βλ. Σκότης Σ., ο.π.

¹⁷³ Βλ. Hughes D., *Globalization, information technology and sexual exploitation of women and children*, Rain and Thunder: A radical feminist journal of discussion and activism, τευχ. 13, Χειμώνας 2001

¹⁷⁴ Βλ. Hughes D., *Pimps and predators on the Internet: Globalizing the sexual exploitation of women and children*, University of Rhode Island, 1999, σελ.62

¹⁷⁵ Βλ. Hughes D., *Globalization, information technology and sexual exploitation of women and children*, ο.π. Επίσης βλ. Αρχηγείο Ελληνικής Αστυνομίας, *Σεξουαλική-οικονομική εκμετάλλευση αλλοδαπών προσώπων στην Ελλάδα – Προτεινόμενα μέτρα αντιμετώπισης*, ο.π.

¹⁷⁶ Βλ. Hughes D., *The internet and sex industries: Partners in global sexual exploitation*, Technology and Society Magazine, Ανοιξη 2000

¹⁷⁷ Βλ. Hughes D., *Sex tours via the internet*, Agenda: A journal about women and gender (South Africa), τευχ. 28, 1996

¹⁷⁸ Βλ. Denmark Police, *Report on the "fact-finding" mission" conducted in November 2000 by the National Commissioner of Police for the Baltic countries regarding trafficking in women*, 2000

¹⁷⁹ Βλ. Hughes D., *Pimps and predators on the Internet: Globalizing the sexual exploitation of women and children*, ο.π.

μπάνιο!), ενώ κάνουν 5 ώρες την ημέρα prime shows για χρήστες online¹⁸⁰. Παρότι ένα σύμβολο δίνει την ψευδαίσθηση νομιμότητας, πρόκειται για κατάσταση υψηλού βαθμού εκμετάλλευσης, στην οποία ο «παραγωγός» έχει εξουσία και έλεγχο πάνω στις γυναίκες (πρόστιμα, μονομερή διακοπή συμβολαίου).

Παρ' όλ' αυτά, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι το Διαδίκτυο είναι ένα μέσο μαζικής επικοινωνίας το οποίο παρέχει τεράστιες δυνατότητες και διευκολύνει στους χρήστες ανά τον κόσμο. Το γεγονός ότι κάποιες από τις δυνατότητες αυτές τις εκμεταλλεύονται οι προαγωγοί δεν θα πρέπει να μας κάνει να ξεχνάμε ότι το Διαδίκτυο συνέβαλλε στην υψηλή θεατότητα του ΤΗΒ, επιβάλλοντας την ανάγκη να παρθούν μέτρα, ενώ αποτελεί εργαλείο και για την καταπολέμησή του. Ως εκ τούτου, δεν πρέπει να παρασυρόμαστε από το ρεύμα κινδυνολογίας για το Διαδίκτυο. Όπως έχει δείξει η πολύχρονη πείρα της ανθρωπότητας με την τεχνολογία, η οποία κατεύθυνση ανάπτυξης και εφαρμογής της συνδέεται άμεσα με τις επιλογές του ίδιου του ανθρώπου και ειδικότερα των κυρίαρχων κάθε φορά ομάδων, καθώς και με την επίδραση που εξασκούν πάνω σε αυτές οι υπόλοιπες κοινωνικές κατηγορίες.

Το Διαδίκτυο διαφέρει ποιοτικά από τα άλλα ΜΜΕ, καθώς αποτελεί το μοναδικό μέσο, το οποίο παρέχει πραγματική αμφίδρομη επικοινωνία, καθώς ο καθένας μπορεί να δημιουργήσει μια ιστοσελίδα και να την κοινοποιήσει στο Διαδίκτυο, αντίθετα π.χ. με την τηλεόραση, που ανήκει στους μεγαλοϊδιοκτήτες και προβάλλει μόνο τις δικές τους απόψεις. Κάθε πρωτοβουλία για τη λογοκρισία του περιεχομένου που διακινείται στο Διαδίκτυο¹⁸¹, όσο κι αν αρχικά φαίνεται σωστή και θεμιτή (π.χ. η πρωτοβουλία της Εθνικής Επιτροπής Τηλεπικοινωνιών και Ταχυδρομείων για τη δημιουργία του Safenet – οργάνου αυτορύθμισης για το περιεχόμενο του Internet ειδικά για την παιδική πορνογραφία)¹⁸², όχι μόνο δεν μπορεί να προσφέρει στην καταπολέμηση του ΤΗΒ, όσο η πολιτική που ακολουθείται πλήττει τη διακίνηση και όχι την εκμετάλλευση, αλλά παράλληλα αποτελεί την απαρχή της «θέσπισης διεθνών συμβάσεων και κανόνων για την οριοθέτηση της λειτουργίας και χρήσης του Διαδικτύου» (τούτο αποτελεί αίτημα της Ελληνικής Αστυνομίας)¹⁸³. Δυστυχώς, μπορεί τελικά να οδηγήσει στον απόλυτο έλεγχο του υλικού που διακινείται.

¹⁸⁰ Βλ. Hughes D., *Globalization, information technology and sexual exploitation of women and children*, ο.π.

¹⁸¹ Για τα μοντέλα παρέμβασης στο Διαδίκτυο, βλ. Λάζος Γ., *Πληροφορική και έγκλημα*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2001, σελ. 172-173

¹⁸² Βλ. Αρχηγείο Ελληνικής Αστυνομίας, *Σεξουαλική-οικονομική εκμετάλλευση αλλοδαπών προσώπων στην Ελλάδα – Προτεινόμενα μέτρα αντιμετώπισης*, ο.π.

¹⁸³ Ο.π.

IV) ΤΟ ΤΗΒ ΩΣ ΖΗΤΗΜΑ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Θεωρούμε την προσέγγιση του ΤΗΒ ως ζητήματος ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως την πλέον ενδεικτική, δεδομένου ότι το ΤΗΒ αποτελεί κατάφωρη παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και χυδαία προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η διάκριση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στις αποκαλούμενες γενιές δεν μας βρίσκει σύμφωνους, καθώς θεωρούμε ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι αδιαίρετα και αλληλεξαρτώμενα. Ωστόσο, η συνοπτική αναφορά στην «εξέλιξη» των ανθρωπίνων δικαιωμάτων καταδεικνύει τις ιδεολογικές λειτουργίες που επιτέλεσαν¹⁸⁴ – και συνεχίζουν να επιτελούν ακόμη και σήμερα¹⁸⁵ – οι εκάστοτε γενιές δικαιωμάτων.

Α) Ανθρώπινα δικαιώματα 1^{ης} και 2^{ης} γενιάς

Τα ανθρώπινα δικαιώματα 1^{ης} (ατομικά και πολιτικά) και 2^{ης} γενιάς (κοινωνικά) αποτελούν τα θεμελιώδη δικαιώματα.

Τα ατομικά δικαιώματα στηρίζονται στην αρχή ότι τα όργανα του κράτους ή και κάθε άλλου κέντρου κοινωνικής εξουσίας δεν πρέπει να επεμβαίνουν παρά σύμφωνα με έναν ορισμένο τρόπο, σε ορισμένες σφαίρες ατομικής ύπαρξης ή δραστηριότητας¹⁸⁶. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το καθήκον αποχής του κράτους δεν υπήρξε ποτέ απόλυτο ή απεριοριστο, ακόμη και κατά τη διάρκεια της αυστηρά ατομιστικής περιόδου¹⁸⁷. Τα πολιτικά δικαιώματα αφορούν την αξίωση ενεργής συμμετοχής στη διαχείριση των κοινών. Τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα συνθέτουν τα δικαιώματα 1^{ης} γενιάς, είναι κατά κανόνα αυτά που περιορίζουν τις εξουσίες του Κράτους¹⁸⁸ και αποτελούν επιτεύγματα της αστικής τάξης,

¹⁸⁴ Θα πρέπει να γίνει διάκριση ανάμεσα σε «δικαιώματα που αξίζουν να ονομάζονται έτσι και [δικαιώματα] που έχουν παρεισφρήσει κρυφά με μοναδικό σκοπό να ικανοποιηθούν τα συμφέροντα μιας άδικης και μεροληπτικής μειοψηφίας.» Βλ. Μπινός Μ., *Τα ανθρώπινα δικαιώματα – Κριτική*, επιμέλεια: Γ. Βώκος, μετάφραση: Α. Στυλιανού, Πατάκη, Αθήνα, 1997, σελ. 135

¹⁸⁵ «Τα ανθρώπινα δικαιώματα αναδείχτηκαν κατά τον εικοστό αιώνα [...] ως νομική υποστήριξη πολιτικών επιδιώξεων και συμφερόντων. [...] Από την επέμβαση στον Περσικό Κόλπο στην αυγή της μεταψυχροπολεμικής εποχής έως και την πρόσφατη επέμβαση κατά της Γιουγκοσλαβίας, οι επεμβαίνουσες δυνάμεις επικαλέστηκαν για τη νομιμοποίηση των πολεμικών τους ενεργειών την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από το κράτος κατά του οποίου στρέφονταν. Αλλά και στο οικονομικό επίπεδο, η μεταψυχροπολεμική επέλαση του καπιταλιστικού φιλελευθερισμού, αν δεν βασίστηκε, πάντως πλασιώθηκε από την θεωρία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.» Βλ. Θεοφύλακτος Γ., *Δύο κριτικές προσεγγίσεις στα ανθρώπινα δικαιώματα*, Αντίβαρο, Ιανουάριος 2004

¹⁸⁶ Πρβλ. «[...] η κατοχύρωση των δικαιωμάτων του ατόμου αντιστρέφει τον αρχικό ορισμό της πολιτικής: Η πολιτική δεν αποβλέπει πια στην πόλη, στην προτεραιότητα του κοινωνικού γεγονότος. Αποβλέπει καταρχήν στο άτομο, στη θωράκιση της ατομικής ιδιοτέλειας. Η λογική των ατομικών δικαιωμάτων προϋποθέτει το συλλογικό ως αντίπαλο του ιδιωτικού, την κοινωνία και την εξουσία ως απειλή για το άτομο. Προτού συγκροτηθεί πόλις και πολιτική, το άτομο απειλείται από τον πρωτογονισμό της δύναμης του ισχυρότερου στη συλλογική συμβίωση, τον νόμο της ζούγκλας. Απειλείται και από τη βία των αρχόντων, την βία της εξουσίας. Απέναντι σε τέτοιες απειλές, η θεσμική κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων είναι σημαντικό επίτευγμα άμυνας. Αλλά επίτευγμα πολιτικό. Πολύ πρώιμη φάση στην εξέλιξη προς το αίτημα της πολιτικής.» Γιανναράς Χ., *Τα ατομικά δικαιώματα στην προοπτική της πολιτικής ανθρωπολογίας*, στο Μαγγανάς Α. (επιμ.), *Τιμητικός τόμος για την Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου: Δικαιώματα του ανθρώπου – Έγκλημα – Αντεγκληματική πολιτική*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2003, σελ. 436

¹⁸⁷ Βλ. Βλάχος Γ., *Κοινωνιολογία των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, Παπαζήση, Αθήνα, 1976, σελ. 116

¹⁸⁸ Βλ. Κωσταβάρα Κ., *Εισήγηση στο Πάντειο Πανεπιστήμιο*, 5/2/2003

συνυφασμένα με την ιστορική της άνοδο¹⁸⁹ και με το δίπτυχο σύνθημα των διεκδικήσεών της για «ελευθερία και ιδιοκτησία»¹⁹⁰.

Τα κοινωνικά δικαιώματα ονομάστηκαν δικαιώματα «δεύτερης γενιάς». Ενώ τα ατομικά δικαιώματα χρησιμεύουν στο να θεμελιωθεί μια αξίωση αποχής από μέρους του κράτους¹⁹¹, τα κοινωνικά δικαιώματα ανάγονται σε μια υποχρέωση θετικών παροχών της κοινότητας προς το άτομο ή προς ορισμένες κοινωνικές κατηγορίες¹⁹². Όπως παρατηρεί ο Βλάχος, εμπόδιο στη μεγαλύτερη επέκταση των θετικών επεμβάσεων του κράτους για την εξασφάλιση της πραγματικής από όλους απόλαυσης των κλασικών δικαιωμάτων και ελευθεριών υπήρξε η συστηματική εχθρότητα, που είχε καλλιεργήσει ο ορθόδοξος οικονομικός φιλελευθερισμός απέναντι στη δημόσια πρωτοβουλία και δράση, υπό το κάλυμμα, πάντοτε, του δογματικού διαχωρισμού ιδιωτικής κοινωνίας και κράτους¹⁹³.

Αναλυτικότερα, αντικείμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων είναι η παροχή βιοτικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών αγαθών ή υπηρεσιών από την κρατική, βασικά, εξουσία, στους εξουσιαζομένους¹⁹⁴. Υποκείμενα, ή αλλιώς φορείς, κοινωνικών δικαιωμάτων είναι, κατά κανόνα, όλοι οι άνθρωποι οι διαβιούντες σε ορισμένη χώρα ή πάντως όλα τα πρόσωπα, αδιακρίτως, τα οποία ανήκουν σε κάποια ειδικά προστατευόμενη κατηγορία και όχι μόνο οι πολίτες της¹⁹⁵. Αποδέκτης, προς τον οποίο στρέφονται οι φορείς των κοινωνικών δικαιωμάτων είναι κατ' εξοχήν η κρατική εξουσία υπό όλες τις εκφάνσεις της, η οποία οφείλει να μεριμνά για την ικανοποίησή τους¹⁹⁶.

Το κοινωνικό δικαίωμα παρουσιάστηκε μάλλον σαν μια φιλανθρωπική μεγαλοδωρία από μέρους των κατεχόντων προς τους μη κατέχοντες¹⁹⁷. Στην πράξη, τα κοινωνικά δικαιώματα θεσπίστηκαν και λειτουργούν, όχι επειδή οι κρατούντες, συγκινημένοι από τις στερήσεις των οικονομικά ασθενέστερων τάξεων, ευδοκούν να τα καθιερώσουν για λόγους όψιμης φιλανθρωπίας, αλλά επειδή, μέσα από την κοινωνικοοικονομική εξέλιξη, πιέζονται προς αυτή την κατεύθυνση. Επιπλέον, η προστασία που τους παρέχουν είναι συνάρτηση του εκάστοτε συσχετισμού των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων¹⁹⁸. Το άτομο ή η κοινωνική κατηγορία που προστατεύονται στο όνομα του «κοινωνικού δικαιώματος» δεν παίρνουν από τα χέρια

¹⁸⁹ Βλ. Μάνεσης Α., *Η προβληματική της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο*, στο Βασιλόγνη Σ. (επιμ.), *Όψεις της προστασίας των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων*, Εστία, Αθήνα, 1995, σελ. 168

¹⁹⁰ «[...] τα αποκαλούμενα ανθρώπινα δικαιώματα, τα δικαιώματα του ανθρώπου, διακρινόμενα από τα δικαιώματα του πολίτη, δεν είναι τίποτε άλλο από τα δικαιώματα του μέλους της αστικής πολιτικής κοινωνίας, δηλαδή του εγωιστή ανθρώπου, του ανθρώπου που είναι αποχωρισμένος από τον άνθρωπο και την κοινότητα. [...] η Διακήρυξη του 1793 θέτει τα τέσσερα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα: ισότητα, ελευθερία, ασφάλεια, ιδιοκτησία. [...] Τα τέσσερα αυτά ανθρώπινα δικαιώματα καταλήγουν λοιπόν στο ίσο δικαίωμα που δίνεται στον καθένα να απολαμβάνει άφοβα την ιδιοκτησία του. Επομένως, πρόκειται σαφώς για το δικαίωμα να αδιαφορεί κανείς για την ένδεια του άλλου. [...] Κανένα λοιπόν από τα αποκαλούμενα ανθρώπινα δικαιώματα δεν προχωρεί πέρα από τον εγωιστή άνθρωπο, τον άνθρωπο με την ιδιότητά του ως μέλους της αστικής πολιτικής κοινωνίας, ένα άτομο που κοιτάζει μόνο το ιδιωτικό του συμφέρον και το αυτεξουσίό του, και είναι αποκομμένο από την κοινότητα.» Βλ. Μπινός Μ., ο.π., σελ. 141-144

¹⁹¹ Βλ. Βλάχος Γ., ο.π., σελ. 115-116

¹⁹² Βλ. Μάνεσης Α., ο.π., σελ. 168· Βλάχος Γ., ο.π., σελ. 116

¹⁹³ Βλ. Βλάχος Γ., ο.π., σελ. 117

¹⁹⁴ Βλ. Μάνεσης Α., ο.π., σελ. 172

¹⁹⁵ Ενίοτε υπάρχουν και εξαιρέσεις. Βλ. Μάνεσης Α., ο.π.

¹⁹⁶ Ο.π., σελ. 173

¹⁹⁷ Βλ. Βλάχος Γ., ο.π., σελ. 125

¹⁹⁸ Βλ. Μάνεσης Α., ο.π., σελ. 170-171

του κράτους κάτι που δεν τους ανήκει¹⁹⁹. Τα κοινωνικά δικαιώματα δεν αποτελούν σήμερα μονομερείς «παροχές» του κράτους, αλλά πραγματικά υποκειμενικά δικαιώματα, που εκφράζουν το γεγονός της έμπρακτης συμμετοχής όλων και του καθενός σε μια κοινή και αλληλέγγυα προσπάθεια συνεχούς βελτίωσης της παραγωγής και διανομής και εξύψωσης του επιπέδου ζωής²⁰⁰. Στα περισσότερα από τα σύγχρονα συντάγματα, τα κοινωνικά δικαιώματα θεωρούνται σαν εκδήλωση μιας νέας ισορροπίας μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων, ιδιαίτερα σε ότι αφορά στον τρόπο διανομής του εθνικού προϊόντος²⁰¹. Σύμφωνα με μια από τις προτεινόμενες διατάξεις της Επιτροπής Εμπειρογνομόνων επί της Αναθεώρησης του Ελβετικού Ομοσπονδιακού Συντάγματος, «όλα τα όργανα του κράτους υποχρεούνται να πραγματοποιούν επίσης τα θεμελιώδη δικαιώματα στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών, ειδικότερα στην περίπτωση κατάχρησης οικονομικής δύναμης²⁰²».

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι υπήρξε μια χρονική περίοδος κατά την οποία υπέβασκε κάποια θεσμική και ιδεολογική αντιπαράθεση μεταξύ ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Το γεγονός ότι η προστασία κοινωνικών δικαιωμάτων δεν είχε αρχικά θεωρηθεί αυτονόητη στο πλαίσιο φιλελεύθερων και δημοκρατικών πολιτευμάτων προσέδωσε στη διάκριση μεταξύ ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων ταξικό ιδεολογικό χαρακτήρα²⁰³. Το γεγονός ότι στην πρώτη περίπτωση η κρατική εξουσία απέχει, ενώ στη δεύτερη παρέχει, σχηματοποιήθηκε στο έπακρο, έτσι ώστε να παραβλέπεται ένα βασικό δεδομένο: ότι για μεν την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων χρειάζονται ενίοτε και θετικές ενέργειες, δηλαδή επεμβάσεις της κρατικής εξουσίας, αντίστροφα δε ότι για την προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων ενδείκνυται, σε ορισμένες περιπτώσεις, η αποχή της, όταν αυτά συμβαίνει να έχουν και αμυντικό χαρακτήρα²⁰⁴, όπως στην περίπτωση του λεγόμενου «κοινωνικού κεκτημένου». Όπως αναφέρει ο Μάνεσης, η διαφορά μεταξύ ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων παρουσιάστηκε σαν αντίθεση μεταξύ «τυπικής» (πολιτικής) και «ουσιαστικής» (κοινωνικής) δημοκρατίας, διακρίνοντας δύο είδη δημοκρατίας: την παλαιά αστική, που υπάρχει στα καπιταλιστικά κράτη, σε αντιδιαστολή προς τη «δημοκρατία ανατολικού τύπου» που λειτουργούσε στα κράτη του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού», στα οποία ισχυρίζονταν ότι είχε ήδηθεν ξεπεραστεί η διάκριση μεταξύ κράτους και κοινωνίας²⁰⁵.

Θεωρούμε τη διαίρεση των δικαιωμάτων λανθασμένη. Σε όλες τις περιπτώσεις, πέρα από τις συστηματικές διαιρέσεις των διαφόρων κατηγοριών θεμελιωδών δικαιωμάτων, τα τελευταία, είτε αποκαλούνται «πολιτικά» είτε «ατομικά» είτε «κοινωνικά», παραμένουν μεταξύ τους μονίμως παραπληρωματικά²⁰⁶. Τα κοινωνικά δικαιώματα δεν μπορούν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά χωρίς την παράλληλη προστασία των ατομικών και των πολιτικών δικαιωμάτων. Αντίστροφα, τα δικαιώματα του κλασικού καταλόγου κινδυνεύουν να μην έχουν ουσιαστικό

¹⁹⁹ Βλ. Βλάχος Γ., ο.π., σελ. 125

²⁰⁰ Ο.π., σελ. 129

²⁰¹ Ο.π., σελ. 124

²⁰² Ο.π., σελ. 140

²⁰³ Βλ. Μάνεσης, ο.π., σελ. 168-169

²⁰⁴ Υπάρχουν ορισμένα κοινωνικά δικαιώματα, τα οποία έχουν «αμυντική» υφή, ισχύουν κατά τρόπο άμεσο και μάλιστα έναντι ιδιωτών, όπως π.χ. το έναντι του εργοδότη δικαίωμα ίσης αμοιβής των εργαζομένων για εργασία ίσης αξίας. Βλ. Μάνεσης Α., ο.π., σελ. 173. Επίσης, ο Βλάχος παρατηρεί ότι το κοινωνικό δικαίωμα περιέχει τόσο θετικά, όσο και αρνητικά στοιχεία. Π.χ. η παροχή εκπαίδευση στους νέους δεν νοείται χωρίς την απαγόρευση της παιδικής και εφηβικής εργασίας. Βλ. Βλάχος Γ., ο.π., σελ. 128-130

²⁰⁵ Βλ. Μάνεσης Α., ο.π., σελ. 169

²⁰⁶ Βλ. Βλάχος Γ., ο.π., σελ. 130

αντίκρουσμα, αν δεν συνοδεύονται από την παράλληλη διασφάλιση και κοινωνικών δικαιωμάτων. Εδώ έγκειται η λεγόμενη παραπληρωματικότητα των θεμελιωδών δικαιωμάτων²⁰⁷. Αντί να αποτελούν τρεις διακεκριμένες λογικές κατηγορίες, τα θεμελιώδη δικαιώματα παραπέμπουν, αντιθέτως, στη ιδέα μιας συστηματικής ενότητας ή ενός συστήματος με επίκεντρο την προσωπικότητα του ανθρώπου²⁰⁸. Η προστασία των λεγόμενων κοινωνικών δικαιωμάτων είναι εξίσου με την προστασία των ατομικών και των πολιτικών δικαιωμάτων του κλασικού καταλόγου αναγκαία για την προϊούσα απελευθέρωση του ανθρώπου από καταναγκασμούς, για τον αυτοκαθορισμό του και για την καταξίωσή του ως έλλογου και συνειδητού όντος, δηλαδή ως προσώπου και ως υποκειμένου της Ιστορίας²⁰⁹.

Σήμερα, σε διεθνές επίπεδο, τα ανθρώπινα δικαιώματα προστατεύονται από την Οικουμενική Διακήρυξη των Η.Ε. Η Οικουμενική Διακήρυξη των Η.Ε. (10.12.1948) καλύπτει ολόκληρο το φάσμα των δικαιωμάτων. Μετά το 1952 η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων επεξεργάστηκε τα σχέδια δύο Συμφώνων, το ένα για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα και το άλλο για τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα.

Τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα περιλαμβάνουν τα δικαιώματα για ισότητα, δικαιοσύνη και πολιτική ελευθερία, ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας, ειρηνικής συγκέντρωσης και συνεταιρισμού και προστασία από καταχρήσεις της εξουσίας. Το σχετικό Σύμφωνο τέθηκε σε ισχύ στις 23.3.1976.

Τα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτιστικά δικαιώματα εξασφαλίζουν την ικανοποίηση των περισσότερων φυσικών αναγκών του ανθρώπου. Τα δικαιώματα αυτά αναφέρονται στην εργασία, στο βιοτικό επίπεδο, στην προστασία από την πείνα, στην ιατρική περίθαλψη, στην κοινωνική ασφάλιση, στη μόρφωση και στην ελευθερία της πολιτιστικής ζωής. Το Διεθνές Σύμφωνο για τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα τέθηκε σε ισχύ στις 3.1.1976.

Παρά την ύπαρξη δύο διαφορετικών Συμφώνων για τα ανθρώπινα δικαιώματα, οι δύο κατηγορίες δικαιωμάτων είναι αλληλένδετες και αλληλεξαρτώμενες.

B) Ανθρώπινα δικαιώματα 3^{ης} και 4^{ης} γενιάς

Όπως αναφέρει ο Βλάχος, και οι τρεις μεγάλες κατηγορίες θεμελιωδών δικαιωμάτων έχουν σαν προϋπόθεση μια πρωταρχική σχέση μεταξύ ατόμου και κράτους, στην οποία και αναφέρονται κατά τρόπο απαράλλακτο. Εκείνο που τα διακρίνει, είναι ότι αυτή η σχέση παίρνει, σύμφωνα με την ιδιαίτερη κατηγορία στην οποία ανήκει το δικαίωμα, μια πολύ διαφορετική σημασία²¹⁰. Όπως προαναφέραμε, το ατομικό δικαίωμα, εκείνο της «αρνητικής θέσης», συνοψίζεται σε μια αξίωση του ατόμου να απέχει το κράτος από κάθε ανάμειξη σε μια σφαίρα ύπαρξης ή δραστηριότητας που ανήκει αποκλειστικά στο άτομο. Το πολιτικό δικαίωμα ή ελευθερία της «ενεργητικής θέσης», χρησιμεύει σαν έρεισμα σε μια αξίωση ενεργητικής συμμετοχής στη διαχείριση των κοινών. Όσο για το κοινωνικό δικαίωμα, περιλαμβάνει μια αξίωση θετικής παροχής εκ μέρους του κράτους, ως εκπροσώπου της κοινότητας, προς το άτομο ή προς μια κοινωνική κατηγορία.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα 1^{ης} και 2^{ης} γενιάς στερούνται διεθνούς προοπτικής. Έτσι, όχι άδικα, η φύση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των δύο

²⁰⁷ Βλ. Μάνεσης Α., ο.π., σελ. 170

²⁰⁸ Βλ. Βλάχος Γ., ο.π., σελ. 130

²⁰⁹ Βλ. Μάνεσης Α., ο.π., σελ. 167

²¹⁰ Βλ. Βλάχος Γ., ο.π., σελ. 109-110

πρώτων γενιών θεωρήθηκε μονοδιάστατη, στατική και συγκρουσιακή. Ουσιαστικά, η υλιστική της βάση ανέχτηκε ή και προώθησε τις αναπτυξιακές στρατηγικές που ακολούθησαν οι αναπτυγμένες χώρες ή οι διεθνείς οικονομικοί οργανισμοί. Αυτές οι πολιτικές επικέντρωσαν την προσοχή τους στην οικονομική αποκλειστικά ανάπτυξη, αναγορεύοντας τους όρους της παραγωγικότητας, του κέρδους και της αύξησης ως τους μόνους σημαντικούς για την ανάπτυξη²¹¹. Τελικά όμως, αυτές οι πολιτικές προκάλεσαν και προκαλούν την κοινωνική αδικία και παραβίασαν τα ανθρώπινα δικαιώματα μεγάλου μέρους του πληθυσμού των φτωχών χωρών²¹².

Η αναγνώριση της προαναφερθείσας κοινωνικής αδικίας γέννησε την ανάγκη για τα αποκαλούμενα δικαιώματα αλληλεγγύης²¹³ ή δικαιώματα τρίτης γενιάς²¹⁴, μεταξύ των οποίων το δικαίωμα στην ειρήνη, το δικαίωμα στην ανάπτυξη και το δικαίωμα στο περιβάλλον²¹⁵. Ενώ τα δικαιώματα της πρώτης και της δεύτερης γενιάς χαρακτηρίζονται από ένα βαθμό σύγκρουσης μεταξύ διαφορετικών ομάδων ανθρώπων, αυτά της τρίτης γενιάς θεμελιώθηκαν πάνω στην έννοια της αλληλεγγύης μεταξύ των ανθρώπων, προάγοντας την έννοια της αλληλεξάρτησης των χωρών για την επίλυση των προβλημάτων τους²¹⁶. Με αυτόν τον τρόπο εισήγαγαν ένα ισχυρότερο ηθικό στοιχείο στο διεθνές δίκαιο και συνηγόρησαν για πιο προηγμένους στόχους της ανθρώπινης κοινωνίας. Θα πρέπει, ωστόσο, εδώ να σημειωθεί ότι δεν αποβλέπουν όλες οι επίσημες κοινές δηλώσεις και διακηρύξεις στην αποτελεσματική εφαρμογή των διακηρυσσόμενων. Συχνά, κατά κανόνα ίσως, έχουν προτρεπτικό και μόνο χαρακτήρα ή είναι απλές δηλώσεις προθέσεων²¹⁷.

Το δικαίωμα στην ανάπτυξη ορίστηκε ως «ένα αναφαίρετο ανθρώπινο δικαίωμα δυνάμει του οποίου κάθε άνθρωπος και όλοι οι λαοί δικαιούνται να συμμετέχουν, να συνεισφέρουν και να απολαμβάνουν την οικονομική, κοινωνική, πολιτιστική και πολιτική ανάπτυξη, στην οποία όλα τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι θεμελιώδεις ελευθερίες μπορούν να πραγματοποιηθούν πλήρως»²¹⁸.

Το δικαίωμα στην ανάπτυξη προσπάθησε, αναδεικνύοντας τις έννοιες του αδιαιρέτου και της αλληλεξάρτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στις οποίες

²¹¹ Βλ. Θεοφύλακτος Γ., ο.π.

²¹² Θα πρέπει να αναρωτηθούμε μήπως τα δυτικά κράτη δεν θα αναγνώριζαν ποτέ τα ανθρώπινα δικαιώματα στους λαούς τους αν δεν μετατόπιζαν το βάρος της δικής τους ανάπτυξης, από τους δικούς τους λαούς, στους λαούς του Τρίτου Κόσμου. Βλ. Θεοφύλακτος, ο.π.

²¹³ Βλ. Rendel M., *Human rights for women*, στο Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου Α. (επιμ.), *Δικαιώματα της γυναίκας: Δικαιώματα του ανθρώπου*, Εστία, 1994, σελ. 61

²¹⁴ Ο Βενιζέλος περιλαμβάνει στα δικαιώματα τρίτης γενιάς και το δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας. Βλ. Βενιζέλος Ε., *Το θεσμικό κεκτημένο της μεταπολίτευσης*, Έθνος της Κυριακής, 18 Ιουλίου 2004. Επίσης, ο Mutharika, σε συνέντευξή του στο Washington University School of Law Magazine περιλαμβάνει στα δικαιώματα τρίτης γενιάς και το δικαίωμα στην υγεία και σε προσιτά φάρμακα για ασθένειες όπως το AIDS. Βλ. Mutharika P., *Scholar and activist*, Washington University School of Law Magazine, Άνοιξη 2001. Ο Θεοφύλακτος συμπεριλαμβάνει επιπλέον στα δικαιώματα τρίτης γενιάς το δικαίωμα συμμετοχής στα οφέλη από την κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας, το δικαίωμα στην επικοινωνία, το δικαίωμα στην διαφορά και το δικαίωμα στην ανθρωπιστική βοήθεια. Βλ. Θεοφύλακτος, ο.π.

²¹⁵ Για την προστασία του περιβάλλοντος από εγκληματολογική σκοπιά, βλ. Καλογερόπουλος Α., *Προστασία του περιβάλλοντος και ποινικό δίκαιο*, στο Μαγγανάς Α. (επιμ.), *Τιμητικός τόμος για την Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου: Δικαιώματα του ανθρώπου – Έγκλημα – Αντεγκληματική πολιτική*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2003. Ζαραφονίτου Χ. (επιμ.), *Η προστασία του περιβάλλοντος από εγκληματολογική σκοπιά*, Τετράδια Εγκληματολογίας, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1996

²¹⁶ Βλ. Θεοφύλακτος Γ., ο.π.

²¹⁷ Βλ. Φατούρος Α., *Κοινωνικά δικαιώματα και μη δεσμευτικές διεθνείς πράξεις: Η δραστηριότητα τριών διεθνών οργανισμών*, στο Βασιλουνή Σ. (επιμ.), *Όψεις της προστασίας των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων*, Εστία, Αθήνα, 1995, σελ. 104

²¹⁸ Βλ. άρθρο 1, παρ. 1 της Διακήρυξης

αναφερθήκαμε και προηγουμένως, να προσδώσει στη φύση τους ολικό και αρμονικό χαρακτήρα. Όπως παρατηρεί ο Θεοφύλακτος²¹⁹, στα πλαίσια αυτά:

α) αναπτύχθηκε η έννοια της «ανθρώπινης ανάπτυξης», η οποία ορίστηκε από το Αναπτυξιακό Πρόγραμμα των Η.Ε. ως μια διαδικασία κατά την οποία παρέχονται στους ανθρώπους καλύτερες ευκαιρίες για καλύτερη υγεία, εκπαίδευση, για πιο μακρόχρονη ζωή και για πρόσβαση στους απαραίτητους πόρους για ένα αξιοπρεπές επίπεδο ζωής. Με αυτόν τον τρόπο αυξάνονται και οι εγγυήσεις για τις πολιτικές ελευθερίες και γενικά για τα υπόλοιπα ανθρώπινα δικαιώματα,

β) δόθηκε ιδιαίτερο βάρος στη συμμετοχή του λαού σε όλες τις σφαίρες της κοινωνικής δράσης τόσο ως μέσου για τον τελικό σκοπό της ανάπτυξης όσο και ως αυτόνομου τελικού σκοπού (αυτού δηλ. της συμμετοχής),

γ) τονίστηκε η ανάγκη ιδιαίτερης προστασίας των γυναικών, των αυτόχθονων πληθυσμών και των ιδιαίτερα φτωχών, των οποίων τα ανθρώπινα δικαιώματα συνήθως δεν λαμβάνονται καθόλου υπόψη από τις αναπτυξιακές πολιτικές,

δ) αναγνωρίστηκε η ανάγκη βοηθητικής δράσης και διεθνούς συνεργασίας για την ανάπτυξη των αναπτυσσόμενων χωρών²²⁰.

Ωστόσο, τα ισχυρότερα αναπτυγμένα κράτη, που θα μπορούσαν να επηρεάσουν ουσιαστικά τη διεθνή κατάσταση και να βοηθήσουν στην ανάπτυξη των αναπτυσσόμενων χωρών, είτε ψήφισαν κατά (ΗΠΑ) είτε απείχαν από την ψηφοφορία (π.χ. η τότε Δυτική Γερμανία, το Ηνωμένο Βασίλειο, η Ιαπωνία). Η κατάσταση χειροτέρευσε για την αποτελεσματικότητα του δικαιώματος στην ανάπτυξη όταν με το ψήφισμα 41/133 τέθηκε το ενδεχόμενο της λήψης άμεσων πρακτικών μέτρων για την ενίσχυση των μη-αναπτυγμένων χωρών: σύσσωμα τα δυτικά κράτη (23, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας) είτε ψήφισαν κατά είτε απείχαν.

Έτσι, ένα ανθρώπινο δικαίωμα όπως αυτό της ανάπτυξης, έφθασε να ταυτίζεται με την οικονομική και μόνο ανάπτυξη και με όλες εκείνες τις πολιτικές που καταδικάστηκαν από την αρχική θεωρητική του βάση²²¹. Το δικαίωμα στην ανάπτυξη, το οποίο προσπάθησε να αλλάξει όλη τη φύση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, να υπερβεί τα αδιέξοδά τους και να ανακαινίσει τη θεωρητική τους βάση και το πρακτικό τους αντίκτυπο, φαίνεται πως κατέληξε να είναι ένα μονοδιάστατο δικαίωμα, όπως αυτά των προηγούμενων γενιών²²².

Κατά συνέπεια ο επαναπροσδιορισμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελεί αδήριτη ανάγκη για την ανθρωπότητα. Στην εποχή μας, η νομική ισχύς των ανθρωπίνων δικαιωμάτων οφείλει να είναι πιο άμεση και συγκεκριμένη και, συνεπώς, πληρέστερη και αποτελεσματικότερη από εκείνη που ήταν δυνατή κατά τον αιώνα του ατομισμού²²³. Το σύστημα των δικαιωμάτων του ανθρώπου θα πρέπει να είναι

²¹⁹ Βλ. Θεοφύλακτος Γ., ο.π.

²²⁰ Βλ. άρθρο 4, παρ. 2 της Διακήρυξης

²²¹ Κάτι ανάλογο συνέβη και με το δικαίωμα στο περιβάλλον. «Η προστασία του περιβάλλοντος ως μέσου για διαρκή ανάπτυξη δεν θεωρούμε ότι είναι ικανοποιητική, διότι συχνά στην ανάπτυξη – ως μη όφειλε και παρά τις αντίθετες τάσεις – αποδίδεται έννοια, αν όχι αποκλειστικά, τουλάχιστον κυρίως, οικονομική, με αποτέλεσμα το περιβάλλον να μένει απροστάτευτο όταν η προσβολή του εξυπηρετεί το οικονομικό κέρδος. Η πραγματικότητα είναι μάλιστα ότι όλες, σχεδόν, οι αντιδράσεις κατά της αποτελεσματικής προστασίας του έχουν κίνητρα κερδοσκοπικά, υποκρυπτόμενα υπό τον «ευπρεπή» μανδύα της ανάπτυξης. Εξάλλου, είναι γνωστό ότι η ανάπτυξη στην πράξη ακολουθεί πορεία διεύρυνσης και εμβάθυνσης του χάσματος μεταξύ πλουσίων και φτωχών ατόμων και λαών. Το «περιβάλλον» πρέπει να παύσει να χρησιμοποιείται ως εξυπηρετικός της πορείας αυτής παράγοντας.» Βλ. Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, *Προτάσεις για τη Συνταγματική Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα, 23 Μαΐου 2003

²²² Βλ. Θεοφύλακτος Γ., ο.π.

²²³ Βλ. Βλάχος Γ., ο.π., σελ. 140-141

υπερβατικό σε σχέση προς το κράτος και τις συντεταγμένες εξουσίες²²⁴. Αντί να προσδιορίζεται μονομερώς από το θετικό δίκαιο του κράτους, το σύστημα των δικαιωμάτων και ελευθεριών θα πρέπει, αντίθετα, να μεταβληθεί σε ακρογωνιαίο λίθο του θετικού γενικού δικαίου²²⁵.

Αποτελεί επιτακτική ανάγκη η κατανόηση ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα, δηλ. δικαιώματα που οι άνθρωποι κατέχουν απλώς και μόνον επειδή κατέχουν την ανθρώπινη ιδιότητα, έχουν χειροπιαστή έννοια και υπόσταση μονάχα αν μπορούν να τα απολαύσουν όλοι οι άνθρωποι σ' ολόκληρη τη γη²²⁶. Σαφώς, η οικονομική ανάπτυξη είναι ένα ζήτημα ανθρώπινων δικαιωμάτων. Εάν οι άνθρωποι στερούνται βασικά μέσα, όπως η δυνατότητα να αγοράσουν τρόφιμα, στέγη, ρούχα, τούτο αποτελεί άρνηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων τους²²⁷. Κατά τον Mutharika, η τέταρτη γενιά δικαιωμάτων θα πρέπει να συμπεριλάβει το δικαίωμα στην αλήθεια για τις παραβιάσεις των ανθρώπινων δικαιωμάτων στο παρελθόν²²⁸. Σύμφωνα με τον ίδιο, η διευθέτηση, η αναδημιουργία, και οι επανορθώσεις είναι «η νεώτερη γενεά των ανθρώπινων δικαιωμάτων» ή «το επόμενο μέτωπο για τα ανθρώπινα δικαιώματα»²²⁹.

Τούτο όμως επιβάλλει την ενεργή συμμετοχή των πολιτών στα κοινά. Όπως αναφέρει ο Βλάχος²³⁰, η συνειδητοποίηση της ευρύτερης ανθρώπινης σημασίας των δικαιωμάτων της «ενεργητικής θέσεως» συμβάλλει αναμφισβήτητα στο να μετακινηθούν τα όρια και η σημασία τους πολύ πιο πέρα από το πεδίο που τους είχε απονεμηθεί αρχικά: η ιδέα της ενεργητικής συμμετοχής στη διαχείριση των συλλογικών συμφερόντων εκτείνεται εφεξής σε τομείς που είχαν επιφυλαχθεί ως τώρα στην αρνητική αυτονομία της ιδιωτικής κοινωνίας. Η εν λόγω διεύρυνση ξεπερνάει, σήμερα τα εθνικά πλαίσια και εισχωρεί στον χώρο των διεθνών εξελίξεων και αποκρυσταλλώσεων²³¹.

Εναλλακτικά, ο Γιανναράς προτείνει την αντικατάσταση του ατομοκεντρικού χαρακτήρα του δικαιώματος και του απρόσωπου και αδιαφοροποίητου χαρακτήρα του υποκειμένου δικαίου με την υπέρβαση της δικαιωματικής κατοχύρωσης του ατόμου για χάρη της σχέσης με το συνάνθρωπο²³². Ουσιαστικά, δεν πρόκειται για νέα πρόταση. Ο Κοντ είχε κάνει λόγο για «αντικατάσταση της θυελλώδους συζήτησης περί δικαιωμάτων με τον ειρηνικό προσδιορισμό των καθηκόντων»²³³. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Mutharika, «εάν έχεις ένα δικαίωμα, αυτό σημαίνει ότι κάποιος έχει μια υποχρέωση»²³⁴.

²²⁴ Ο.π., σελ. 138

²²⁵ Ο.π., σελ. 139

²²⁶ Βλ. Κονδύλης Π., *Πλανητική πολιτική μετά τον ψυχρό πόλεμο*, Θεμέλιο, 1992, σελ. 126

²²⁷ Βλ. Mutharika P., ο.π., σελ. 19

²²⁸ Ο.π.

²²⁹ ο.π., σελ. 20

²³⁰ Βλ. Βλάχος Γ., ο.π., σελ. 113-115

²³¹ «Η «Διακήρυξη για την πρόοδο και την ανάπτυξη στον κοινωνικό τομέα» προκρίνει α) την υιοθέτηση μέτρων καταλλήλων να εξασφαλίσουν κατά τον πρέποντα τρόπο την αποτελεσματική συμμετοχή όλων των κοινωνικών στοιχείων στην επεξεργασία και την εκτέλεση των εθνικών σχεδίων και προγραμμάτων οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξεως β) την υιοθέτηση μέτρων που αποβλέπουν στην ενίσχυση της λαϊκής συμμετοχής στην οικονομική, κοινωνική, πολιτιστική και πολιτική ζωή κάθε χώρας χάρη στην δραστηριότητα των εθνικών, κυβερνητικών και μη κυβερνητικών οργανισμών, των συνεταιρισμών, κτλ.» Ο.π. σελ. 115

²³² Βλ. Γιανναράς Χ., *Η απανθρωπία του δικαιώματος*, Δόμος, Αθήνα, 1998

²³³ Βλ. Comte A., *Système de politique positive*, Librairie Positiviste, 1929, τόμος I, σελ. 151. Η

αναφορά γίνεται από το Μπινός Μ., ο.π., σελ. 95

²³⁴ Βλ. Mutharika P., ο.π., σελ. 19

Θεωρούμε ότι δεν υπάρχει ουσιαστική αντιπαράθεση ανάμεσα στη λογική που θέλει να επαναπροσδιορίσει τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη λογική που ρίχνει το βάρος στα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις. Τελικά, η σχέση, η κοινωνία, η αυτοπροσφορά και η αγάπη είναι, και στις δύο περιπτώσεις, τα στοιχεία πάνω στα οποία θα επαναθεμελιωθεί η λογική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με υγιή τρόπο²³⁵.

Γ) Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως απόλυτο όριο στην άσκηση εξουσίας

Σ' αυτό το σημείο, κρίνουμε σκόπιμο να εισάγουμε την έννοια της «ανθρώπινης αξιοπρέπειας», η οποία, κατά τον Μανωλεδάκη, συνιστά μεταφιλελεύθερη έννοια του μετα-φιλελεύθερου δημοκρατικού και κοινωνικού αστικού κράτους, που ανασυγκροτήθηκε έπειτα από περιόδους σοβαρών κρίσεων και επικράτησης ολοκληρωτικών πολιτικών συστημάτων²³⁶. Με τον όρο «ανθρώπινη αξιοπρέπεια» εννοούμε την απόδοση στον άνθρωπο της αξίας που του πρέπει ως υποκειμένου της Ιστορίας και τη μη χρησιμοποίησή του ως απλού αντικειμένου, για την εξυπηρέτηση οποιασδήποτε σκοπιμότητας²³⁷.

Θα πρέπει να διακρίνουμε την διαφορά της «ανθρώπινης αξιοπρέπειας» σε σχέση με το έννομο αγαθό, καθώς η «ανθρώπινη αξιοπρέπεια» δεν είναι μια ιδιότητα του ανθρώπινου σώματος, υποκείμενη σε εκτιμήσεις, σημασιολογήσεις και αξιολόγηση από την έννομη τάξη²³⁸, αλλά ευθέως εκφράζει μια στάση της έννομης τάξης απέναντι στον άνθρωπο, μια μονομερή αναγνώριση της λειτουργίας του ανθρώπου ως υποκειμένου – και μόνο – μέσα στο δικαιοσύστημα, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε εμπειρική επαλήθευση και εξατομίκευση αυτής της αναγνωρισμένης αξίας²³⁹ σε συγκεκριμένο σώμα ή ιδιότητα. Έχουμε, δηλαδή, μια απευθείας εκτίμηση της πολιτείας για τη λειτουργία του ανθρώπου – ως καθαρού υποκειμένου της Ιστορίας²⁴⁰ και του Δικαίου²⁴¹ – και όχι μια αξιολόγηση της σημασίας κάποιας συγκεκριμένης ιδιότητας του ανθρωπίνου σώματος, προκειμένου να αναχθεί αυτή σε έννομο αγαθό²⁴².

²³⁵ Βλ. Θεοφύλακτος Γ., ο.π.

²³⁶ Βλ. Μανωλεδάκης Ι., «Ανθρώπινη αξιοπρέπεια»: Έννομο αγαθό ή απόλυτο όριο στην άσκηση εξουσίας; στο Μανωλεδάκης Ι. & Prittitz C. (επιμ.), *Η ποινική προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας*, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1997, σελ. 13

²³⁷ Ο.π., σελ. 14

²³⁸ Όπως λ.χ. συμβαίνει με την προσωπική ελευθερία, ως ιδιότητα του ανθρώπου μέσα στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον όπου ζει ή με την τιμή που είναι η κοινωνική παράσταση του ατόμου.

²³⁹ «[...] η αξία δεν είναι αντικειμενικό εμπειρικό μέγεθος, αλλά εκτίμηση του ανθρώπου. [...] η εκτίμηση που μετρά είναι εκείνη της κρατικής εξουσίας, η οποία, κατά κανόνα, επιβάλλει την κυρίαρχη ιδεολογία.» Βλ. Μανωλεδάκης Ι., ο.π., σελ. 17

²⁴⁰ Πρβλ. «[...] η Ιστορία εμπεριέχει έναν αφόρητο κυνισμό, που συνίσταται στο ότι δικαιολογεί οποιοδήποτε θεσμό απλώς και μόνο από την εμπειρική του ύπαρξη, απορρίπτοντας έτσι κάθε κριτήριο δικαιοσύνης, αν όχι υπερβατικό, τουλάχιστον υπερ-εμπειρικό. [...] η Ιστορία αναλαμβάνει εν τέλει τις ίδιες λειτουργίες που επιτελούσε η Φύση του Διαφωτισμού: όπως η Φύση, η Ιστορία μπορεί να δικαιολογήσει οτιδήποτε, επειδή, όπως και η Φύση, μπορεί να εξασφαλίσει τις πιο αντιφατικές ιδεολογικές προβολές. [...] η ατομική ιδιοκτησία μπορεί να θεμελιωθεί εξίσου καλά στη Φύση και στην Ιστορία, αλλά και η κοινοκτημοσύνη των αγαθών μπορεί να θεμελιωθεί τόσο στην πρώτη όσο και στη δεύτερη. [...] το περίφημο «νόημα της Ιστορίας» μπορεί να δικαιολογήσει τα πλέον φιλελεύθερα εγχειρήματα, όπως και η Φύση μπορεί να δικαιολογήσει το δίκαιο του ισχυρότερου.» Μπινός, ο.π., σελ. 151-152

²⁴¹ Πρβλ. «[...] ορισμένοι φιλόσοφοι, όπως ο Conte και ο Marx, κέρδισαν τη δυνατότητα να αμφισβητήσουν την ίδια την κατηγορία του Δικαίου, περιορίζοντάς τη σε ένα παρόν που γρήγορα θα αποτελεί παρελθόν.» Ο.π., σελ. 153

²⁴² Βλ. Μανωλεδάκης Ι., ο.π., σελ. 15

Σε αντίθεση, λοιπόν, με τα έννομα αγαθά, η «ανθρώπινη αξιοπρέπεια» δεν μπορεί να προσβληθεί για χάρη ενός υπέρτερου συμφέροντος ή σε περίπτωση άμυνας ή ως ποινή κατά συγκεκριμένου ανθρώπου-φορέα της²⁴³. Τούτο θα πρέπει να τονιστεί, καθώς, μολονότι υπάρχει προσβολή της αξίας του ανθρώπου όταν οι κρατικές – και όχι μόνο – ενέργειες υποβιβάζουν τον άνθρωπο σε αντικείμενο ή σε μέσο για την επίτευξη κρατικών ή άλλων σκοπών²⁴⁴, αποτελεί γενικότερο φαινόμενο, μέτρα που καταργούν προσκρούουν στις θεμελιώδεις ελευθερίες και εγγυήσεις, καθώς και στη δικαϊκή παράδοση, να γίνονται ανεκτά και να συναντούν ευρύτερη συναίνεση, όταν εισάγονται στο όνομα της ανάγκης για καταπολέμηση της «τρομοκρατίας»²⁴⁵.

Γι' αυτό το λόγο, το Σύνταγμα, ανάγοντας την «ανθρώπινη αξιοπρέπεια» σε απόλυτο μέγεθος αξίας και σε αποδέκτη απόλυτου σεβασμού, την καθιέρωσε ως κάτι διαφορετικό από τα προσωποπαγή έννομα αγαθά²⁴⁶. Η «ανθρώπινη αξιοπρέπεια» αποτελεί μια βασική για το δίκαιο έννοια-κλειδί, παράλληλη – και όχι υπάλληλη – στην έννοια του έννομου αγαθού, η οποία οριοθετεί την κρατική δραστηριότητα σε όλους τους τομείς (και στο χώρο της ποινικής καταστολής), αλλά και κάθε κοινωνική δραστηριότητα, λειτούργώντας κατά τρόπο απόλυτο ως σημείο αναφοράς κάθε εξουσιαστικής πράξης²⁴⁷. Έτσι, η «ανθρώπινη αξιοπρέπεια» επιβάλλει αυτό που δεν μπόρεσαν να κάνουν με τη σχετικότητα τους το έννομο αγαθό και τα ατομικά δικαιώματα: να επικρατεί ο σεβασμός του ανθρώπου στην άσκηση της οποιασδήποτε εξουσίας και όταν ακόμα από το ίδιο το δίκαιο επιτρέπεται η προσβολή κάποιου έννομου αγαθού ή η παραβίαση κάποιου ατομικού δικαιώματος²⁴⁸.

Σε μια εποχή όπου η «ανθρωπιά» του ανθρώπου τίθεται σε δοκιμασία από τα ίδια τα επιτεύγματά του²⁴⁹, η χωρίς όρους προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας δεν αντιπροσωπεύει ένα απλό θεμελιώδες δικαίωμα. Είναι κάτι πολύ περισσότερο: πρόκειται εδώ για μια αρχή, η οποία, επειδή είναι το θεμέλιο όλων των συνταγματικών κανόνων, είναι βασική και γενική²⁵⁰ και δεν περιορίζεται αποκλειστικά στις αρνητικές ελευθερίες και στις αρνητικές απόψεις της προστασίας εναντίον των καταχρήσεων της κρατικής εξουσίας, αλλά αγκαλιάζει την κοινωνική υπόσταση του ανθρώπου στο σύνολό της, ενέχοντας μια θετική ηθική σημασία²⁵¹.

Θεωρούμε αδήριτη ανάγκη την ανάπτυξη ενός εθνικού, αλλά και παγκόσμιου συστήματος αξιών, οι οποίες να έχουν σαν άξονα την «ανθρώπινη αξιοπρέπεια», σύμφωνα με τη σημασία που της έχει αποδοθεί ως ενός απόλυτου υποκειμενικού δικαιώματος²⁵² ή ως του απόλυτου ορίου στην άσκηση εξουσίας²⁵³.

²⁴³ Ο.π., σελ. 17

²⁴⁴ Βλ. Παρασκευόπουλος Ν., *Η προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας: Σημεία εξασθένησης*, στο Μανωλεδάκης Ι. & Prittitz C. (επιμ.), *Η ποινική προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας*, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1997, σελ. 75

²⁴⁵ Ο.π., σελ. 79

²⁴⁶ Βλ. Μανωλεδάκης Ι., ο.π., σελ. 17-18

²⁴⁷ Ο.π., σελ. 18

²⁴⁸ Ο.π., σελ. 19

²⁴⁹ Ο.π.

²⁵⁰ Βλ. Βλάχος Γ., ο.π., σελ. 136

²⁵¹ Ο.π., σελ. 134

²⁵² Οι Neumann, Nipperday, Scheuner αποδίδουν στην «ανθρώπινη αξιοπρέπεια» τη σημασία ενός απόλυτου υποκειμενικού δικαιώματος στο δεύτερο τόμο του έργου τους *Die Grundrechte*. Βλ. αναφορά στο Βλάχος Γ., ο.π., σελ. 135

²⁵³ Βλ. Μανωλεδάκης Ι., ο.π.

Δ) Το THB ως παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας

Με βάση τα όσα αναπτύχθηκαν στις παραπάνω ενότητες, θα πρέπει να έχει καταστεί σαφές ότι το THB είναι σοβαρή παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων²⁵⁴. Η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι διαφορετικές πτυχές της παράνομης διακίνησης και εμπορίας και της σεξουαλικής εκμετάλλευσης παραβιάζουν μια σειρά ανθρωπίνων δικαιωμάτων²⁵⁵. Θεωρούμε περιττή την ονομαστική αναφορά στα ανθρώπινα δικαιώματα που παραβιάζονται, όταν έχουμε ήδη αναφέρει τα εξαναγκαστικά μέσα που χρησιμοποιούνται, αλλά και την έμμεση πίεση που ασκείται στα άτομα που ζουν σε συνθήκες εξαθλίωσης. Θα πρέπει, ωστόσο, να αναφερθεί ότι το THB, εκτός από σοβαρή παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αποτελεί και καταφανή προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, καθώς καθιστά τα άτομα εμπορεύσιμα αντικείμενα.

Πρόκειται για ολοκληρωτική απαξίωση του ανθρώπου, απόρροια της συντριπτικής έμφασης που έχει δοθεί στην συσσώρευση του κεφαλαίου και την απόκτηση υλικών αγαθών και κοινωνικής θέσης, ανεξάρτητα από τα μέσα για την επίτευξη αυτού του στόχου. Μιλάμε για καταφανείς παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων για την συσσώρευση του κεφαλαίου – ειρωνικά σε μια «εκπολιτισμένη εποχή παγκοσμιότητας»²⁵⁶. Ωστόσο, η κυρίαρχη λογική και οι παρεμβάσεις στο THB είναι περιοριστικές, τιμωρητικές στρατηγικές, οι οποίες παραβιάζουν – ξανά – τα ανθρώπινα δικαιώματα των παράνομα διακινημένων μεταναστών. Το βάρος τοποθετείται μεροληπτικά στους ανθρώπους που έχουν ήδη υποστεί τις συνέπειες ενός άδικου κοινωνικού καθεστώτος και μιας αλυσίδας καταναγκαστικών και παραπλανητικών γεγονότων.

Όλες οι στρατηγικές για την καταπολέμηση του THB έχουν αποτύχει, καθώς, ακόμη κι όταν είναι καλοπροαίρετες, είναι κακώς προσανατολισμένες στους παράγοντες που παράγουν την προσφορά ή τη ζήτηση, εννοώντας ότι παρουσιάζουν έλλειψη μιας προοπτικής ανάπτυξης βασισμένης στα ανθρώπινα δικαιώματα, ενώ εστιάζουν συνήθως την προσέγγισή τους στην άμεση βοήθεια στα θύματα και λιγότερο στην πρόληψη²⁵⁷. Παράλληλα, όταν είναι προληπτικές, συχνά πρόκειται για μικρού επιπέδου προγράμματα οικονομικών πόρων, τα οποία δεν λαμβάνουν υπόψη τις επιδράσεις των μακρο-πολιτικών. Τέτοιου είδους πολιτικές είναι ασταθείς και ενισχύουν την ευπάθεια στο trafficking²⁵⁸.

Αντ' αυτού, το trafficking πρέπει να αντιμετωπισθεί με έναν ολιστικό τρόπο προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η μετανάστευση και η νομική προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων (συμπεριλαμβανομένης της εργασίας) είναι άλλες θεμελιώδεις πτυχές των εσωτερικών και διεθνών νομικών πλαισίων που πρέπει να αναδομηθούν από όλα τα κράτη που εμπλέκονται στο THB²⁵⁹, κατά τρόπο ικανό να ενεργήσει ως αποτελεσματική προστατευτική ασπίδα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των ατόμων που έχουν πληγεί από την «παγκοσμιοποίηση».

Η κυρίαρχη αντίληψη για την καταπολέμηση του THB διαφαίνεται στο πρωτόκολλο των Η.Ε. του 2000 για την πρόληψη, καταστολή και τιμωρία του trafficking, ειδικότερα γυναικών και παιδιών, που συμπληρώνει τη συνθήκη των

²⁵⁴ Βλ. Human Rights Watch, ο.π., σελ. 36

²⁵⁵ Βλ. Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, *Σχολιασμός του σχεδίου νόμου*

²⁵⁶ Βλ. D'Cunha J., ο.π., σελ. 4

²⁵⁷ Βλ. UNIFEM, *Trafficking in persons: A gender and rights perspective*, briefing kit

²⁵⁸ Βλ. D'Cunha J., ο.π.

²⁵⁹ Βλ. Sitaropoulos N., ο.π., σελ. 117-118

Η.Ε. ενάντια στο διεθνικό οργανωμένο έγκλημα. Πρόκειται για την πρώτη συμφωνία σε διεθνές επίπεδο πάνω στον καθορισμό του trafficking, για την οποία τα Η.Ε και οι διεθνείς ΜΚΟ εργάζονταν για πολλά έτη. Ο στόχος του Πρωτοκόλλου είναι τριμερής: α) η πρόληψη του THB²⁶⁰, β) η τιμωρία των traffickers²⁶¹ και γ) η προστασία των «θυμάτων»²⁶².

Εξετάζοντας το THB μέσω ενός ευρέως πρίσματος που καλύπτει τις ποικίλες μορφές που μπορεί να λάβει η εκμετάλλευση των παράνομα διακινημένων μεταναστών, το Πρωτόκολλο αναγνωρίζει μια γκάμα σκοπών της παράνομης διακίνησης, εκτός από τη σεξουαλική εκμετάλλευση, και απομακρύνεται από τα προηγούμενα διεθνή νομικά όρια που έβλεπαν το trafficking αποκλειστικά υπό το πρίσμα της εξαναγκαστικής πορνείας²⁶³. Επιπρόσθετα, αν και δίνει έμφαση στο trafficking γυναικών και των παιδιών, αναγνωρίζει ότι οι άνδρες καθίστανται επίσης «θύματα» του THB, γεγονός σημαντικό, καθότι οι προσβολές της αξίας του ανθρώπου είναι πάντοτε σημαντικές, ανεξάρτητα από την ποσοτική τους εξάπλωση²⁶⁴. Ξεφεύγει έτσι από το φεμινιστικό παράδειγμα, αλλά ουσιαστικά, όπως δείξαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, προσεγγίζει το THB ως ζήτημα παράνομης μετανάστευσης.

Τα βασικά στοιχεία μιας προσέγγισης του THB βασισμένης στα ανθρώπινα δικαιώματα είναι τα εξής: α) κατανόηση της παγκοσμιότητας, της αδιαιρετότητας και της αλληλεξάρτησης των δικαιωμάτων, β) απουσία διακρίσεων, ισότητα, δικαιοσύνη, αλλά και ιδιαίτερη προσοχή στις ευπαθείς ομάδες και γ) διάκριση σε στρατηγικές μικρο-επιπέδου και μακρο-επιπέδου.

α) Θα πρέπει να καταστεί σαφές ότι τα δικαιώματα ισχύουν εξίσου για όλους τους ανθρώπους. Επιπλέον, όλα τα δικαιώματα – κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά, κ.α., πέρα από «γενιές» – είναι εξίσου σημαντικά, αλληλένδετα και δεν μπορούν να εξασφαλισθούν μεμονωμένα²⁶⁵. Τούτο απαιτεί μια ολιστική και πολυπαραγοντική προσέγγιση στην εγγύηση των δικαιωμάτων.

β) Τα δικαιώματα πρέπει να απολαμβάνονται από όλους με βάση την ισότητα και την αμεροληψία. Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητως ίση μεταχείριση σε όλες τις περιπτώσεις. Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι καθολικά, αλλά η προτεραιότητα πρέπει να παραχωρηθεί σε εκείνους που είναι ιδιαίτερα τρωτοί και μπορεί να μην είναι σε θέση να ασκήσουν τα δικαιώματά τους – φτωχοί, γυναίκες, εθνικές μειονότητες, παράνομοι μετανάστες. Η δικαιοσύνη μπορεί επομένως, να περιλάβει ειδικές διατάξεις για να αντισταθμιστεί η μακροπρόθεσμη διάκριση, επειδή η ίση μεταχείριση μπορεί μερικές φορές να ενισχύσει και να διαιωνίσει τις ανισότητες²⁶⁶.

γ) Τούτο σημαίνει ότι παράλληλα με τα μέτρα που αφορούν την προστασία των δικαιωμάτων των «θυμάτων» του THB (μέτρα όπως είναι ο ασφαλής εθελοντικός

²⁶⁰ Στην πράξη, η πρόληψη του THB σήμανε πρόληψη της θυματοποίησης και μόνο. Υπάρχει μια ξεκάθαρη «[...] αντίφαση μεταξύ θεσμικής πρόβλεψης αφενός και εφαρμογής αφετέρου, σ' ότι αφορά την προστασία της αξίας του ανθρώπου. [...] Η ευφορία για τη θεσμική αναγνώριση της αξίας του ανθρώπου χάνεται με τη μετάβαση στο στάδιο της εφαρμογής των καταστατικών κειμένων» Βλ. Παρασκευόπουλος Ν., ο.π., σελ. 75,78

²⁶¹ Το πρωτόκολλο επεκτείνει το φάσμα των ενεργειών που θεωρούνται μέρος της διαδικασίας του THB: στρατολόγηση, μεταφορά, μετάβαση, ελλιμένιση και παραλαβή ανθρώπων.

²⁶² Η συγκατάθεση ενός «θύματος» του THB στην προοριζόμενη εκμετάλλευση, που εκτίθεται στο εδάφιο 3(α), θα είναι άσχετη εάν τα μέσα που περιγράφονται στο ίδιο εδάφιο έχουν χρησιμοποιηθεί.

²⁶³ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η πορνεία έξω από το πλαίσιο του trafficking δεν είναι το περιεχόμενο του πρωτοκόλλου των Η.Ε.

²⁶⁴ Βλ. Παρασκευόπουλος Ν., ο.π., σελ. 82

²⁶⁵ Βλ. D'Cunha J., ο.π., σελ. 9

²⁶⁶ Βλ. UNIFEM, *Trafficking in persons: A gender and rights perspective*, ο.π.

επαναπατρισμός, η παροχή ψυχολογικής υποστήριξης και οικονομικής αποζημίωσης), επίσης απαραίτητη είναι η διαμόρφωση των κοινωνικο-οικονομικών και πολιτικών δομών και διαδικασιών που έχουν αντίκτυπο στα ανθρώπινα δικαιώματα, μέσα στα πλαίσια παραγωγής ενός πολιτισμού όπου είναι διάχυτος ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Μια βασισμένη στα ανθρώπινα δικαιώματα προσέγγιση είναι μια προσέγγιση που εξασφαλίζει τρόπους που αυξάνουν τις επιλογές των ανθρώπων και προασπίζουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

V) ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΤΟΥ ΤΗΒ, ΒΑΣΙΣΜΕΝΕΣ ΣΕ ΜΙΑ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Πριν περάσουμε στην εξέταση συγκεκριμένων πρακτικών αντιμετώπισης του ΤΗΒ, θα πρέπει να γίνει σαφές πως, γενικά σε ότι αφορά τις πρακτικές αντιμετώπισης της εγκληματικότητας, ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η κατανόηση της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας ως απόλυτου ορίου στην άσκηση εξουσίας, θα πρέπει να θεωρούνται δεδομένα. Τα ανθρώπινα δικαιώματα πρέπει να αποτελούν κριτήριο και συγχρόνως κατευθυντήρια γραμμή στη μελέτη και διερεύνηση του φαινομένου του εγκλήματος²⁶⁷ και των στοιχείων του. Η έννοια και το περιεχόμενο των στοιχείων του εγκληματικού φαινομένου (του ποινικού νόμου, του εγκλήματος και της ποινής)²⁶⁸ δεν μπορούν παρά να ευθυγραμμίζονται στις απαιτήσεις σεβασμού των δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, ειδικά σε ότι αφορά την ποινικοποίηση²⁶⁹.

A) Πρόληψη

Γενικά, η επιτυχής πρόληψη της εγκληματικότητας είναι μια διαδικασία η οποία απαιτεί σχεδιασμό²⁷⁰ και οφείλει να βασίζεται σε κοινωνιολογικές έρευνες²⁷¹. Παρά την αδιαφιλονίκητη υπεροχή της πρόληψης έναντι της καταστολής στην αντιμετώπιση της εγκληματικότητας (καθώς «η καταστολή έρχεται όταν είναι πια πολύ αργά²⁷²»), και την ομοφωνία σχετικά με αυτό ανάμεσα σε επιστημονικές επιτροπές²⁷³ και κοινή γνώμη²⁷⁴, η κρατική επιδότηση της πρόληψης της

²⁶⁷ Βλ. Farsedakis J., *For the advancement of criminology: Prerequisites and demands*, στο Μαγγανάς Α. (επιμ.), *Τιμητικός τόμος για την Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου: Δικαιώματα του ανθρώπου – Έγκλημα – Αντεγκληματική πολιτική*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2003, σελ. 364

²⁶⁸ Βλ. Φαρσεδάκης Ι., *Στοιχεία εγκληματολογίας*, ο.π., σελ. 14

²⁶⁹ Βλ. Farsedakis J., ο.π., σελ. 364· Μανωλεδάκης Ι., «Ανθρώπινη αξιοπρέπεια»: Έννομο αγαθό ή απόλυτο όριο στην άσκηση εξουσίας;», ο.π.· Baratta A., *Αρχές της ελάχιστης ποινικής παρέμβασης: Για μια θεωρία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως αντικείμενου και ορίου του ποινικού νόμου*, ο.π.· Μανωλεδάκης Ι., *Η κατάχρηση της ποινικής καταστολής*, Ελληνική Επιθεώρηση Εγκληματολογίας, τ. 3-4, Δεκέμβριος 1989· Delmas-Marty M., *Αντεγκληματική πολιτική και ευρωπαϊκό σύστημα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*, Ελληνική Επιθεώρηση Εγκληματολογίας, τ. 1, 1988· Καϊάφα-Γκμπάντι Μ., *Η έννοια του οργανωμένου εγκλήματος στην ΕΕ – Το ποινικό δίκαιο μεταξύ ασφάλειας και ελευθερίας των πολιτών*, Ποινική Δικαιοσύνη, 5/2003

²⁷⁰ Βλ. Waller I. & Welsch B., *Πρόληψη της εγκληματικότητας: Ενέργειες, αποτελέσματα, πλεονεκτήματα και συμπεράσματα*, Ποινική Δικαιοσύνη, 4/1999, σελ. 371

²⁷¹ Βλ. Zafonitou C., *“New” tendencies in prevention policy in Greece: Local crime prevention councils and the partnership model*, στο Μαγγανάς Α. (επιμ.), *Τιμητικός τόμος για την Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου: Δικαιώματα του ανθρώπου – Έγκλημα – Αντεγκληματική πολιτική*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2003, σελ. 1564

²⁷² Βλ. Μαγγανάς Α. *Η υπόθεση κακοποίησης του Joshua DeShaney ή Την ανθρωπιά θα τη βρείτε στη μειοψηφία*, στο Μαγγανάς Α. (επιμ.), *Ειδικά θέματα που αφορούν την κακοποίηση παιδιών: Η περίπτωση του Καναδά και των ΗΠΑ*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996, σελ. 111

²⁷³ Το 1993 στον Καναδά, η επιτροπή Horner, η οποία διερευνούσε την πρόληψη της εγκληματικότητας, πρότεινε ομόφωνα το 1% των κονδυλίων του μηχανισμού απονομής της ποινικής δικαιοσύνης που προορίζεται για την πρόληψη της εγκληματικότητας να αυξηθεί σε 5% για την ίδια χρονική περίοδο. Βλ. Horner Committee, *Crime prevention in Canada: Toward a national strategy*, Ottawa, Canada, 1993. Την ίδια χρονιά, η Επιτροπή για την Πρόληψη του Εγκλήματος πρότεινε ανάλογο μηχανισμό χρηματοδότησης της πρόληψης της εγκληματικότητας στην Επαρχία του Κεμπέκ. Βλ. Task Force on Crime Prevention, *Partners in crime prevention: For a safer Quebec*, Minister of Public Security, Quebec City, 1993.

²⁷⁴ Στον Καναδά και στις ΗΠΑ, οι δημοσκοπήσεις σταθερά εμφανίζουν έναν μεγαλύτερο βαθμό υποστήριξης της χρήσης προληπτικών μέτρων για την καταπολέμηση του εγκλήματος, σε σύγκριση με

εγκληματικότητα παραμένει εξαιρετικά χαμηλή στις περισσότερες βιομηχανικές χώρες – μεταξύ 2 και 3% των κονδυλίων για την απονομή της ποινικής δικαιοσύνης – και είναι ανύπαρκτη στις περισσότερες αναπτυσσόμενες χώρες και στις χώρες σε μετάβαση²⁷⁵. Η διαρκής χρηματοδότηση υπήρξε και θα συνεχίσει να αποτελεί ένα από τα σπουδαιότερα προβλήματα της πρόληψης της εγκληματικότητας και της ασφάλειας της κοινωνίας²⁷⁶. Ελάχιστες κυβερνήσεις χρηματοδοτούν τα προγράμματα πρόληψης της εγκληματικότητας πέραν του αρχικού προϋπολογισμού του έτους έναρξης ή επενδύουν σε μακροχρόνια έρευνα για τα αίτια της παραβατικότητας και της εγκληματικότητας²⁷⁷. Έτσι, η πρόληψη της εγκληματικότητας παραμένει περισσότερο ρητορεία παρά πράξη. Οι παραδοσιακές αντιλήψεις αντίδρασης στο έγκλημα – αστυνομία, δικαστήρια, σωφρονιστικά καταστήματα – συνεχίζουν να κυριαρχούν²⁷⁸ σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Αντίστοιχα, στο ζήτημα του ΤΗΒ, οι επίσημοι φορείς, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, δραστηριοποιούνται περισσότερο στην ανάληψη πρωτοβουλιών για την ανάπτυξη ποινικής νομοθεσίας, την επιβολή του νόμου και τη δικαστική συνεργασία²⁷⁹, παρά στην πρόληψη της σωματεμπορίας και στην προστασία των παράνομα διακινημένων μεταναστών.

Θα πρέπει να αναφερθεί ότι το φαινόμενο αυτό οφείλεται εν μέρει στην κατάρρευση του Κράτους Πρόνοιας και τη μετατροπή του σε φιλελεύθερο Κράτος. Το φιλελεύθερο Κράτος, το οποίο χαρακτηρίζεται από θεμελιακές αβεβαιότητες (οικολογία, ανεργία, κλπ.) και πολύ συχνά από ανικανότητα να παρέμβει σε αυτά τα πεδία²⁸⁰, εμφανίζει την τάση να αναπτύσσει ένα περιορισμένο λόγο γύρω από αυτές τις αβεβαιότητες²⁸¹ και προτιμά να επικεντρώνεται στο ζήτημα της ανασφάλειας²⁸², την οποία στην πραγματικότητα ανάγει στο φόβο του εγκλήματος²⁸³.

τις στρατηγικές της ποινικής δικαιοσύνης. Βλ. αντίστοιχα Environics, *Focus on crime and justice*, Environics, Ottawa, Canada, Μάρτιος 1994· Gerber J. & Engelhardt-Greer S., *Just and painful: Toward sentencing criminals*, στο Flanagan T. J. & Longmire D. R. (επιμ.), *Americans view crime and justice: A national public opinion survey*, Sage, Thousand Oaks, California, 1996

²⁷⁵ Βλ. Waller I. & Welsch B. & Sansfacon D., *Crime prevention digest 1997: Successes, benefits and directions from seven countries*, International Centre for the Prevention of Crime, Montreal, 1997

²⁷⁶ Βλ. Waller I. & Welsch B., ο.π., σελ. 377

²⁷⁷ Π.χ. για το Ηνωμένο Βασίλειο, βλ. Farrington D. P., *Quantitative criminology in the United Kingdom in the 1990's: A brief overview*, Journal of Quantitative Criminology, τ. 12, Μάρτιος 1996

²⁷⁸ Βλ. Waller I. & Welsch B., ο.π., σελ. 377-378

²⁷⁹ Βλ. Bruggeman W., *Η διεθνής συνεργασία για την εφαρμογή του νόμου: Μια κριτική προσέγγιση*, Ποινική Δικαιοσύνη, 10/2001· Παπαθανασόπουλος Ε., *Νέες προοπτικές δικαστικής συνεργασίας στην ΕΕ για την καταπολέμηση του σοβαρού εγκλήματος*, Ποινική Δικαιοσύνη, 6/2001

²⁸⁰ Βλ. Digneffe F., *Αίσθημα ανασφάλειας, παραβατικότητα και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ποινική Δικαιοσύνη, 8-9/2000, σελ. 891

²⁸¹ «Τα προβλήματα εκπαίδευσης, κατοικίας, απασχόλησης, ψυχαγωγίας ή προγραμματισμού αστικής ανάπτυξης δεν λαμβάνονται υπόψη σοβαρά από το κράτος, παρά μόνο αφού διαμορφώνουν απειλές και προκαλούν φόβο στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις, οι οποίες θυματοποιούνται και αισθάνονται ανασφάλεια.» Βλ. Zafonitou C., ο.π., σελ. 1572

²⁸² «Οι σύγχρονες κοινωνίες βιώνουν την παγκοσμιότητα της ανάπτυξης και τη διεθνοποίηση των οικονομικών σχέσεων ταυτόχρονα με την ανάπτυξη της ανασφάλειας και την αύξηση της καθημερινής βίας. Το αίτημα για την αποτελεσματικότερη κατοχύρωση της ασφάλειας, που διατυπώνεται αξιωματικά σε όλους τους τόνους και από όλους (κράτος, πολίτες, φορείς) τα τελευταία χρόνια, εμπεριέχει τα στοιχεία μιας παράδοξης σχέσης κράτους-πολίτη. Όσο περισσότερο το νεοφιλελεύθερο κράτος αποσύρεται από τους βασικούς τομείς του κοινωνικού συμβολαίου, τόσο περισσότερο επιδεκτικός εμφανίζεται ο πολίτης απέναντι στην κατασταλτική δύναμη του κράτους και στη διεύρυνση του κοινωνικού ελέγχου. Το περίβλημα της «ποιότητας ζωής», απαραίτητο συνοδευτικό σήμερα των πολιτικών και πρακτικών ασφάλειας, προσλαμβάνεται από μεγάλη μερίδα της κοινής γνώμης ως άρνηση της περιθωριοποίησης, αλλά παράλληλα συνιστά ένα υλικό πρόχειρης επικάλυψης των κενών που δημιουργήθηκαν εξαιτίας της μερικής απόσυρσης του κράτους από τις πολιτικές πρόνοιας. Τα μέτρα για την κατοχύρωση της ασφάλειας μπορούν, έτσι, να μεταβληθούν εύκολα σε

Ουσιαστικά, οι πολυάριθμες παρεμβάσεις των δημοσίων πολιτικών δεν απευθύνονται τόσο στους ενδιαφερομένους πληθυσμούς, αλλά στην κοινή γνώμη, που η ανασφάλειά της προβάλλεται από τα ΜΜΕ και, κατά τις προεκλογικές περιόδους, καταντά πλέον έμμονη ιδέα για τους πολιτικούς. Έτσι, επικεντρώνονται στην υλοποίηση προγραμμάτων περιορισμένης εμβέλειας σε μικρές περιφέρειες²⁸⁴. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι το δίκαιο είναι προϊόν της πολιτικής και όχι το αντίθετο²⁸⁵. Κατά συνέπεια, οι πρακτικές και οι μέθοδοι που επινοούνται για την κατοχύρωση της ασφάλειας δεν είναι ούτε ιδεολογικά αποχρωματισμένες ούτε πολιτικά αποφορτισμένες. Συνδυάζουν σε μια διαλεκτική ενότητα τη βιαιότητα του καταναγκασμού με την αναγκαιότητα της συναίνεσης, την ιδεολογική χειραγωγή με την ικανοποίηση του δημόσιου αισθήματος²⁸⁶. Καθώς τα κράτη χάνουν την εξουσία τους στη σημερινή συγκυρία των παγκοσμιοποιημένων χρηματαγορών, προσπαθούν να αποδείξουν την ισχύ τους αυξάνοντας τις παρεμβάσεις τους στο πεδίο του ελέγχου και της καταστολής²⁸⁷, ενώ η πρόληψη της εγκληματικότητας στηρίζεται πλέον, κατά κύριο λόγο, στις μεθόδους περιστασιακής πρόληψης, που προσπαθεί ν' αποφύγει τις ευκαιρίες διάπραξης αδικημάτων και να επιτύχει την ασφαλή σύλληψη των ενόχων με την κατάλληλη διαρρύθμιση του περιβάλλοντος²⁸⁸. Με τέτοιες αντιλήψεις, δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπιστούν εγκληματικά φαινόμενα παγκόσμιας κλίμακας, όπως το ΤΗΒ.

1) Πρόληψη σε μακρο-επίπεδο

Αν θέλουμε να σχεδιάσουμε μια στρατηγική καταπολέμησης του ΤΗΒ σε μακρο-επίπεδο, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη τις σύγχρονες συνθήκες «παγκοσμιοποίησης» της οικονομίας και το παρόν καθεστώς μετανάστευσης – δηλ.

εργαλεία ελέγχου και καταπολέμησης κάθε μορφής κοινωνικής «αταξίας» και «απειθαρχίας», εφόσον η ανάγκη εξάλειψης της ανασφάλειας νομιμοποιεί την μεγέθυνση της εμβέλειας τους και την ενίσχυση της αποτρεπτικής τους ικανότητας.» Βλ. Παπαθεοδώρου Θ., *Μεταναστευτική πολιτική και ασφάλεια των δικαιωμάτων*, ο.π., σελ. 1080-1081. Επίσης, βλ. Λαμπροπούλου Ε., *Η οργανωμένη εγκληματικότητα και η εσωτερική (αν-)ασφάλεια*, Ποινική Δικαιοσύνη, 8-9/2000

²⁸³ Ενδεικτικά, βλ. Αλεξιάδης Σ., *Ο φόβος του εγκλήματος – Κατάστροφη ενός ερευνητικού προγράμματος*, στο *Αφιέρωμα στη μνήμη Ηλίας Δασκαλάκη*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1991· Ζαραφώνιτου Χ., *Ο φόβος του εγκλήματος: Εγκληματολογικές προσεγγίσεις και προβληματισμοί με βάση την εμπειρική διερεύνηση του φαινομένου στο εσωτερικό της Αθήνας*, με τη συμμετοχή της Α. Τσελώνη, πρόλογος: Μ. Killias, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002· Καρύδης Β., *Το λαθρεμπόριο του φόβου – Η κατασκευή της ανασφάλειας*, Ιός της Κυριακής, Ελευθεροτυπία, 5/11/1995· Baer J. & Chambliss W., *Generating fear: the politics of crime reporting*, Crime, Law and Social Change, Vol. 27. No. 2, 1997· Best J., *Random violence: How we talk about new crimes and new victims*, University of California Press, Berkeley, California, 1999· Λαμπροπούλου Ε., *Εσωτερική ασφάλεια και κοινωνία του ελέγχου*, Κριτική, Αθήνα, 2001· Ζαραφώνιτου Χ., *Οι (ανα)παραστάσεις του κοινού για το εγκληματικό φαινόμενο*, στο *Αφιέρωμα στη μνήμη Ηλίας Δασκαλάκη*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1991, σελ. 205-207· Νικολόπουλος Γ., *Η επιχείρηση «Baxstrom»: ένα παράδειγμα του κοινωνικού ελέγχου της επικινδυνότητας*, στο *Αφιέρωμα στη μνήμη Ηλίας Δασκαλάκη*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1991, σελ. 482-483· Κωνσταντινίδου Χ., *Κοινωνικές αναπαραστάσεις του εγκλήματος: Η εγκληματικότητα των Αλβανών μεταναστών στον αθηναϊκό τύπο*, στο Κουκουτσάκη Α. (επιμ.), *Εικόνες εγκλήματος*, Πλέθρον, Αθήνα, 1999, σελ. 124-125

²⁸⁴ Βλ. Digneffe F., ο.π., σελ. 892

²⁸⁵ Βλ. Παπαθεοδώρου Θ., *Μεταναστευτική πολιτική και ασφάλεια των δικαιωμάτων*, ο.π., σελ. 1076

²⁸⁶ Βλ. Παπαθεοδώρου Θ., *Δημόσια ασφάλεια και αντεγκληματική πολιτική*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2002, σελ. 232

²⁸⁷ Βλ. Digneffe F., ο.π., σελ. 892

²⁸⁸ Βλ. Τσήτσουρα Α., *Εγκληματικότητα και αντεγκληματική πολιτική στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, ο.π., σελ. 1415

το μεταναστευτικό δίκαιο – καθώς είναι ζητήματα που επηρεάζουν άμεσα τις, νόμιμες ή παράνομες, μετακινήσεις των ατόμων. Ως εκ τούτου, μια πολιτική αντιμετώπισης του ΤΗΒ, που διακρίνεται από σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα και αναγνώριση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως απόλυτου κριτηρίου για τη λήψη οποιασδήποτε απόφασης, χαρακτηρίζεται από τα εξής βασικά στοιχεία: (1) αναγνώριση ότι οι άνθρωποι θα συνεχίσουν να μεταναστεύουν σε αναζήτηση καλύτερων ευκαιριών – για κοινωνικοοικονομικούς ή άλλους λόγους, (2) εστίαση των νομικών επιβολών στις πλευρές της εκμετάλλευσης και όχι στις μετακινήσεις των ανθρώπων – αφού, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, ο παράνομος χαρακτήρας της μετανάστευσης επιδεινώνει την ήδη ευπαθή θέση των μεταναστών και (3) παροχή περισσότερης οικονομικής βοήθειας σε όσους δεν έχουν επωφεληθεί ή έχουν πληγεί από τη παγκοσμιοποίηση.

Σύμφωνα με τον Beck²⁸⁹, οι αντιθέσεις και αντιφάσεις που πηγάζουν από τις διαφορετικές ηπείρους, πολιτισμούς και θρησκείες συναντώνται πλέον ως αναπόσπαστο κομμάτι της ίδιας μας της ζωής. Παρότι ο Beck αναγνωρίζει ότι η φτώχεια και η ελπίδα για μια καλύτερη ζωή οδηγούν σε φαινόμενα – νόμιμης ή παράνομης, μόνιμης ή εποχικής – μετανάστευσης, κάνει λόγο για έναν σχετικά ήπιο εξαναγκασμό για μετακινήσεις από τόπο σε τόπο, εξαιτίας των επαγγελματικών απαιτήσεων. Τονίζει ότι, ανεξάρτητα αν αυτό είναι προϊόν ελεύθερης απόφασης ή εξαναγκασμού ή και των δύο, οι άνθρωποι απλώνουν τη ζωή τους ανάμεσα σε διαφορετικούς κόσμους.

Ωστόσο, οι άνθρωποι δεν θέλουν να αφήσουν τα σπίτια τους και θα επιθυμούσαν να είναι σε θέση να επιστρέψουν αν είναι δυνατόν. Όπως αναφέρει ο Mills, κανείς δεν κάνει ένα επικίνδυνο ταξίδι με μια ξεχαρβαλωμένη βάρκα και δεν γίνεται πρόσφυγας, εκτός αν η κατάσταση στην χώρα κάποιου είναι εξαιρετικά δύσκολη²⁹⁰.

Η πραγματικότητα είναι ότι αποφέροντας μεγαλύτερα οφέλη σε άτομα και χώρες που κατέχουν ήδη φυσικό και ανθρώπινο κεφάλαιο, η «παγκοσμιοποίηση» έχει τονίσει τις διαφορές μεταξύ κρατών και εντός αυτών. Η «παγκοσμιοποίηση» διακρίνεται από αυξημένη εστίαση σε ανταγωνιστικές αγορές. Τέτοιες ανταγωνιστικές αγορές τείνουν να χαρακτηρίζονται από σημαντικές ανισότητες σε εισόδημα και πλούτο. Και είναι αυτή η ανισότητα σε συνδυασμό με την αύξηση του καταναλωτισμού που οδηγεί την μετανάστευση. Γιατί εάν οι προσδοκίες για καλύτερες ευκαιρίες δεν ήταν διαθέσιμες κάπου αλλού, θα υπήρχαν λιγότερες αιτίες μετανάστευσης²⁹¹.

Αναμφίβολα, έχουν ανεγερθεί νέα φράγματα στην πρόοδο εξαιτίας μη υλοποιημένων προσδοκιών αυτών οι οποίοι έχουν πρόσβαση σε εικόνες μιας καλύτερης ζωής, αλλά δεν διαθέτουν τα μέσα για να την αποκτήσουν²⁹². Βεβαίως, το πόσο άσχημες φαίνονται οι συνθήκες εξαρτάται από το τι άλλο βλέπεις στον περίγυρο²⁹³. Τα άτομα επηρεάζονται από τη διαφορά μεταξύ καθοδηγούμενων από τη διαφήμιση προσδοκιών και επιθυμιών και τη δυνατότητα ικανοποίησής τους. Η

²⁸⁹ Βλ. Beck U., *Τι είναι παγκοσμιοποίηση;: Λανθασμένες αντιλήψεις και απαντήσεις*, μετάφραση: Γ. Παυλόπουλος, προλεγόμενα: Ν. Κοτζιάς, Καστανιώτη, Αθήνα, 1999, σελ. 173-174

²⁹⁰ Βλ. Mills K., *Human rights in the emerging global order: A new sovereignty?*, Macmillan Press Ltd, London, 1998, σελ. 107

²⁹¹ Βλ. Marshall P., ο.π.

²⁹² Βλ. NGO Group for the Convention on the rights of the child, ο.π.

²⁹³ Βλ. Chomsky N., *Το κοινό καλό*, μετάφραση: Π. Ανδρικόπουλος, Scripta, Αθήνα, 1997

παγκοσμιοποίηση της πληροφόρησης έχει δημιουργήσει καταναλωτικές πιέσεις, τις οποίες μπορούν να ικανοποιήσουν πλήρως μόνο λίγες κοινωνίες²⁹⁴.

Φυσικά, οι λόγοι μετανάστευσης δεν είναι μόνο οικονομικοί. Οι άνθρωποι μεταναστεύουν για πολλούς διαφορετικούς λόγους, όπως π.χ. είναι ο πόλεμος, η περιβαλλοντική καταστροφή²⁹⁵, οι εθνικές συγκρούσεις, η κρατική καταστολή και οι παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων²⁹⁶. Ωστόσο, ακόμα κι όταν αναφερόμαστε σε μετανάστευση για λόγους πολιτικούς – όπως λ.χ. φυγή από ένα δικτατορικό καθεστώς – ή λόγους ασφαλείας – όπως λ.χ. ο φόβος ενός πολέμου – δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η οικονομική εκμετάλλευση είναι σύμφυτη στις δικτατορίες, ενώ και οι πόλεμοι συνήθως γίνονται για οικονομικά οφέλη. Ουσιαστικά, οι κύριοι λόγοι μετακίνησης είναι πλέον η αυξανόμενη ένδεια και η υπανάπτυξη σε πολλά μέρη του κόσμου²⁹⁷. Όπως παρατηρεί ο Mills, η μετανάστευση αυτής της μορφής είναι σχετικά πιο «εθελοντική», συγκρινόμενη π.χ. με την μετανάστευση, ως αποτέλεσμα μιας πολιτικής φυλετικής κάθαρσης²⁹⁸.

Από τις τραγικές συνθήκες της παράνομης μεταφοράς των μεταναστών και από το γεγονός ότι μεταναστεύουν χωρίς συγκεκριμένη αιτία απασχόλησης ή συγκεκριμένο σχέδιο, καθώς βλέπουν τη φυγή από τη χώρα τους ως τη μοναδική διέξοδο, γίνεται εύκολα αντιληπτό πόσο τραγικές είναι οι συνθήκες διαβίωσης στις χώρες καταγωγής τους. Οι μετανάστες στρέφονται στους traffickers και smugglers λόγω του ότι δεν υπάρχουν δυνατότητες νόμιμης μετανάστευσης. Ουσιαστικά, είναι η παρανομία της μετανάστευσης, η οποία εκθέτει τους μετανάστες στον κίνδυνο εκμετάλλευσης.

Με την εργασία να μην απολαμβάνει όμοια ελευθερία μετακίνησης όπως το κεφάλαιο, μεγάλο μέρος αυτής της μετανάστευσης είναι παράνομη ή παράτυπη, τοποθετώντας τους μετανάστες σε μια θέση υψηλής τρωτότητας και οδηγώντας στην εκμετάλλευση και στο THB²⁹⁹. Αντί να αμβλύνουν την κατάσταση, οι κινήσεις για πιο σκληρούς νόμους στη μετακίνηση των ανθρώπων μπορούν να προσθέσουν σ' αυτήν την τρωτότητα, ωθώντας τους μετανάστες σε όλο και περισσότερο επικίνδυνες μεθόδους μετανάστευσης, οι οποίες χαρακτηρίζονται από την ανάμειξη του διεθνικού οργανωμένου εγκλήματος³⁰⁰. Πρέπει να τεθεί το ερώτημα εάν οι σκληρότεροι έλεγχοι της μετανάστευσης των ατόμων θα μειώσουν πραγματικά τη μετανάστευση ή απλώς θα αλλάξουν τη φύση της, ενθαρρύνοντας την μετακίνηση σε πιο οργανωμένες μορφές smuggling (π.χ. Αμερικανικό Μεξικό)³⁰¹.

Η ανάπτυξη και επιβολή της κατάλληλης νομοθεσίας είναι απολύτως αναγκαία για να τεθούν τα κατάλληλα πρότυπα, αφαιρώντας την ασυδοσία των εκμεταλλευτών και των προαγωγών και παρέχοντας βοήθεια στους μετανάστες. Είναι σημαντικό, ωστόσο, οι προσπάθειες νομικού εξαναγκασμού να στοχεύουν εκεί όπου έχουν το μεγαλύτερο αντίκτυπο. Στην περίπτωση του THB, η έμφαση πρέπει να δοθεί λιγότερο στην πλευρά των μετακινήσεων και περισσότερο στις πλευρές εκμετάλλευσης των συνεπειών μιας τέτοιας μετακίνησης³⁰².

²⁹⁴ Βλ. NGO Group for the Convention on the rights of the child, ο.π.

²⁹⁵ Βλ. Mills K., ο.π., σελ. 97

²⁹⁶ Βλ. D'Cunha J., ο.π., σελ. 15

²⁹⁷ Βλ. Perruchoud R., *Στοιχεία Διεθνούς Μεταναστευτικού Δικαίου σε σχέση με τους σκοπούς του Διεθνούς Οργανισμού Μετανάστευσης*, στο Θεοδωρόπουλος X. & Συκιώτου Αθ., *Τα δικαιώματα των μεταναστών εργατών*, Εστία, Αθήνα, 1994, σελ. 99

²⁹⁸ Βλ. Mills K., ο.π., σελ. 98

²⁹⁹ Βλ. Marshall P., ο.π.

³⁰⁰ Βλ. Kanics J., ο.π.

³⁰¹ Βλ. Marshall P., ο.π.

³⁰² Ο.π.

Υπάρχει μια ξεκάθαρη αντίφαση μεταξύ της ελευθερίας μετακίνησης των κεφαλαίων και της απαγόρευσης της μετανάστευσης. Ενώ η νόμιμη μετανάστευση μπορεί να διαμορφώσει οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς συνδέσμους μεταξύ ανθρώπων και κρατών³⁰³, οι μετανάστες που εξαναγκάζονται ή επιλέγουν να καταφύγουν σε παράνομες μορφές μετανάστευσης δεν μπορούν εύκολα να επωφεληθούν από τα κοινωνικοοικονομικά οφέλη της νόμιμης μετανάστευσης. Οι παράνομοι μετανάστες είναι επίσης εκτεθειμένοι σε παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η σημασία αυτού σε όρους «παγκοσμιοποίησης» είναι ξεκάθαρη. Γιατί, ενώ το κεφάλαιο και η τεχνολογία εισρέει ελεύθερα πέρα από σύνορα, η ίδια ελευθερία μετακίνησης δεν ισχύει για την εργασία. Υπάρχει μια ξεκάθαρη ασυμμετρία πολιτικής. Με την αυξανόμενη ανισότητα και την απουσία νομικών συστημάτων που διευκολύνουν την μετακίνηση, φαίνεται αναπόφευκτο το ότι η προσφορά των ατόμων που είναι πρόθυμα να μεταναστεύσουν παράνομα θα συνεχίσει να αυξάνεται³⁰⁴.

Αν η παγκοσμιοποίηση ήταν πραγματική, η μετανάστευση των ανθρώπων θα ήταν ελεύθερη. Ωστόσο, ο όρος ΤΗΒ αφορά κυρίως την παράνομη διακίνηση, ενώ αγνοεί την εσωτερική διακίνηση³⁰⁵, εντός δηλαδή των συνόρων μιας χώρας, π.χ. παιδιών για να γίνουν στρατιώτες³⁰⁶. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η σωματεμπορία μπορεί να γίνεται τόσο εντός συνόρων, όσο και διασχίζοντας διεθνή σύνορα³⁰⁷. Ως εκ τούτου, η έμφαση πρέπει να δοθεί στην καταπολέμηση της εκμετάλλευσης και όχι στην καταπολέμηση της μετανάστευσης.

Δείξαμε ότι η εκμετάλλευση του εργατικού δυναμικού από φτωχές χώρες είναι μεγαλύτερη στις χώρες καταγωγής. Επιπλέον, η πολιτική εξουσία αδυνατεί να κοντρολάρει τις αρνητικές συνέπειες της μετανάστευσης. Έτσι εξηγείται η αντίφαση που αναφέρθηκε παραπάνω. Έτσι, ενώ οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν περιορισμούς στην ελεύθερη διακίνησή τους, οι επιχειρήσεις είναι ελεύθερες να μεταφέρουν κεφάλαια και τεχνολογικό εξοπλισμό εκεί όπου έχουν διευκολύνσεις από τις κυβερνήσεις (π.χ. φοροαπαλλαγές) και πληρώνουν χαμηλότερους μισθούς. Το κεφάλαιο είναι κινούμενο και δεν έχει εθνικές προσαρτήσεις και τοποθετείται εκεί όπου του υπαγορεύει το οικονομικό πλεονέκτημα, αλλά η εργασία έχει τοποθετηθεί σε εθνικό επίπεδο και είναι σχετικά στατική και πρέπει να προσαρμόζει τις πολιτικές προσδοκίες της για να ανταποκριθεί στις νέες πιέσεις της διεθνούς ανταγωνιστικότητας³⁰⁸.

Έτσι, οι παράνομα διακινημένοι μετανάστες είναι εξαιρετικά τρωτοί στην εκμετάλλευση σε ένα επισφαλές και άγνωστο περιβάλλον³⁰⁹. Βεβαίως, οι μετανάστες χωρίς τα απαιτούμενα έγγραφα ή υπό παράνομο καθεστώς δεν είναι καθόλου τωρινό φαινόμενο³¹⁰. Ωστόσο, η καταχρηστική μεταχείριση που υφίστανται ορισμένοι μετανάστες υπό παράνομο καθεστώς επιβάλλει την ανάγκη να παρθούν μέτρα. Όπως

³⁰³ «Η μετακίνηση των ατόμων πέρα από τα σύνορα δεν έχει πάντα αποκλειστικά αρνητικές συνέπειες. Μπορεί να καταδείξει μια θετική αλληλεξάρτηση μεταξύ των χωρών, ή τουλάχιστον μεταξύ των παραμεθόριων περιοχών των χωρών.» Βλ. Mills K., ο.π., σελ. 100

³⁰⁴ Βλ. Marshall P., ο.π.

³⁰⁵ Βλ. UNODC, ο.π.

³⁰⁶ Βλ. Coalition to Stop the Use of Child Soldiers, *Child Soldier Use 2003*, Briefing for the 4th UN Security Council open debate on children and armed conflict, London, Ιανουάριος 2004

³⁰⁷ Βλ. Human Rights Watch, ο.π., σελ. 36

³⁰⁸ Βλ. Hirst P. & Thompson G., ο.π., σελ. 338

³⁰⁹ Βλ. Esdras D., *Trafficking in migrants: IOM policy and responses*, στο *International meeting of experts – Confrontation of the trafficking in women from Balkan states in countries of the E.U.*, CVME, Ioannina, Greece, 2001, σελ. 138

³¹⁰ Βλ. Perruchoud R., ο.π., σελ. 98

παρατηρεί ο Εσδράς, σε μερικές χώρες αυτό το νομικό καθεστώς – δηλ η παρανομία – τους αποκλείει από την πρόσβαση στη νομική αρωγή³¹¹ και την ιατρική φροντίδα³¹². Το σημαντικότερο πρόβλημα είναι βασικά η παρανομία της μετανάστευσης. Ακόμα κι αν έχουν το δικαίωμα προστασίας στο πλαίσιο του νομικού συστήματος της χώρας υποδοχής, οι περισσότεροι παράνομοι μετανάστες διστάζουν να αναφέρουν τα εγκλήματα που διαπράττονται εναντίον τους. Ακόμα κι αν ο trafficker καταδικαστεί, το μόνο σίγουρο αποτέλεσμα για το μετανάστη είναι ότι τελικά θα απελαθεί και η αρχική επένδυση για να ταξιδέψει στο εξωτερικό θα χαθεί, μαζί με τις ευκαιρίες για ένα εισόδημα³¹³.

Κατά συνέπεια, οι παρεμβάσεις στο ΤΗΒ πρέπει να μην παρεμποδίζουν τη δυνατότητα των ανθρώπων να μεταναστεύουν ελεύθερα και να διασφαλίζουν την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των παράνομα διακινημένων μεταναστών³¹⁴. Οι προσπάθειες πρόληψης δεν θα πρέπει να διεξάγονται εις βάρος άλλων ανθρωπίνων δικαιωμάτων, περιλαμβανομένου του δικαιώματος στην ελευθερία από διακρίσεις και του δικαιώματος στην ελευθερία κίνησης και ταξιδιού. Συγκεκριμένα, το δικαίωμα να φύγει κανείς ελεύθερα από οποιαδήποτε χώρα, περιλαμβανομένης της δικής του, και το δικαίωμα να επιζητεί και να απολαμβάνει άσυλο σε άλλη χώρα, δεν θα πρέπει να περιοριστούν από οποιαδήποτε προσπάθεια εκ μέρους των χωρών προέλευσης να προλάβουν φαινόμενα σωματεμπορίας.

Οι χώρες θα πρέπει επίσης να αποφεύγουν υπερβολικά ευρείας εφαρμογής μέτρα που περιορίζουν την κινητικότητα γυναικών μιας ορισμένης ηλικιακής ομάδας, τάξης, εθνικότητας, ή/και άλλου χαρακτηριστικού με βάση την υποψία της ιδιότητάς τους ως δυνάμει παράνομα διακινημένων μεταναστριών με σκοπό τη σεξουαλική ή άλλη εκμετάλλευσή τους. Πολλά κράτη έχουν αντιδράσει στο πρόβλημα της σωματεμπορίας με σαρωτικές πολιτικές που περιορίζουν την πρόσβαση των γυναικών σε ταξιδιωτικά έγγραφα, περιλαμβανομένων διαβατηρίων και θεωρήσεων εισόδου. Αυτές οι πολιτικές συχνά διεξάγονται κατά παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των γυναικών στην ελευθερία από διακρίσεις και στην ελευθερία να φύγουν από οποιαδήποτε χώρα, περιλαμβανομένης της δικής τους. Τέτοια υπερβολικά ευρείας εφαρμογής μέτρα μπορεί να σταθούν αντιπαραγωγικά στην προσπάθεια καταστολής της σωματεμπορίας. Καθιστώντας δυσκολότερο για τις γυναίκες να περάσουν μόνες τους τούς ελέγχους εξόδου και εισόδου, αυτά τα μέτρα μπορούν να εξωθήσουν τις γυναίκες που θέλουν να μεταναστεύσουν στα χέρια σωματεμπόρων που είναι σε θέση να παρακάμψουν τα νομικά εμπόδια³¹⁵.

Πρέπει να έχουμε υπόψη ότι η νόμιμη μετανάστευση ωφελεί τους μετανάστες και την κοινωνία³¹⁶. Στην πραγματικότητα, τα περισσότερα κράτη έχουν στηριχθεί στη μετανάστευση κάποτε στην ιστορία τους (συνήθως και στο παρόν τους, επίσης) για να γίνουν αυτό που είναι σήμερα. Οι μετανάστες υπήρξαν κρίσιμοι στην δημιουργία τους³¹⁷.

Με βάση τα παραπάνω, στόχος πρέπει να είναι η ασφαλής μετανάστευση και παροχή δικαιωμάτων απόκτησης υπηκοότητας σε όλους τους ανθρώπους (και όχι

³¹¹ Βλ. Williams P., *Human commodity trafficking: An overview*, στο Williams P. (επιμ.), *Illegal immigration and commercial sex: The new slave trade*, Frank Cass Publishers, London, Portland (OR), 1999, σελ. 2

³¹² Βλ. Esdras D., ο.π., σελ. 138

³¹³ Ο.π.

³¹⁴ Βλ. Human Rights Watch, ο.π., σελ. 33

³¹⁵ Ο.π., σελ. 43

³¹⁶ Βλ. Esdras D., ο.π., σελ. 138

³¹⁷ Βλ. Mills K., ο.π., σελ. 115

μόνο στα θύματα του ΤΗΒ), καθώς και η αναθεώρηση και εναρμόνιση των νόμων και των πολιτικών μετανάστευσης σύμφωνα με τα διεθνή ανθρώπινα πρότυπα.

Όπως αναφέρει ο Mills³¹⁸, τα όρια είναι οι γραμμές οροθεσίας που χρησιμοποιούμε για να διαχωρίσουμε τους εαυτούς μας, τον ένα από τον άλλο. Τα κρατικά όρια, δηλ. τα σύνορα χωρίζουν «εμάς» από «αυτούς», τον «πολίτη» από τον «αλλοδαπό», το «μέλος» από τον «άλλο». Τα σύνορα είναι κρίσιμο σημείο για τη θεωρία και την πρακτική της κυριαρχίας. Χωρίς σύνορα δεν θα υπήρχε σημείο εστίασης για αξίωση στην κυριαρχία. Τα σύνορα έχουν έτσι μια σημαντική ηθική βάση μέσα στην λογική επικυριαρχίας – οροθετούν το διάστημα μέσα στο οποίο βρίσκεται μια κοινότητα, η οποία δεν έχει αρμοδιότητες και υποχρεώσεις σε κανέναν άλλον.

Όπως είπαμε, τα σύνορα καθιερώνουν τις κατηγορίες του πολίτη και του αλλοδαπού³¹⁹. Ο αλλοδαπός είναι κάποιος που, εξαιτίας της γέννησής του σε λάθος μέρος ή από λάθος γονείς, δεν είναι πολίτης³²⁰. Κατά συνέπεια, δεν έχει πρόσβαση σε ορισμένα δικαιώματα που απολαμβάνουν οι πολίτες³²¹.

Όταν όμως προσδιορίζουμε τους ανθρώπους σε όρους υπηκοότητας αντί ανθρωπότητας, τούτο μας επιτρέπει να απορρίπτουμε τα ανθρώπινα δικαιώματα για χάρη των δικαιωμάτων των πολιτών³²². Στην ουσία, η υπηκοότητα στις δυτικές φιλελεύθερες χώρες είναι το σύγχρονο αντίστοιχο του φεουδαρχικού προνομίου – μια κληρονομημένη θέση που ενισχύει πολύ τις πιθανότητες ζωής κάποιου. Όπως τα φεουδαρχικά προνόμια πατρογονικού δικαιώματος, οι περιορισμοί στη υπηκοότητα είναι δύσκολο να δικαιολογηθούν, αν κάποιος το σκεφτεί καλά³²³.

Στην προσπάθεια να ελέγξουν τα σύνορά τους και την πρόσβαση στην ιδιότητα του μέλους, τα κράτη παλεύουν μια χαμένη μάχη³²⁴. Η ανθρωπότητα είναι σε κίνηση. Οι άνθρωποι διασχίζουν συνεχώς τα σύνορα και, ενώ τα κράτη προσπαθούν συχνά να σταματήσουν αυτήν την μετακίνηση, έχουν λίγη επιτυχία³²⁵.

Τα κράτη προσπαθούν να κρατήσουν έξω τους ανεπιθύμητους με περιπόλους στα σύνορα και να ρυθμίσουν την είσοδο και παραμονή των προσωρινά επιθυμητών με τα διαβατήρια³²⁶. Ωστόσο, τα κρατικά σύνορα είναι στην πραγματικότητα διαπερατά σε πολλούς διαφορετικούς τύπους εισβολών: (1) ιδεών, όπως η δημοκρατική συμμετοχή και τα ανθρώπινα δικαιώματα, (2) χρημάτων, τουλάχιστον στην ηλεκτρονική μορφή τους, και (3) ανθρώπων. Ο πρώτος θεωρείται ως ο πλέον απειλητικός από εκείνα τα κράτη που δεν ανταποκρίνονται στα πρότυπα που διαπερνούν τα σύνορά τους μέσω της τηλεόρασης, του fax και του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. Παράλληλα, όπως έχουμε δείξει, οι οικονομικές συναλλαγές διασχίζουν κρατικά σύνορα ατιμώρητες και τα κράτη καταβάλλουν μικρή προσπάθεια για να σταματήσουν αυτή τη μορφή διαπερατότητας³²⁷. Εντούτοις, είναι

³¹⁸ Ο.π., σελ. 112

³¹⁹ Ο.π., σελ. 95

³²⁰ Βλ. Dummett A., *The transnational migration of people seen from within a natural law tradition*, στο Barry B. & Goodin R. (επιμ.), *Free movement: Ethical issues in the transnational migration of people and money*, Pennsylvania State University Press, 1992, σελ. 171

³²¹ Βλ. Mills K., ο.π., σελ. 112

³²² Ο.π., σελ. 95

³²³ Βλ. Carens J. H., *Aliens and citizens: The case for open borders*, *The Review of Politics*, τ. 49, Άνοιξη 1987, σελ. 252

³²⁴ Βλ. Mills K., ο.π., σελ. 96

³²⁵ Ο.π., σελ. 97

³²⁶ Ο.π., σελ. 95

³²⁷ Βλ. Barry B., *A reader's guide*, στο Barry B. & Goodin R. (επιμ.), *Free movement: Ethical issues in the transnational migration of people and money*, Pennsylvania State University Press, 1992, σελ. 3

η ροή των ανθρώπων που φαίνεται περισσότερο απειλητική στα κράτη και τους ανθρώπους μέσα στα κρατικά σύνορα. Στο παρελθόν, οι αυταρχικές χώρες προσπάθησαν να κρατήσουν τους ανθρώπους εντός συνόρων. Τώρα, οι περισσότερες δημοκρατικά-προσανατολισμένες χώρες προσπαθούν να κρατήσουν τους ανθρώπους έξω από τα σύνορά τους, ειδικά εκείνους που θεωρούνται ως αποδιοργανωτικοί σε μια κοινότητα³²⁸.

Για παράδειγμα, στην περίπτωση των ΗΠΑ, οι προσπάθειες να αποτρέψουν τους παράνομους μετανάστες από το να διασχίζουν ένα κομμάτι των αμερικανο-μεξικάνικων συνόρων κατ' επανάληψη, είχε απλά το αποτέλεσμα της ώθησης της εισροής μεταναστών πιο κάτω στα σύνορα, εκεί όπου τα μέτρα δεν ήταν τόσο σκληρά³²⁹. Η περίφημη «Επιχείρηση Αποκλεισμού» κατάφερε να μειώσει σημαντικά τον αριθμό ανθρώπων που προέρχονται από το Μεξικό κατά μήκος μόλις ενός τοις εκατό των αμερικανο-μεξικάνικων συνόρων, με μεγάλο κόστος για την κυβέρνηση, των λιανοπωλητών στο Ελ Πάσο, και των σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών³³⁰. Το ίδιο το γεγονός ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες, η ισχυρότερη χώρα στον κόσμο, ήταν σε θέση να αποτρέψει μόνο ένα μικρό ποσοστό από εκείνους που θεώρησε ανεπιθύμητους από το πέρασμα ορισμένων σημείων των συνόρων της, έως ότου έλαβε έκτακτα μέτρα που θα είναι εξαιρετικά δύσκολο, εάν όχι αδύνατο, να στηρίξει κατά τη διάρκεια εκτεταμένης περιόδου κατά μήκος ολόκληρων των συνόρων, διευκρινίζει ότι τα σύνορα είναι πιο διαπερατά από οι άνθρωποι νομίζουν³³¹.

Βέβαια, το πρόβλημα της νομιμότητας της μετανάστευσης συνεχίζει να υφίσταται. Υπάρχουν διάφοροι λόγοι, στους οποίους βασίζεται το αίτημα για περισσότερο ανοικτά σύνορα. Ένας είναι η σύνδεση μεταξύ του δικαιώματος φυγής και του δικαιώματος εισόδου. Τα όργανα των ανθρώπινων δικαιωμάτων, καθώς επίσης και οι δηλώσεις από πολλές χώρες – ειδικά δυτικές χώρες – έχουν κατοχυρώσει το δικαίωμα να εγκαταλείπει κάποιος τη χώρα του. Το ζήτημα είναι πώς το συγκεκριμένο δικαίωμα αποκτά νόημα³³².

Για την Παγκόσμια Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων³³³, η μετανάστευση και η αποδημία θεωρήθηκαν πολύ διαφορετικά ζητήματα. Η Διακήρυξη επιβεβαιώνει το δικαίωμα της αποδημίας, αλλά το δικαίωμα της εισόδου σε μια χώρα είναι περιορισμένο στους υπηκόους της. Όμως το δικαίωμα αποδημίας δεν έχει νόημα, εάν οι απόδημοι δεν έχουν κάπου να πάνε³³⁴. Προκειμένου να συμπληρωθεί το δικαίωμα φυγής από μια χώρα, το δικαίωμα εισόδου σε μια άλλη χώρα θα πρέπει να αναγνωρισθεί³³⁵. Με βάση τη λογική, είναι γελοίο να κατοχυρώνεις το δικαίωμα της αποδημίας χωρίς ένα συμπληρωματικό δικαίωμα μετανάστευσης, εκτός αν υπάρχουν στην πραγματικότητα (όπως στα μέσα του 19ου αιώνα) διάφορα κράτη που επιτρέπουν την ελεύθερη είσοδο³³⁶. Αυτό, βεβαίως, δεν συμβαίνει σήμερα. Κατά συνέπεια, οι χώρες πρέπει να έχουν ανοικτότερες πολιτικές εισόδου, προκειμένου να εξασφαλιστεί το δικαίωμα αποδημίας³³⁷.

Το δικαίωμα αποδημίας είχε τις ρίζες του στο φιλελευθερισμό και τα φιλελεύθερα κράτη έχουν υποστηρίξει σθεναρά αυτό το δικαίωμα, παρότι έχουν

³²⁸ Βλ. Mills K., ο.π., σελ. 96

³²⁹ Ο.π., σελ. 123

³³⁰ Ο.π., σελ. 102

³³¹ Ο.π., σελ. 122

³³² Ο.π., σελ. 115

³³³ Βλ. Παράρτημα

³³⁴ Βλ. Mills K., ο.π., σελ. 116

³³⁵ Ο.π., σελ. 120

³³⁶ Βλ. Dummett A., ο.π., σελ. 173

³³⁷ Βλ. Mills K., ο.π., σελ. 116

«σφίξει» τα σύνορά τους. Συνεπώς, είναι ιδιαίτερα επιβεβλημένο στα εν λόγω κράτη να ανοίξουν περισσότερο τα σύνορά τους³³⁸. Στο παρελθόν, η Δύση προώθησε την ελευθερία μετακίνησης των ατόμων ως ένα βασικό ανθρώπινο δικαίωμα. Με τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου, οι δυτικές χώρες μετέβαλλαν τη στάση τους, υπονομεύοντας την ελεύθερη μετακίνηση των ατόμων³³⁹. Η ριζική αποσύνδεση, που μεταχειρίζεται την ελεύθερη μετακίνηση μέσα στο κράτος ως ηθικό πρόσταγμα και την ελεύθερη μετακίνηση πέρα από κρατικά σύνορα ως ένα θέμα πολιτικής διακριτικότητας, δεν έχει κανένα νόημα υπό μια προοπτική που αντιμετωπίζει σοβαρά την ελευθερία και την ισότητα όλων των ατόμων³⁴⁰.

Δυστυχώς, οι διεθνείς οργανισμοί που θα έπρεπε να στηρίζουν το αίτημα για ελεύθερη μετακίνηση των ατόμων, φαίνονται να ασπάζονται την κυρίαρχη λογική υπονόμευσής της. Ο Καταστατικός Χάρτης του ΔΟΜ ήταν και είναι βασισμένος πάνω στην αρχή της ελεύθερης μετακίνησης των ατόμων³⁴¹, σύμφωνα όμως με το νόημα που της έχει δοθεί στα διεθνή κείμενα, δηλαδή το δικαίωμα του καθενός να εγκαταλείπει οποιαδήποτε χώρα, ακόμη και τη δική του, και να επιστρέφει σε αυτήν³⁴². Δηλ. ο ΔΟΜ αναγνωρίζει μια ποιοτική διαφορά μεταξύ του δικαιώματος της αποδημίας και του δικαιώματος της μετανάστευσης. Όπως ισχυρίζεται ο Perruchoud, αν επρόκειτο να γίνει κατανοητό σαν το δικαίωμα της εγκατάστασης στην χώρα της επιλογής, το δικαίωμα της εκούσιας εγκατάλειψης μιας χώρας θα είχε νόημα μόνο αν συνοδευόταν από την υποχρέωση κάθε κράτους να δέχεται όλους όσους επιθυμούν να εγκατασταθούν μέσα στα σύνορά του³⁴³.

Τούτο σημαίνει ότι τα κράτη έχουν το δικαίωμα και τη δυνατότητα να διατηρούν τον αποκλειστικό κυριαρχικό έλεγχο των συνόρων τους³⁴⁴. Όπως έχει αναγνωρισθεί από τον Καταστατικό Χάρτη του ΔΟΜ στην τρίτη παράγραφο του πρώτου άρθρου³⁴⁵, η αποδοχή αλλοδαπών είναι θέμα διακριτικής ευχέρειας και, ξέχωρα από συμβατικές ή εθιμικές υποχρεώσεις, κανένα κράτος δεν έχει την υποχρέωση να επιτρέψει σε άτομα να εισέλθουν στο έδαφός του³⁴⁶. Με άλλα λόγια, ο ΔΟΜ αναγνωρίζει το γεγονός ότι ο έλεγχος των κανόνων της εισόδου και ο αριθμός των μεταναστών που θα εισέλθουν είναι θέματα εσωτερικής δικαιοδοσίας των κρατών και, κατά την εκτέλεση του έργου του, λαμβάνει υπόψη τους νόμους, κανονισμούς και πολιτικές των ενδιαφερόμενων κρατών. Συνεπώς, ο ΔΟΜ, μέσω της τεχνικο-πρακτικής δράσης του, καταβάλλει προσπάθειες για την «ομαλή και προγραμματισμένη» ή «πειθαρχημένη» μετανάστευση³⁴⁷ των ατόμων που χρήζουν διεθνών μεταναστευτικών υπηρεσιών και την προώθηση της συνεργασίας των κυβερνήσεων και των Διεθνών Οργανισμών στο πεδίο της μετανάστευσης³⁴⁸.

³³⁸ Βλ. Zolberg A., *The next waves: Migration theory for a changing world*, International Migration Review, τ. 23, Φθινόπωρο 1989, σελ. 425

³³⁹ Βλ. Mills K., ο.π., σελ. 105

³⁴⁰ Βλ. Carens J., *Migration and morality: A liberal egalitarian perspective*, στο Barry B. & Goodin R. (επιμ.), *Free movement: Ethical issues in the transnational migration of people and money*, Pennsylvania State University Press, 1992, σελ. 28

³⁴¹ Βλ. Adrada J., *Ελεύθερη μετακίνηση των ατόμων και μετανάστευση: Νομικά και πρακτικά ζητήματα*, στο Θεοδωρόπουλος Χ. & Συκιώτου Αθ., *Τα δικαιώματα των μεταναστών εργατών*, Εστία, Αθήνα, 1994, σελ. 141

³⁴² Βλ. Perruchoud R., ο.π., σελ. 100· Adrada J., ο.π., σελ. 142

³⁴³ Βλ. Perruchoud R., ο.π., σελ. 93

³⁴⁴ Βλ. Mills K., ο.π., σελ. 95

³⁴⁵ Βλ. Adrada J., ο.π., σελ. 142

³⁴⁶ Βλ. Perruchoud R., ο.π., σελ. 100

³⁴⁷ Ο.π., σελ. 101

³⁴⁸ Βλ. Adrada J., ο.π., σελ. 141

Παράλληλα, η UNHCR έχει καταντήσει «Οργανισμός Διαχείρισης Μετανάστευσης», υποβοηθώντας τα κράτη να διατηρήσουν κυριαρχικό έλεγχο των συνόρων τους³⁴⁹.

Επικρατεί παγκοσμίως μια τάση διάκρισης, ανάμεσα σε πρόσφυγες και οικονομικούς μετανάστες. Ο παγκοσμίως αποδεκτός ορισμός του πρόσφυγα είναι εκείνος του ατόμου που βρίσκεται εκτός της χώρας καταγωγής ή συνήθους κατοικίας του, εξαιτίας του βασικού φόβου καταδίωξης του λόγω φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, ή επειδή ανήκει σε μια ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα, ή λόγω των πολιτικών του πεποιθήσεων³⁵⁰. Τα κράτη έχουν γενική υποχρέωση να δέχονται εντός τους αυτούς που έχουν χάσει την δυνατότητα να είναι μέλη μιας κοινότητας, δηλ. τους πρόσφυγες³⁵¹. Το παραδοσιακό πλαίσιο για τους πρόσφυγες είναι ότι οι πρόσφυγες λαμβάνουν τουλάχιστον προσωρινή προστασία στη χώρα του πρώτου ασύλου. Κατόπιν, η αναζήτηση των ανεκτών λύσεων αρχίζει. Αυτοί είναι: (1) επαναπατρισμός, (2) μόνιμη εγκατάσταση στη χώρα του πρώτου ασύλου, και (3) εγκατάσταση σε μια τρίτη χώρα³⁵².

Όμως, τα άτομα που δεν αναγνωρίζονται σαν πρόσφυγες, είναι αυτονόητο ότι θεωρούνται άτομα εκτοπισμένα ή οικονομικού χαρακτήρα μετανάστες υπό παράνομο καθεστώς, που δεν μπορούν να τύχουν καμιάς διεθνούς προστασίας και υπόκεινται στην πλήρη και αποκλειστική εξουσία των κρατών σχετικά με την είσοδο, διαμονή και απέλασή τους³⁵³. Υποστηρίζεται ότι, από τη μια πλευρά, η διάκριση μεταξύ οικονομικών μεταναστών και προσφύγων πρέπει να διατηρηθεί έτσι ώστε οι πολιτικές που αφορούν τους πρώτους δεν παρεμποδίζουν τις προσπάθειες να προστατευθούν οι τελευταίοι³⁵⁴. Το φαινόμενο των οικονομικών μεταναστών δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να χρησιμοποιείται ως δικαιολογία για την άρνηση ασύλου σε πραγματικούς πρόσφυγες³⁵⁵. Από την άλλη, η στενή σχέση μεταξύ οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών παραγόντων όχι μόνο περιπλέκει τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ προσφύγων και οικονομικών μεταναστών, αλλά και θέτει υπό αμφισβήτηση τη σχετικότητα πολλών αρχών προστασίας προσφύγων που αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια της περιόδου του Ψυχρού Πολέμου³⁵⁶.

Όπως υποστηρίζει ο Adelman, δεδομένου ότι η ίδια η φύση και η δημιουργία του κράτους αναγνώρισαν ότι είναι δικαίωμα κάθε ανθρώπου να έχει έναν τόπο για να ζήσει, κάθε άτομο, και όχι μόνο οι πολίτες ενός κράτους, έχει το δικαίωμα να αξιώσει έναν τόπο για να ζήσει εντός του κράτους, με την προϋπόθεση ότι αυτό το δικαίωμα δεν έχει ήδη ασκηθεί και αναγνωρισθεί αλλού³⁵⁷. Εξαιτίας της τυχαίας γέννησης, ένα άτομο μπορεί να τοποθετηθεί μέσα στα σύνορα ενός κράτους που δεν μπορεί να φροντίσει τις ελάχιστες ανάγκες του και έτσι να κάνει μια αξίωση στους πόρους ενός άλλου κράτους, στο βαθμό που τους χρειάζεται για να ζήσει. Και,

³⁴⁹ Βλ. Mills K., ο.π., σελ. 109

³⁵⁰ Βλ. Perruchoud R., ο.π., σελ. 93

³⁵¹ Βλ. Mills K., ο.π., σελ. 117

³⁵² Ο.π., σελ. 107

³⁵³ Βλ. Perruchoud R., ο.π., σελ. 97

³⁵⁴ Βλ. Mills K., ο.π., σελ. 106

³⁵⁵ Βλ. Mapuranga M.T., *Mass movements of people in the nineties: Problems, prospects and new challenges – A view from Africa*, παρουσιάστηκε στο North South Roundtable on Movements of People in the 1990's: Challenges for Policy Makers, Δεκέμβριος 1991, σελ. 3

³⁵⁶ Βλ. Ogata S., *Emergencies, displacement and solutions*, παρουσιάστηκε στο North South Roundtable on Movements of People in the 1990's: Challenges for Policy Makers, Δεκέμβριος 1991, σελ. 2

³⁵⁷ Βλ. Adelman H., *Refuge or asylum: A philosophical perspective*, Journal of Refugee Studies, τ.1, Ιανουάριος 1988, σελ. 16

εφόσον αυτοί οι πόροι είτε δεν διανέμονται είτε δεν μπορούν να διανεμηθούν σε εκείνους που τους χρειάζονται, εκείνοι που τους έχουν ανάγκη μπορούν να διασχίσουν τα σύνορα προκειμένου να αποκτήσουν πρόσβαση σε αυτούς³⁵⁸. Με άλλα λόγια, όταν ένα άτομο δεν έχει πια κοινότητα για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του, τότε μπορεί να αξιώσει τη συμμετοχή του σε μια άλλη κοινότητα³⁵⁹.

Υποστηρίζεται ότι είναι δικαίωμα της κοινότητας να αποφασίζει ποιος μπαίνει και ποιος όχι, καθώς και τι να κάνει με τους πόρους της. Κοινότητες διαφόρων ειδών βοηθούν τους ανθρώπους να προσδιορίσουν τους εαυτούς τους, ενώ συνεισφέρουν επίσης στην ανάπτυξη αυτονομίας των ατόμων και στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους. Για «κοινοτιστές», όπως ο Michael Walzer, η προστασία της κοινότητας και της ανεξαρτησίας της – της «δημόσιας ζωής» – αποτελεί ηθική αξία εξέχουσας σημασίας και οι κοινότητες έχουν δικαίωμα και υποχρέωση να την προστατεύσουν διαμέσου του ελέγχου των συνόρων τους³⁶⁰. Ωστόσο, όλοι είμαστε μέλη διαφόρων ειδών κοινοτήτων και η πριμοδότηση ενός εξ αυτών – του κράτους – έναντι των άλλων δεν δικαιολογείται διότι το κράτος δεν αποτελεί φυσική οντότητα που, ως εκ τούτου, έχει κυριαρχικές αξιώσεις στους πόρους. Δίνοντας στο κράτος απόλυτη εξουσία στον έλεγχο της πρόσβασης, σημαίνει ότι οι άλλοι τύποι κοινοτήτων, εντός και πέρα των κρατικών συνόρων, αποτρέπονται από τον προσδιορισμό της κατάστασης και της σύνθεσης της κοινότητάς τους³⁶¹.

Οι διαφορές μεταξύ κοινοτήτων εντός συνόρων είναι συχνά μεγαλύτερες από τις διαφορές μεταξύ κοινοτήτων διαφορετικών κρατών. Π.χ., το Σιάτλ έχει περισσότερα κοινά με το Βανκούβερ, παρά με πολλές αμερικανικές κοινότητες³⁶². Στην πραγματικότητα, η περιοχή που περιλαμβάνει αυτές τις δύο πόλεις έχει ήδη όνομα: Cascadia. Υπάρχουν πολλοί στην Cascadia που φοβούνται πολύ περισσότερο τη μετανάστευση από τη νότια Καλιφόρνια, παρά την είσοδο μεταναστών που βρίσκονται έξω από τα εθνικά σύνορα³⁶³.

Συνεπώς, καθώς τα κράτη δεν είναι οι φυσικές απόλυτες κοινότητες, πώς μπορούν να δικαιολογήσουν την αξίωση για να κάνουν μια τέτοια αιχμηρή διάκριση μεταξύ του πολίτη και του αλλοδαπού, σε εκείνους που απολαμβάνουν ορισμένα δικαιώματα και σε εκείνους που δεν τα απολαμβάνουν; Εάν αναγνωρίζουμε τα άτομα ως ανθρώπους και μέλη ενός πλήθους κοινοτήτων, τότε οι απόλυτες αξιώσεις από τις διάφορες κοινότητες για να κρατήσουν τους ανθρώπους εκτός των συνόρων τους υπονομεύονται στην έκταση η οποία είναι απαραίτητη για να εξασφαλίσει ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι ανθρωπιστικές αρχές υποστηρίζονται³⁶⁴.

Η εξασφάλιση του δικαιώματος αποδημίας, η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η εξασφάλιση του δικαιώματος στην κοινότητα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα σύνορα δεν πρέπει να είναι εμπόδια στη μετακίνηση. Η προστασία για εκείνους που φεύγουν για να αποφύγουν τη δίωξη και οι καταστροφές βεβαίως δίνουν το δικαίωμα σε κάποιον να διασχίσει τα σύνορα. Το ίδιο επίσης ισχύει για το αναγνωρισμένο δικαίωμα να αφήσει κάποιος τη χώρα του, το οποίο θα ήταν ασύλληπτο χωρίς ένα αντίστοιχο δικαίωμα εισόδου σε άλλη χώρα. Η ίδια η δημιουργία του κράτους σήμανε επίσης την αναγνώριση ενός δικαιώματος στην

³⁵⁸ Βλ. Mills K., ο.π., σελ. 119

³⁵⁹ Ο.π., σελ. 120

³⁶⁰ Βλ. Walzer M., *The distribution of membership*, στο Brown P. & Shue H (επιμ.), *Boundaries: National autonomy and its limits*, Rowan and Littlefield, Totawa, New Jersey, 1981, σελ. 32

³⁶¹ Βλ. Mills K., ο.π., σελ. 113

³⁶² Βλ. Carens J. H., *Aliens and citizens: The case for open borders*, ο.π., σελ. 266-267

³⁶³ Βλ. Schoenberger K., “Cascadia”: *Borders on the future*, Los Angeles Times, 1 Νοεμβρίου 1993

³⁶⁴ Βλ. Mills K., ο.π., σελ. 96

κοινότητα. Τα κράτη έχουν μια υποχρέωση να εξασφαλίσουν αυτό το δικαίωμα, όταν το κράτος κάποιου ανθρώπου δεν μπορεί πλέον να του το εξασφαλίσει³⁶⁵.

Επιπρόσθετα, τα ανοικτότερα σύνορα μπορούν να ανακουφίσουν τις πιέσεις που οδηγούν σε σύγκρουση εντός της κοινότητας. Με άλλα λόγια, εάν υπήρχε ένας μεγαλύτερος βαθμός ελεύθερης μετακίνησης, και οι άνθρωποι έβλεπαν ότι η δυνατότητά τους να μετακινηθούν ήταν μεγαλύτερη, θα μπορούσαν να αποφασίσουν να φύγουν και να προσχωρήσουν σε κάποια άλλη κοινότητα που να είναι πιο ανοικτή στην κοινοτική ταυτότητά τους³⁶⁶.

Βέβαια, το δικαίωμα εισόδου σε μια χώρα είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τα δικαιώματα που απολαμβάνουν οι μετανάστες στη χώρα υποδοχής τους³⁶⁷. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι τα προβλήματα που ταλαιπωρούν τους παράνομους μετανάστες, μπορούν επίσης να έχουν επιπτώσεις στους νόμιμους μετανάστες³⁶⁸. Υπάρχουν μετανάστριες που μπορεί να είναι θύματα σεξουαλικής εκμετάλλευσης, δίχως να είναι παράνομες³⁶⁹. Γνωστά παραδείγματα περιλαμβάνουν τις γυναίκες που φθάνουν με βίζες ψυχαγωγίας, μόνο για να βρεθούν εξαναγκασμένες στην σεξουαλική εργασία³⁷⁰.

Συχνά, οι μετανάστες κόβονται από οποιαδήποτε πραγματική πρόσβαση στην κοινότητα, και έτσι αμφισβητείται το δικαίωμά τους στην κοινότητα. Αναντίρρητα, υπάρχει ένα αναγνωρισμένο δικαίωμα αυτό-προσδιορισμού για όλα τα είδη των κοινοτήτων. Εντούτοις, αυτό το δικαίωμα δεν περιλαμβάνει το δικαίωμα διακρίσεων μεταξύ των ανθρώπων εντός μιας κοινότητας³⁷¹. Μια κοινότητα δεν μπορεί να δημιουργεί διαφορετικές τάξεις μελών. Οι φιλοξενούμενοι εργαζόμενοι και οι πρόσφυγες δεν πρέπει να υφίστανται διαφορετική μεταχείριση από άλλους εντός μιας κοινότητας – δεν πρέπει να τους αρνείται η πρόσβαση σε τρόφιμα ή ιατρικές υπηρεσίες, ή εργασίες που θα τους επιτρέψουν να ζήσουν. Από τη στιγμή που ένα άτομο αναγνωρίζεται σε μια κοινότητα, πρέπει να είναι κανονικό μέλος της κοινότητας³⁷². Αυτοί που αναγνωρίζονται ως νόμιμοι μετανάστες, δεν πρέπει να καθίστανται πολίτες δεύτερης κατηγορίας³⁷³.

Η κατοχύρωση της ασφάλειας των δικαιωμάτων των μεταναστών σε μία κοινωνία προϋποθέτει την θεσμική αναγνώριση της ισότιμης πρόσβασης όλων στα βασικά αγαθά της εργασίας, της υγείας, της παιδείας, της δικαιοσύνης και της ασφάλειας, με την παράλληλη αναγνώριση του «λόγου» του μετανάστη, δηλαδή της πολιτικής ένταξής του στο κοινό κεκτημένο και την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού³⁷⁴. Προϋποθέτει, επίσης, τη δημιουργία μόνιμων δομών ένταξης που θα συνέβαλαν στην εμπέδωση της συνείδησης του πολίτη, καθώς και την κατάρριψη ορισμένων επωφελών μύθων (όπως ο εγκληματίας μετανάστης) και την αμφισβήτηση των συναφών στερεοτύπων, που κατασκευάζονται για να αναπαράγουν την ανασφάλεια. Η αποσύνδεση της έννοιας του μετανάστη από το φαύλο κύκλο της

³⁶⁵ Ο.π., σελ. 123

³⁶⁶ Ο.π., σελ. 124

³⁶⁷ Ο.π., σελ. 120

³⁶⁸ Βλ. Esdras D., ο.π., σελ. 138

³⁶⁹ Βλ. Sitaropoulos N., ο.π., σελ. 122

^{370 370} Βλ. Esdras D., ο.π., σελ. 138

³⁷¹ Βλ. Mills K., ο.π., σελ. 120

³⁷² Ο.π., σελ. 121

³⁷³ Βλ. Παπαθεοδώρου Θ., *Μεταναστευτική πολιτική και ασφάλεια των δικαιωμάτων*, στο Μαγγανάς Α. (επιμ.), *Τιμητικός τόμος για την Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου: Δικαιώματα του ανθρώπου – Έγκλημα – Αντεγκληματική πολιτική*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2003, σελ. 1082· Mills K., ο.π., σελ. 118

³⁷⁴ Βλ. Παπαθεοδώρου Θ., ο.π., σελ. 1081

παραβατικότητας και της καταστολής συνιστά αναγκαία προϋπόθεση μίας μεταναστευτικής πολιτικής που σέβεται τα ανθρώπινα δικαιώματα και λειτουργεί υπέρ της κοινωνικής συνοχής, της αλληλεγγύης και της συμμετοχής³⁷⁵.

Οι πολιτικές που ακολουθούνται αποσκοπούν κυρίως στην περιστολή της παράνομης μετανάστευσης, στον έλεγχο της οικονομικής μετανάστευσης και στην επιτήρηση των νομίμων μεταναστών, θέτοντας κατά κύριο λόγο τις προϋποθέσεις κατοχύρωσης της δημόσιας ασφάλειας και κατά δεύτερο λόγο της ασφάλειας των δικαιωμάτων³⁷⁶. Συχνά, τα «μέτρα» που χρησιμοποιούνται για την προστασία της ασφάλειας των πολιτών, λαμβάνουν για τους μετανάστες τη μορφή απειλητικών και σκληρών καταναγκασμών. Έτσι, το δικαίωμα του πολίτη στην ασφάλεια και η ασφάλεια των δικαιωμάτων των μεταναστών παραμένουν σε εμφανή ανισορροπία³⁷⁷. Επιπλέον, θα πρέπει να διερωτηθούμε για το αν και σε ποιο βαθμό κατοχυρώνεται η ασφάλεια των δικαιωμάτων των μεταναστών όταν η αγορά εργασίας και οι περιοδικές της ανάγκες προσδιορίζουν την άσκηση της μεταναστευτικής πολιτικής³⁷⁸.

Αν μετακινηθούμε από τις κυρίαρχες μεταναστευτικές πολιτικές περιορισμού της μετανάστευσης, γίνεται προφανές ότι η αμεσότερη μέθοδος αποθάρρυνσης της μετανάστευσης είναι η παροχή περισσότερων ευκαιριών στις κοινωνίες αποστολής. Οι χώρες που έχουν επωφεληθεί σημαντικά από την παγκοσμιοποίηση αλλά θέλουν να προστατεύσουν τα σύνορά τους, θα μπορούσαν να δουν την πρόσθετη επένδυση στην ανάπτυξη, ειδικά σε επίπεδο κοινωνιών, σαν ένα μέσο για το τέλος της μετανάστευσης³⁷⁹.

Το THB έχει μια σύνθετη κοινωνικοοικονομική και πολιτική βάση συνδεδεμένη με τις μεγαλύτερες περιφερειακές και παγκόσμιες διαδικασίες ανάπτυξης. Κατά συνέπεια, δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί απλώς ως κοινωνικό «πρόβλημα» ή με μικρο-πρωτοβουλίες ενίσχυσης ζωνών, δεδομένου ότι αυτές δεν επιλαμβάνονται την ένδεια ή τις σχετικές αιτίες της ευπάθειας στο THB με στρατηγικούς ή σταθερούς τρόπους. Αντίθετα, δημιουργούν και ενισχύουν την ευπάθεια στο THB³⁸⁰.

Δεν μπορεί να υπάρξει καμία αμφιβολία ότι το φαινόμενο του THB δεν πρόκειται να σταματήσει εφόσον εμμένουν οι τρέχουσες εντυπωσιακές ανισότητες μεταξύ των «αναπτυγμένων» και «μη αναπτυγθέντων» κρατών, και οι θεμελιώδεις παραβιάσεις των ανθρώπινων δικαιωμάτων συνεχίζονται αμείωτα³⁸¹. Αυτή η αναγνώριση δείχνει την ανάγκη για πολυπαραγοντική προσέγγιση στην εξέταση του THB ως ζητήματος ανάπτυξης σε εθνικό και τοπικό επίπεδο. Η αναγνώριση της παγκόσμιας φύσης του THB και η πρόληψή του δείχνει την ανάγκη σε περιφερειακό και διεθνές επίπεδο για τη συντονισμένη συνεργασία μεταξύ των χωρών προέλευσης, διαμετακόμισης και προορισμού, καθώς επίσης και της διεθνούς κοινότητας συνολικά³⁸².

Τα άτομα θα πρέπει να αναγνωρίζονται ως άνθρωποι πρώτα, παρά ως πολίτες ενός ιδιαίτερου κράτους. Είναι απαραίτητο να θεωρηθούν οι άνθρωποι ως πολίτες του κόσμου που έχουν επίσης δεσμούς, που συνεπάγονται δικαιώματα και ευθύνες, με

³⁷⁵ Βλ. Siedentop L., *Η δημοκρατία στην Ευρώπη*, μετάφραση.: Σ. Μανδηλαράς, Θεμέλιο, Αθήνα, 2002, σελ. 68

³⁷⁶ Βλ. Παπαθεοδώρου Θ., ο.π., σελ. 1079

³⁷⁷ Ο.π., σελ. 1081

³⁷⁸ Ο.π., σελ. 1078

³⁷⁹ Βλ. Marshall P., ο.π.

³⁸⁰ Βλ. D'Cunha J., ο.π., σελ. 31

³⁸¹ Βλ. Sitaropoulos N., ο.π., σελ. 122

³⁸² Βλ. D'Cunha J., ο.π., σελ. 31

άλλες κοινοτικές οντότητες³⁸³. Στο τρέχον στάδιο των διακρατικών σχέσεων, το ζήτημα δεν είναι τόσο ανθρωπιστικής επέμβασης, αλλά ανθρωπιστικής πρόσβασης³⁸⁴. Θα πρέπει να αναρωτηθούμε μήπως τα δυτικά κράτη δεν θα αναγνώριζαν ποτέ τα ανθρώπινα δικαιώματα στους λαούς τους αν δεν μετατόπιζαν το βάρος της δικής τους ανάπτυξης από τους δικούς τους λαούς, στους λαούς του Τρίτου Κόσμου³⁸⁵.

Στο σημείο αυτό θεωρούμε σκόπιμο να εισάγουμε τις ηθικές αρχές του Gibney, την Αρχή της Βλάβης και την Αρχή των Βασικών Δικαιωμάτων.

Η Αρχή της Βλάβης, η οποία επιδιώκει να προστατεύσει την αυτονομία των ατόμων, έχει δύο βασικά συστατικά: (1) «τα άτομα έχουν καθήκον να μην βλάπτουν άλλα άτομα», (2) αυτοί που έχουν προκαλέσει βλάβη έχουν καθήκον αποκατάστασης της βλάβης³⁸⁶. Συνεπώς, εάν ένα κράτος έχει βλάβει ένα άλλο κράτος με κάποιο τρόπο, έχει το καθήκον αποκατάστασης της βλάβης³⁸⁷.

Ανάλογες είναι οι απόψεις του Mutharika, ο οποίος υποστηρίζει ότι στις αναπτυσσόμενες χώρες, ειδικά σε εκείνες που ήταν αποικίες ή είχαν χρησιμοποιηθεί με κάποιο τρόπο, οφείλονται νομικά ή ηθικά δικαιώματα³⁸⁸. Οι δυτικές χώρες που είχαν αποικίες στην Αφρική, την Ασία, και την Καραϊβική Θάλασσα έχουν μια νομική υποχρέωση να βοηθήσουν τις χώρες που εκμεταλλεύτηκαν, είτε αφαιρώντας φυσικούς πόρους και παίρνοντας πολιτιστικούς θησαυρούς, είτε με άλλα μέσα³⁸⁹.

Ως εκ τούτου, είναι επιτακτική η ανάγκη για τη λήψη θετικών μέτρων, με σκοπό να εξαλείψουν τις ανισότητες και να καταστήσουν πιο ουσιαστική την έννοια της ισότητας για αδύναμες κοινωνικοοικονομικές ομάδες και κατηγορίες. Σήμερα μιλούμε για ισότητα ευκαιριών. Αυτή ακριβώς η έννοια της ισότητας απαιτεί τέτοια ειδικά μέτρα, τα οποία αποβλέπουν στην εξουδετέρωση των ανισοτήτων που λειτουργούν γενικά σε βάρος όλων των αδύνατων κοινωνικοοικονομικών ομάδων, εις βάρος των οποίων λειτουργούσαν ή λειτουργούν συνθήκες κοινωνικοοικονομικές που τις εμποδίζουν να απολαύσουν πραγματικά ίσα δικαιώματα³⁹⁰.

Η Αρχή των Βασικών Δικαιωμάτων υποχρεώνει τα κράτη να αναλάβουν πρωτοβουλίες για την προάσπιση των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων των ατόμων, ακόμη και αν δεν προκάλεσαν τα ίδια τα κράτη αυτήν την ανάγκη. Στο ερώτημα «Γιατί να προστατεύσω αδύναμους ανθρώπους;» η απάντηση είναι «Γιατί είναι άνθρωποι και είναι αδύναμοι»³⁹¹. Εάν ένα κράτος μπορεί να ανακουφίσει μια ζημιά χωρίς να επιβάλει παρόμοια ζημιά στο ίδιο, πρέπει να το κάνει. Αυτή η υποχρέωση δεν συνδέεται με οποιαδήποτε επιβληθείσα βλάβη και, συνεπώς, διευρύνει την υποχρέωση σε όλους εκείνους που είναι σε θέση να βοηθήσουν. Η Αρχή των Βασικών Δικαιωμάτων υποστηρίζει ότι τα καθήκοντα ισχύουν και πέρα από τα σύνορα³⁹².

³⁸³ Βλ. Mills K., ο.π., σελ. 124

³⁸⁴ Βλ. Ogata S., *Address to the Conference on humanitarian intervention, sovereignty and the future of international society*, παρουσιάστηκε στο Dartmouth College, 18 Μαΐου 1992, σελ. 5

³⁸⁵ Βλ. Θεοφύλακτος Γ., ο.π.

³⁸⁶ Βλ. Gibney M., *Strangers or friends: Principles for a new alien admission policy*, Greenwood Press, Westport, CT, 1986, σελ. 79

³⁸⁷ Ο.π., σελ. 85

³⁸⁸ Βλ. Mutharika P., ο.π., σελ. 19

³⁸⁹ Ο.π., σελ. 20

³⁹⁰ Βλ. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου Α., *Η ισότητα των φύλων στη σύγχρονη δημοκρατία*, στο Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου Α. (επιμ.), *Δικαιώματα της γυναίκας: Δικαιώματα του ανθρώπου*, Εστία, Αθήνα, 1994, σελ. 316

³⁹¹ Βλ. Gibney M., ο.π., σελ. 103

³⁹² Βλ. Mills K., ο.π., σελ. 118

Αναμφίλεκτα, η κυριαρχία της οικονομίας της αγοράς και η οικονομική «παγκοσμιοποίηση» αυξάνουν βαθμιαία, έτσι ώστε η αλλαγή κατεύθυνσης να φαίνεται σε πρώτη όψη ιδιαίτερα δύσκολη, αν όχι απίθανη. Παρόμοια όμως αδύνατη φαίνεται η προοπτική της επ' άπειρο εξέλιξης που αναφέραμε (αύξηση ανεργίας, άνοιγμα του οικονομικού χάσματος ανάμεσα στις πλουσιότερες και τις φτωχότερες κοινωνικές τάξεις κλπ.) με τις συνέπειες της στην εγκληματικότητα. Μια διευθέτηση και ισορρόπηση της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής κατάστασης είναι απαραίτητη³⁹³.

Το 1999 οργανώθηκε από την Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης συνέδριο με τίτλο *Κοινωνία της αγοράς, δημοκρατία, ιδιότητα του πολίτη και αλληλεγγύη: ένας χώρος αντιπαράθεσης*. Οι εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν στο Συνέδριο υπέδειξαν την ανάγκη να περιορισθεί ο ρόλος της αγοράς, να ισχυροποιηθεί και πάλι η λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών και να τονισθεί διεθνώς η σημασία της ιδιότητας του πολίτη³⁹⁴.

Με βάση τις εργασίες του παραπάνω Συνεδρίου, η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης υιοθέτησε την υπ' αρ. 1487 (2000) Σύσταση με τίτλο: Ανάπτυξη ενός νέου κοινωνικού συστήματος. Η Σύσταση υπογραμμίζει ότι η ανάπτυξη και γενίκευση της οικονομίας της αγοράς επέφερε σε πολλές χώρες φτώχεια και κοινωνικό αποκλεισμό, καθώς και αποδυνάμωση της δημοκρατίας, σαν συνέπεια της συρρίκνωσης της κρατικής εξουσίας και της έκφρασης της κοινωνίας των πολιτών. Οι εξελίξεις αυτές μπορούν να απειλήσουν την κοινωνική συνοχή και τα βασικά δικαιώματα που αποτελούν τις κεντρικές επιδιώξεις του Συμβουλίου της Ευρώπης. Ως εκ τούτου, η Σύσταση υποδεικνύει ότι πρέπει να επιτευχθεί μια ρύθμιση της αγοράς, για να εξασφαλισθεί η οικονομική ασφάλεια των πληθυσμών, και τονίζει την ανάγκη ανάπτυξης ενός νέου συστήματος βασισμένου στην αλληλεγγύη, στο οποίο να συνυπάρχουν οι δημόσιες εξουσίες, η αγορά και η κοινωνία των πολιτών³⁹⁵.

Κλείνοντας την ενότητα, θέλουμε να υπογραμμίσουμε την αδήριτη ανάγκη να σταματήσει ο οικονομικός ιμπεριαλισμός του αναπτυγμένου κόσμου και η νεο-αποικιακή εκμετάλλευση και υποτέλεια του αναπτυσσόμενου και όλα τα έθνη και οι λαοί του κόσμου (και οι φτωχότεροι) να αντιμετωπίζονται ως ισότιμοι εταίροι, ώστε να μην οδηγούνται με μαθηματική ακρίβεια στην χρεοκοπία. Μόνον έτσι θα καταφέρει τελικά ο αναπτυγμένος κόσμος να υπερβεί τα όποια προνόμια του για χάρη της σχέσης του με τον αναπτυσσόμενο, γεγονός που (1) μεσοπρόθεσμα θα συντείνει στο να αποφευχθούν οι κίνδυνοι που προέρχονται από την μαζική μετανάστευση, καθώς και από πιθανές ταραχές στα φτωχότερα έθνη εξαιτίας της αυξανόμενης δυσαρέσκειας των πληθυσμών τους και (2) μακροπρόθεσμα θα βοηθήσει τη Δύση να αντιστρέψει την εσωτερική της φθορά που πιθανότατα να οδηγήσει στο τέλος της³⁹⁶.

2) Πρόληψη σε μικρο-επίπεδο

Στο ζήτημα του ΤΗΒ, τα μέτρα πρόληψης στο μικρο-επίπεδο λαμβάνουν τη μορφή της πληροφόρησης, εννοώντας όχι μόνο την πληροφόρηση των ενδεχόμενων

³⁹³ Βλ. Τσήτσουρα Α., *Εγκληματικότητα και αντεγκληματική πολιτική στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, στο Μαγγανάς Α. (επιμ.), *Τιμητικός τόμος για την Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου: Δικαιώματα του ανθρώπου – Έγκλημα – Αντεγκληματική πολιτική*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2003, σελ. 1418

³⁹⁴ Ο.π., σελ. 1420

³⁹⁵ Ο.π., σελ. 1421

³⁹⁶ Βλ. Θεοφύλακτος Γ., ο.π.

θυμάτων στις χώρες προέλευσης³⁹⁷, αλλά και των παράνομα διακινημένων μεταναστών στις χώρες προορισμού, καθώς και των πελατών, στην περίπτωση της παράνομης διακίνησης με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση.

Η Ελληνική Αστυνομία κάνει λόγο για αποτελεσματική πληροφόρηση των μεταναστών για τους κινδύνους να γίνουν αντικείμενο εκμετάλλευσης από σωματέμπορους³⁹⁸. Ανάλογες είναι και οι οδηγίες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, θεωρώντας ότι η πληροφόρηση διαδραματίζει σημαντικό ρόλο³⁹⁹. Όπως προαναφέραμε, στην πράξη, τούτο σημαίνει ότι, αντί να φροντίζουμε να μην γίνονται οι μετανάστες θύματα εκμετάλλευσης, περιοριζόμαστε στο να τους ενημερώνουμε ότι αν μεταναστεύσουν παράνομα, θα γίνουν αντικείμενα εκμετάλλευσης. Φυσικά, θα πρέπει να τονιστεί ότι, για να έχουν τα μέτρα πρόληψης στο μικρο-επίπεδο αποτελεσματικότητα πρέπει να συνοδεύονται από μέτρα πρόληψης στο μακρο-επίπεδο, κατά τον ίδιο τρόπο που για να μπορέσει να αποκτήσει σημασία η μικρο-κοινωνιολογική ανάλυση, οφείλει να συνοδεύεται από μία μακρο-κοινωνιολογική ανάλυση⁴⁰⁰.

Ωστόσο, αξίζει να αναφερθεί ένα παράδειγμα καλοπροαίρετης πρακτικής. Στην Καμπότζη, η UNICEF και διάφορες ΜΚΟ έχουν αναπτύξει «τα δίκτυα κοινοτικού επιπέδου ενάντια στο THB», περιλαμβάνοντας εθελοντές σε επίπεδο χωριού. Στόχος τους είναι να βελτιώσουν την πληροφόρηση για το THB και τους μηχανισμούς που χρησιμοποιούνται από τους σωματεμπόρους, αλλά και να επέμβουν, όταν τα μέλη της κοινότητας (συνήθως παιδιά) αντιμετωπίζουν περιπτώσεις THB⁴⁰¹.

Η πληροφόρηση μπορεί επίσης να στοχεύει στους παράνομα διακινημένους μετανάστες, οι οποίοι έχουν εξαπατηθεί, με σκοπό να τους ενημερώσει ότι τα ανθρώπινα δικαιώματά τους προστατεύονται. Σε ότι αφορά βέβαια τις παράνομα διακινημένες εκδιδόμενες, τούτο μπορεί να έχει αποτέλεσμα μόνο σε περιπτώσεις εξαναγκαστικής πορνείας, εκεί όπου η πορνεία είναι νόμιμη, αλλά τα θύματα δεν το γνωρίζουν⁴⁰². Ωστόσο, η απέλαση αποτελεί απευκταίο ενδεχόμενο για τους παράνομα διακινημένους μετανάστες και μπορεί να επιδέχονται ακόμη και εκμετάλλευση και κακοποιήσεις, προκειμένου να αποφύγουν αυτό το ενδεχόμενο.

Στην περίπτωση της παράνομης διακίνησης γυναικών με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση, σημαντικότερο αντίκτυπο θα είχε πιθανότατα μια εκτεταμένη καμπάνια, η οποία θα αξιοποιούσε το θετικό ρόλο των ΜΜΕ⁴⁰³, με σκοπό την ενημέρωση των πελατών σε σχέση με τις συνθήκες διαβίωσης των παράνομα διακινημένων γυναικών και τη δράση των κυκλωμάτων του οργανωμένου

³⁹⁷ Βλ. Τσήτσουρα Α., *Η πρόληψη της εγκληματικότητας*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 2001, σελ. 66. Γενικά για τη θυματοποίηση και την πρόληψή της, βλ. Μαγγανάς Α. & Αρτινοπούλου Β. (επιμ.), *Θυματολογία και όψεις θυματοποίησης*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1996

³⁹⁸ Βλ. Αρχηγείο Ελληνικής Αστυνομίας, *Σεξουαλική-οικονομική εκμετάλλευση αλλοδαπών προσώπων στην Ελλάδα – Προτεινόμενα μέτρα αντιμετώπισης*, ο.π.

³⁹⁹ Βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Θύματα αζιόποινων πράξεων στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Προβληματισμός για πρότυπα και δράση – Σχέδιο ανακοίνωσης προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, και την Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή*, COM(1999) 349 τελικό, Βρυξέλλες, 14/07/1999, σελ. 4

⁴⁰⁰ Βλ. Digneffe F., ο.π., σελ. 890

⁴⁰¹ Βλ. UNIFEM, *Trafficking in persons: A gender and rights perspective*, ο.π.

⁴⁰² Βλ. Cambo J. G., *Spanish legal framework*, στο *International meeting of experts – Confrontation of the trafficking in women from Balkan states in countries of the E.U.*, CVME, Ioannina, Greece, 2001, σελ. 134

⁴⁰³ Βλ. Αρχηγείο Ελληνικής Αστυνομίας, *Σεξουαλική-οικονομική εκμετάλλευση αλλοδαπών προσώπων στην Ελλάδα – Προτεινόμενα μέτρα αντιμετώπισης*, ο.π.

εγκλήματος, ώστε να συνειδητοποιήσουν ότι χρησιμοποιώντας τις υπηρεσίες αναγκαστικής πορνείας συντηρούν ένα καθεστώς σύγχρονης δουλείας⁴⁰⁴.

Ένα παράδειγμα τέτοιας πρακτικής έλαβε χώρα στις Φιλιππίνες, όπου ο τοπικός συνασπισμός ενάντια στο trafficking γυναικών υποστήριξε την παραγωγή ενός βίντεο, που έχει γραφτεί και σκηνοθετηθεί από έναν νεαρό άνδρα σπουδαστή, με τίτλο «Πρώτη φορά». Αυτό το βίντεο απεικονίζει τους νεαρούς άνδρες που περνούν από την αποκαλούμενη ιεροτελεστία, χρησιμοποιώντας πόρνες «για να γίνουν από αγόρια πραγματικοί άνδρες». Το κεντρικό μήνυμα είναι ότι «οι γυναίκες δεν είναι προϊόντα για αγορά και κακομεταχείριση. Οι πραγματικοί άνδρες δεν αγοράζουν και δεν κακομεταχειρίζονται τις γυναίκες»⁴⁰⁵.

Επίσης, μια από τις καινοτόμες πτυχές της προσπάθειας ενημέρωσης των πελατών αποτελεί η καμπάνια της Σουηδίας στα πλαίσια των αγώνων ταχύτητας⁴⁰⁶. Τον Μάιο του 2002, η σουηδική εκστρατεία ενάντια στην πορνεία και το trafficking προωθήθηκαν στους αγώνες ταχύτητας στη Solvalla στη Στοκχόλμη. Οι θαυμαστές των αγώνων ταχύτητας γιορτάζουν συχνά τις νίκες τους σε ένα πορνείο ή πληρώνοντας για σεξουαλικές υπηρεσίες εκδιδόμενες του πεζοδρομίου. Στη Solvalla, οι προαγωγοί βρίσκουν πελάτες και τους περιφέρουν στα αποκαλούμενα “sex clubs” μετά το τέλος των αγώνων. Στους αγώνες στη Solvalla, η πρώτη κούρσα της βραδιάς ήταν αφιερωμένη στην εκστρατεία ενάντια στην πορνεία και το trafficking, ενώ η εκστρατεία διαφημιζόταν επίσης στο πρόγραμμα του αγώνα. Μετά την πρώτη κούρσα, ο Σουηδός αντιπρόεδρος και η Υπουργός Ισότητας των Φύλων Margareta Winberg, μίλησαν στους 5000 παρευρισκομένους για την εκστρατεία και για την εστίασή της στους πελάτες. Το ξεκίνημα μιας εθνικής εκστρατείας ενάντια στην πορνεία και το trafficking κατά τη διάρκεια διεξαγωγής αγώνων ταχύτητας, πρέπει να είναι μια από τις πιο εφευρετικές πρακτικές στην προσπάθεια καταπολέμησης της σεξουαλικής εκμετάλλευσης, απευθυνόμενη σε έναν μεγάλο πληθυσμό των ανδρών που, ενδεχομένως, αποτελούν πελάτες.

B) Καταστολή

Δεδομένου ότι έχουμε ασχοληθεί ήδη με την ποινικοποίηση της διακίνησης, και έχοντας υπόψη ότι το μεγαλύτερο μέρος των μορφών του THB πέραν της σεξουαλικής εκμετάλλευσης αφορά όχι τόσο σύνθετα ζητήματα (π.χ. τι επιστημονική ανάλυση να κάνει κάποιος σε περιστατικά που αφορούν παιδάκια που τους αφαιρέθηκαν τα όργανα), θεωρούμε σκόπιμο να ασχοληθούμε περισσότερο με το ζήτημα της πορνείας και της σεξουαλικής εκμετάλλευσης, καθώς και με τις πρωτοποριακές μεθόδους αντιμετώπισής του, από χώρες όπως η Ολλανδία και η Σουηδία.

1) Ηθικές και κοινωνικές όψεις της πορνείας

Συχνά, η πορνεία εξετάζεται ως ηθικό και όχι ως κοινωνικό ζήτημα. Ωστόσο, ακόμη και η εξέταση της πορνείας ως ηθικού ζητήματος απαιτεί καταρχήν την αποσαφήνιση της διάκρισης μεταξύ θετικής ηθικής, δηλαδή της επικρατούσας ηθικής σε μια κοινωνία, η οποία εκφράζεται από την κοινή γνώμη, τους νόμους και τον τρόπο ζωής των μελών της, και κριτικής ηθικής, η οποία είναι ένα σύνολο ηθικών

⁴⁰⁴ Βλ. Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, ο.π.

⁴⁰⁵ Βλ. UNIFEM, *Trafficking in persons: A gender and rights perspective*, ο.π.

⁴⁰⁶ Βλ. Ekberg G., *Nordic Baltic campaign against trafficking in women – Final report*, Nordic Council of Ministers, Stockholm, Sweden, 2003, σελ. 71-72

αρχών, κανόνων και αξιών, που ένα άτομο μπορεί να υιοθετήσει, όχι μόνο για να ζήσει σύμφωνα με αυτές, αλλά και για να τις εφαρμόσει για να κρίνει αυστηρά τη ηθική οποιασδήποτε συγκεκριμένης κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένης της δικής του⁴⁰⁷. Έχοντας υπόψη την παραπάνω διάκριση, θεωρούμε σκόπιμο να εξετάσουμε κάποια ηθικά ζητήματα σχετικά με την πορνεία.

Σύμφωνα με τον Engels, το άτομο που βρίσκει σύζυγο με μοναδικό κριτήριο την οικονομική του/της κατάσταση διαφέρει από τη συνηθισμένη εκδιδόμενη μόνο στο ότι δεν εκμισθώνει το σώμα του/της σε τμηματική εργασία σαν μισθωτός εργάτης, αλλά το πωλεί μια για πάντα στη σκλαβιά⁴⁰⁸. Παρόμοια άποψη εκφράζει και η De Beauvoir, ισχυριζόμενη ότι η σύζυγος νοικιάζεται ισόβια από τον άνδρα, ενώ η εκδιδόμενη έχει πολλούς πελάτες που την πληρώνουν τμηματικά⁴⁰⁹. Παρότι τέτοιου είδους απόψεις αγνοούν την πραγματικότητα που αντιμετωπίζουν τα εκδιδόμενα άτομα στην πλειονότητά τους, το επιχείρημα έχει κάποια λογική βάση. Όπως παρατηρεί η Pateman, οι εκδιδόμενες είναι υποταγμένες στους πελάτες, όπως και οι γυναίκες σύζυγοι είναι κατώτερες από τον άνδρα μέσα στο γάμο⁴¹⁰. Πώς μπορεί η θετική ηθική να καταδικάζει το ιδιοτελές σεξ στη μια περίπτωση, αλλά όχι στην άλλη;

Αυτή η ασυνέπεια μπορεί να εξηγηθεί, εάν ανατρέξουμε στην κοινωνική σημασία του γάμου και της πορνείας. Και τα δύο μπορούν να αποκληθούν σεξουαλικοί θεσμοί, δεδομένου ότι και τα δύο έχουν να κάνουν με το σεξ, και τα δύο είναι θεσμικά πλαίσια για τη σεξουαλική επιθυμία. Αλλά η κοινωνική έννοιά τους δεν είναι η ίδια⁴¹¹. Σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας, η σημαντικότερη κοινωνική λειτουργία του σεξ είναι η αναπαραγωγή. Ο γάμος έχει θεωρηθεί πάντα ως η καλύτερη θεσμική οργάνωση για την ανατροφή και την κοινωνικοποίηση των νέων. Στην πορνεία, αμφοτέρωτα τα «συμβαλλόμενα μέρη» χρησιμοποιούν το σεξ για ένα σκοπό όχι κοινωνικά λειτουργικό, το ένα για ευχαρίστηση, το άλλο για τα χρήματα. Η σύνδεση της σεξουαλικής επαφής με την φυσική ευχαρίστηση σημαίνει την αποσύνδεσή της από την αναπαραγωγή και από το συναισθηματικό αρχικό τύπο σχέσης που συμβολίζει. Το ίδιο ισχύει και με τη σύνδεση της σεξουαλικής επαφής με τα χρήματα. Και για τις δύο πλευρές, η σχέση είναι μόνο ένας τρόπος ικανοποίησης ενός προσωπικού σκοπού⁴¹². Και τα χρήματα και η ευχαρίστηση μπορεί να είναι πολύ σημαντικά στα ενδιαφερόμενα άτομα, αλλά, ως μόνο ατομικοί στόχοι, δεν έχουν καμία κοινωνική σημασία. Επομένως, η κοινωνία δεν αποδίδει στην πορνεία ούτε υποστήριξη ούτε σεβασμό⁴¹³.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί και ο μύθος, σύμφωνα με τον οποίο η πορνεία επιτελεί μια σειρά από χρήσιμες κοινωνικές λειτουργίες: σεξουαλική εκπαίδευση, σεξουαλική θεραπεία, παροχή σεξουαλικών υπηρεσιών σε άτομα που, σε άλλη περίπτωση, δεν θα έκαναν σεξ, όπως π.χ. άτομα με ειδικές ανάγκες⁴¹⁴, μείωση

⁴⁰⁷ Βλ. Primoratz I., *What's wrong with prostitution*, Philosophy, Vol. 68, no. 264, Απρίλιος 1993, σελ. 159-160

⁴⁰⁸ Βλ. Engels F., *The origin of the family, private property and the state*, μετάφραση A. West, Penguin, Harmondsworth, 1985, σελ. 102

⁴⁰⁹ Βλ. De Beauvoir S., *The second sex*, μετάφραση-επιμέλεια: H.M. Parshley, Vintage Books, New York, 1974, σελ. 619

⁴¹⁰ Βλ. Pateman C., *What's wrong with prostitution?*, Women's Studies Quarterly, 1&2/1999, σελ. 57

⁴¹¹ Βλ. Primoratz I., ο.π., σελ. 160-161

⁴¹² Βλ. Davis K., *The sociology of prostitution*, στο Dinitz S. & Danes R.R. & Clare A.S. (επιμ.), *Deviance*, Oxford University Press, New York, 1975, σελ. 328

⁴¹³ Βλ. Primoratz I., ο.π., σελ. 161

⁴¹⁴ Στην Αυστραλία ένας οίκος ανοχής με την ονομασία «The Pink Palace» έχει τραβήξει την προσοχή των ΜΜΕ, καθώς ειδικεύεται στην παροχή σεξουαλικών υπηρεσιών για άτομα με ειδικές ανάγκες: ο

της σεξουαλικής εγκληματικότητας, κλπ. Αν όντως ίσχυαν τα παραπάνω, τότε οι εκδιδόμενες θα απολάμβαναν κοινωνική αναγνώριση, ανάλογη ενός γιατρού. Η πραγματικότητα όμως είναι ότι στιγματίζονται ανεξίτηλα, ακόμη και όταν αποφασίζουν να εγκαταλείψουν την πορνεία (βλ. παρακάτω).

Μια ηθική οπτική η οποία καταδικάζει την πορνεία είναι η «ρομαντική» οπτική που θέλει το σεξ συνδεδεμένο με τον έρωτα. Οι υπερασπιστές της πορνείας συχνά παρουσιάζουν την πορνεία σαν ένα παράδειγμα σεξ χωρίς έρωτα, σαν ένα παράδειγμα ικανοποίησης φυσικών ορέξεων⁴¹⁵. Όμως, το επιχείρημα αυτό δεν στέκει λογικά. Οι υπερασπιστές του σεξ χωρίς έρωτα, αυτού που παλαιότερα αποκαλούνταν ελεύθερος έρωτας, πάντα πίστευαν ότι η σχέση βασιζόταν σε μια αμοιβαία σεξουαλική διέγερση ανάμεσα σε έναν άνδρα και μια γυναίκα, η οποία περιλάμβανε αμοιβαία φυσική ικανοποίηση. Ωστόσο, η πορνεία δεν είναι αμοιβαία ανταλλαγή ευχαρίστησης από τη χρήση των σωμάτων των ατόμων, αλλά μονομερούς χρήση του σώματος του ενός ατόμου από ένα άλλο με αντάλλαγμα χρήματα⁴¹⁶. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο η ρομαντική οπτική δεν είναι η πλέον ενδεδειγμένη για την απόρριψη της πορνείας, αφού, σε αυτήν την περίπτωση, είναι η απουσία του ερωτικού στοιχείου και όχι η εμπορευματοποίηση που κατακρίνεται⁴¹⁷.

Μια άλλη οπτική θεωρεί την πορνεία υποβαθμιστική γιατί η σχέση ανάμεσα στον πελάτη και την εκδιδόμενη είναι απρόσωπη. Ωστόσο, υπάρχουν περιπτώσεις όπου η πορνική σχέση δεν είναι απρόσωπη. Υπάρχουν εκδιδόμενες με περιορισμένο αριθμό σταθερών πελατών, με τους οποίους αναπτύσσουν κάποιου είδους προσωπική σχέση⁴¹⁸. Εξάλλου η αποδοχή της άποψης ότι η απρόσωπη φύση μιας κοινωνικής συναλλαγής ή σχέσης καθιστά τη συναλλαγή ή σχέση υποβαθμιστική, θα σήμαινε ταυτόχρονα ότι η πλειονότητα των κοινωνικών συναλλαγών στη σύγχρονη εποχή είναι υποβαθμιστική για τα άτομα, αφού σήμερα οι ρυθμοί ζωής, ειδικά στις μεγαλουπόλεις, δεν αφήνουν πολλά περιθώρια για ανάπτυξη διαπροσωπικών σχέσεων ακόμη και σε άτομα που εργάζονται στον ίδιο χώρο. Τούτο είναι σίγουρα κατακριτέο, αλλά όχι υποβαθμιστικό για τα άτομα.

Στην προσπάθεια εξεύρεσης του ηθικού κριτηρίου για την απόρριψη της πορνείας, έχει αμφισβητηθεί ακόμη και το σεξ ως ανάγκη. Κάποιες φεμινίστριες, προφανώς επηρεασμένες από την κάποτε κυρίαρχη αντίληψη για την εκτίμηση των γυναικών με βάση το δίπτυχο «Παναγίας»-«πόρνης»⁴¹⁹ και των σεξουαλικών ρόλων ανδρών και γυναικών όπως αναπαρίστανται στην καθημερινή γλώσσα⁴²⁰,

χώρος διαθέτει αναπηρικά καροτσάκια και ειδικά διαμορφωμένα κρεβάτια, ενώ οι εκδιδόμενες έχουν εκπαιδευτεί ειδικά για αυτό το σκοπό! Βλ. Jeffreys S. & Sullivan M., *Legalizing prostitution is not the answer: The example of Victoria, Australia*, CATW Australia report, 2001

⁴¹⁵ Βλ. Radcliffe-Richards J., *The skeptical feminist: A philosophical enquiry*, Penguin Books, Harmondsworth, 1980, σελ. 246

⁴¹⁶ Βλ. Pateman C., ο.π., σελ. 57

⁴¹⁷ Βλ. Primoratz I., ο.π., σελ. 169

⁴¹⁸ Βλ. τη δεύτερη συνέντευξη από εκδιδόμενη, ειδικότερα σελ. 40-41, 43 στο Μαγγανάς Α. (επιμ.), *Τα εκδιδόμενα άτομα – Πορνεία: Παρέκκλιση ή παράβαση*, Παπαζήση, Αθήνα, 1994

⁴¹⁹ «Ο ιδιαίτερος τρόπος εκτίμησης της γυναίκας μέσα στο δίπτυχο «Παναγίας-πόρνης» είναι πολύ πίσω μας ως κοινωνία, αν και μπορεί να χαρακτηρίζει τη σεξουαλική ηθική μερικών πολύ παραδοσιακών κοινοτήτων. Η κοινωνία που έχει αποδεχτεί το εξωσυζυγικό σεξ και το εφηβικό σεξ, ειδικότερα στο βαθμό που το έχει κάνει η δική μας, θα ήταν αδύνατο να έχει εμμένει στην εκτίμηση των γυναικών για την αθωότητά τους.» Βλ. Primoratz I., ο.π., σελ. 179

⁴²⁰ Σύμφωνα με τον Baker, ο τρόπος που μιλάμε για κάτι αντανακλά τον τρόπο με τον οποίο το αντιλαμβανόμαστε. Σε ότι αφορά τη σεξουαλική επαφή φαίνεται ότι οι κοινές λέξεις που χρησιμοποιούμε για να αναφερθούμε σε αυτή απεικονίζουν μια ενδιαφέρουσα ασυμμετρία: απαιτούν έναν ενεργητικό ρόλο όταν το υποκείμενο είναι άνδρας και ένα παθητικό ρόλο όταν το υποκείμενο είναι γυναίκα. Αυτό δείχνει ότι αντιλαμβανόμαστε τους ανδρικούς και γυναικείους ρόλους με

αμφισβητούν το σεξ ως ανάγκη, με βάση το επιχείρημα ότι οι άνθρωποι, άνδρες και γυναίκες, μπορούν να απέχουν για μεγάλα χρονικά διαστήματα από το σεξ, χωρίς το θανατηφόρο αποτέλεσμα που έχει το να απέχουν για το ίδιο διάστημα από το φαγητό⁴²¹. Φυσικά, κανένα άτομο δεν πεθαίνει, απέχοντας από το σεξ. Όμως, η αποχή από το σεξ έχει άλλες συνέπειες στα άτομα. Οι λειτουργίες, βιολογικές και ψυχολογικές, που επιτελεί η σεξουαλική επαφή και η σπουδαιότητα αυτών για τον άνθρωπο είναι έξω από το αντικείμενο της παρούσας μελέτης. Θεωρούμε πάντως δεδομένο ότι άνδρες και γυναίκες, όσο βρίσκονται σε σεξουαλικά ενεργή ηλικία, πρέπει να καλύπτουν τις σεξουαλικές τους ανάγκες. Γι' αυτό άλλωστε τις αποκαλούμε ανάγκες, και όχι επιθυμίες. Το σεξ είναι απαραίτητο για την ψυχική υγεία των ατόμων, ανδρών και γυναικών. Ωστόσο, είναι αμφίβολο το κατά πόσο η πορνική επαφή μπορεί να υποκαταστήσει, έστω, τη σεξουαλική επαφή, ικανοποιώντας έτσι την σεξουαλικότητα των ατόμων. Επιπλέον, όπως θα δούμε παρακάτω, η πορνική επαφή όχι μόνο δεν συμβάλλει στη διατήρηση της ψυχικής υγείας των ατόμων, εκδιδομένων και πελατών, αλλά αντίθετα τη διαταράσσει.

2) Πορνεία: εργασία όπως οι άλλες ή προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας

Η άποψη της COYOTE, φεμινιστικής⁴²² οργάνωσης των εκδιδομένων⁴²³, η οποία ανήκει στο θεωρητικό ρεύμα του φιλελεύθερου φεμινισμού⁴²⁴, είναι ότι η

διαφορετικούς τρόπους: ο άνδρας είναι ενεργητικός και η γυναίκα είναι παθητική. Μερικά από αυτά τα ρήματα χρησιμοποιούνται επίσης μεταφορικά για να δηλώσουν εξαπάτηση, εκμετάλλευση, πρόκληση βλάβης. Αυτό δείχνει ότι αντιλαμβανόμαστε τον ανδρικό σεξουαλικό ρόλο σαν πρόκληση βλάβης στο άτομο που έχει τον θηλυκό σεξουαλικό ρόλο και το άτομο που έχει τον θηλυκό σεξουαλικό ρόλο σαν κάποιον που υφίσταται βλάβη. Βλ. Baker R., *Pricks and chicks: A plea for persons*, στο Baker R. & Elliston F. (επιμ.), *Philosophy and sex*, Prometheus Books, Buffalo, 1975. Όπως όμως παρατηρεί ο Primoratz, η ασυμμετρία αυτή φαίνεται να έχει χάσει έδαφος στις μέρες μας, καθώς ανάλογες φράσεις χρησιμοποιούνται από γυναίκες και άνδρες. Βλ. Primoratz I., ο.π., σελ. 180

⁴²¹ CATW – Asia Pacific, *Sex: From intimacy to sexual labor or Is it a human right to prostitute?*, 1 Ιανουαρίου 1998

⁴²² Υπάρχουν πολλές μορφές φεμινισμού. Σύμφωνα με την Bromberg, σε όλες τις περιπτώσεις, ένα είναι σίγουρο: ο φεμινισμός στοχεύει στην προώθηση ενός κόσμου όπου οι γυναίκες απολαμβάνουν ίσα δικαιώματα και ίση πρόσβαση στην εξουσία με τους άνδρες. Οι γυναίκες αντιλαμβάνονται ότι, ιστορικά, έχουν υπάρξει θύματα άμεσων και μορφών αρσενικής κυριαρχίας. Ωστόσο, οι φεμινιστικές πεποιθήσεις ποικίλλουν ως προς τον πιο αποτελεσματικό τρόπο για να σταματήσει η ανδρική κυριαρχία. Όσον αφορά την νομιμοποίηση της πορνείας, οι απόψεις μέσα στο φεμινιστικό κίνημα διίστανται. Πέντε μορφές φεμινισμού (φιλελεύθερος, ριζοσπαστικός, μαρξιστικός, υπαρξιακός, σοσιαλιστικός) έχουν εκφράσει ισχυρές απόψεις για το ζήτημα της πορνείας. Βλ. Bromberg S., *Feminist issues in prostitution*, παρουσιάστηκε στο International Conference on Prostitution, Cal State University, Northridge, 1997. Υπάρχει μια έντονη διαμάχη μεταξύ του φιλελεύθερου φεμινισμού και του ριζοσπαστικού φεμινισμού. Οι ριζοσπαστικές φεμινίστριες θεωρούν την πορνεία ως βία κατά των γυναικών ή τουλάχιστον ως την απώτατη σεξουαλική εκμετάλλευση, ενώ οι φιλελεύθερες την θεωρούν επάγγελμα, όπως οποιοδήποτε άλλο. Αντίστοιχα, οι ριζοσπαστικές φεμινίστριες είναι υπέρ της συνολικής απαγόρευσης της πορνείας διαμέσου της ποινικοποίησης των πελατών, ενώ οι φιλελεύθερες φεμινίστριες είναι υπέρ της ρύθμισής της. Βλ. Vovou S., *Feminist approaches and activities on trafficking in Greece*, στο *International meeting of experts – Confrontation of the trafficking in women from Balkan states in countries of the E.U.*, CVME, Ioannina, Greece, 2001

⁴²³ Η Raymond, μέλος της ριζοσπαστικής φεμινιστικής οργάνωσης CATW, υποστηρίζει ότι, σε αντίθεση με τη δημόσια εικόνα της COYOTE, μόνο ένα μικρό ποσοστό των μελών της έχουν εργαστεί ως εκδιδόμενες, κι ένα ακόμη μικρότερο ποσοστό είναι εκδιδόμενες εν ενεργεία και ταυτόχρονα ενεργά μέλη της οργάνωσης. Βλ. Raymond J., *Prostitution as violence against women: NGO stonewalling in Beijing and elsewhere*, ο.π. Επιπλέον, η Mathieu, αναφέρει ότι η Margo St. James είναι πλέον επαγγελματίας κοινωνική ακτιβίστρια, η οποία κερδίζει τα προς το ζειν από την ενασχόλησή της με την COYOTE. Επομένως, δεν αποτελεί απολύτως αντιπροσωπευτικό δείγμα του πληθυσμού του οποίου τα συμφέροντα καλείται να προασπίσει. Η διαμαρτυρία φάνηκε να αποτέλεσε για την Margo

πορνεία δεν είναι έγκλημα, αλλά εργασία, η οποία αποτελεί επιλογή⁴²⁵ των ατόμων, και, ως εκ τούτου, πρέπει να προστατευτεί και να αποστιγματιστεί⁴²⁶. Για την COYOTE, η άρνηση της αποδοχής της πορνείας ως εργασίας και ελεύθερης επιλογής των ατόμων αποτελεί παραβίαση των πολιτικών δικαιωμάτων⁴²⁷.

Μια τέτοια προσέγγιση φαίνεται να αγνοεί την πραγματικότητα που αντιμετωπίζουν καθημερινά τα εκδιδόμενα άτομα. Η Farley⁴²⁸ παραθέτει πλήθος στοιχείων για τις φυσικές⁴²⁹, συναισθηματικές⁴³⁰ και κοινωνικές⁴³¹ βλάβες της

St. James μια ευκαιρία να αποχωρήσει από την πορνεία, χωρίς να χάσει τις επαφές με το προηγούμενο κοινωνικό περιβάλλον της. Βλ. Mathieu L., *The emergence and failure of prostitutes social movements*, παρουσιάστηκε στο 28th Joint Session of Workshops, ECPR, Copenhagen, 14-19 Απριλίου 2000, σελ. 12-13

⁴²⁴ Ο φιλελεύθερος φεμινισμός έχει δεχθεί πολλάκις τα πυρά των υποστηρικτριών του ριζοσπαστικού φεμινισμού. Η Raymond ισχυρίζεται ότι η COYOTE δουλεύει περισσότερο για τα δικαιώματα των πελατών και της βιομηχανίας, παρά για το δικαίωμα των εκδιδομένων να εγκαταλείψουν την πορνεία. Βλ. Raymond J., *Prostitution as violence against women: NGO stonewalling in Beijing and elsewhere*, ο.π. Η Holsopple υποστηρίζει πως, όταν οι φεμινίστριες προωθούν την πορνεία, ενισχύουν την παρουσίαση των γυναικών ως σεξουαλικών αντικειμένων και, ουσιαστικά, ασκούν σωματεμπορία σε άλλες γυναίκες. Βλ. Holsopple K., *Pimps, tricks and feminists*, *Women's Studies Quarterly*, 1&2/1999, σελ. 49-50

⁴²⁵ Η CATW υποστηρίζει ότι το ζήτημα της συγκατάθεσης, των πολιτικών «προσωπικής επιλογής», βασίζεται σε μια δυτική φιλελεύθερη κατανόηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων που ανυψώνει την ατομική θέληση και επιλογή πάνω από όλες τις άλλες ανθρώπινες αξίες. Βλ. CATW – Asia Pacific, ο.π. Σε ανάλογα πλαίσια κινούνται και οι Μαγγανάς και Λάζος, οι οποίοι, ασκώντας κριτική στο φιλελεύθερο φεμινισμό παρατηρούν ότι: «Για να έχει νόημα η ελεύθερη επιλογή απαιτεί την ύπαρξη ορισμένων αναντικατάστατων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτιστικών προϋποθέσεων καθώς και μία αξιολογία ανάπτυξης της κοινωνικής προσωπικότητας. Η απουσία των προϋποθέσεων αυτών οδηγεί στη μετάπτωση της ελεύθερης επιλογής σε αγοραία επιλογή. Το κράτος και η οργανωμένη κοινωνία αποσύρονται, αφήνοντας την πορνεία να διευθετηθεί με βάση τους νόμους της ελεύθερης αγοράς. Η ελεύθερη επιλογή σε συνθήκες αγοράς και ανταγωνισμού συμβάλλει στην ανάπτυξη συνθηκών βαρβαρισμού. Μέχρι στιγμής, ο φιλελεύθερος φεμινισμός επιχειρεί να παρακάμψει ή να υπερβεί αυτά τα ερωτήματα, παρά να δώσει απαντήσεις σε αυτά.» Βλ. Μαγγανάς Α. & Λάζος Γ., *Η συμβολή του ποινικού δικονομικού δικαίου στην πάταξη του φαινομένου εκμετάλλευσης εκδιδομένων ατόμων*, *Ποινική Δικαιοσύνη*, 10/2000, σελ. 1027

⁴²⁶ Η Raymond κατηγορεί την COYOTE ότι προωθεί την πορνεία σαν προσωπική επιλογή των εκδιδομένων, διακηρύττοντας ότι το χειρότερο πράγμα στην πορνεία είναι ο στιγματισμός, ενώ στην πραγματικότητα το χειρότερο πράγμα στην πορνεία είναι η βία. Βλ. Raymond J., *Prostitution as violence against women: NGO stonewalling in Beijing and elsewhere*, ο.π.

⁴²⁷ Βλ. Jenness V., *From sex as sin to sex as work: COYOTE and the reorganization of prostitution as a social problem*, *Social problems*, Vol. 37, 1990

⁴²⁸ Βλ. Farley M., ο.π.

⁴²⁹ Βλ. επίσης Church S. & Henderson M. & Barnard M. & Hart G., *Violence by clients towards female prostitutes in different work settings: Questionnaire Survey*, *British Medical Journal*, Vol. 322, Μάρτιος 2001· Day S., *What counts as rape? Physical assault and broken contracts: Contrasting views of rape among London sex workers*, στο Harvey P. & Gow P. (επιμ.), *Sex and violence: Issues in representation and experience*, Routledge, London, 1994· Hoigard C. & Finstad L., *Backstreets: Prostitution, money and love*, Pennsylvania State University Press, University Park, 1992· Lowman J. & Fraser L., *Violence against people who prostitute: The experience in British Columbia*, Department of Justice, Canada, 1995· Miller J. & Jayasundra D., *Prostitution, the sex industry and sex tourism*, στο Renzetti C. & Edleson J. & Kennedy-Bergen R. (επιμ.), *Sourcebook on violence against women*, Sage, Thousand Oaks, 2001.

⁴³⁰ Σχετικά με τη διαστρέβλωση της σεξουαλικότητας των εκδιδομένων, ο Ericsson έθεσε το ερώτημα αν μπορεί κάποιος να έχει μια ομαλή σεξουαλική ζωή, όταν ζει από το σεξ, αλλά δεν κατέληξε σε κάποιο σαφές συμπέρασμα. Βλ. Ericsson L., *Charges against prostitution: An attempt at a philosophical assessment*, *Ethics*, τ. 90, 1979-1980, σελ. 357. Ο Richards υποστήριξε ότι οι εκδιδόμενες ικανοποιούνται περισσότερο σεξουαλικά από ότι οι άλλες Αμερικανίδες! Βλ. Richards A. J., *Sex, drugs, death, and the law: An essay on human rights and overcriminalization*, Rowman and Littlefield, Totowa, NJ, 1982, σελ. 113. Στην πραγματικότητα, οι εκδιδόμενες, αρνούμενες πρόσβαση σε συγκεκριμένα σημεία του σώματός τους, αρνούμενες τη χρήση των κρεβατιών τους και

πορνείας. Συνοπτικά, τα εκδιδόμενα άτομα εκτίθενται στους εξής κινδύνους: αφροδίσια νοσήματα, δυσάρεστη ή ταπεινωτική ή ακόμη και βίαιη συμπεριφορά των πελατών, εκμετάλλευση από τους προαγωγούς και στιγματισμό⁴³². Βλέπουμε, λοιπόν, ότι ο στιγματισμός, του οποίου η καταπολέμηση αποτελεί βασικό στόχο της COYOTE, παρότι είναι σαφώς ένα σημαντικό πρόβλημα, το οποίο αυξάνει την επικινδυνότητα των συνθηκών ζωής των εκδιδομένων⁴³³, εμποδίζει τη θέλησή τους να διαμαρτυρηθούν δημόσια ενάντια στις ενδημικά άσχημες αυτές συνθήκες⁴³⁴ και δημιουργεί επιπρόσθετα προβλήματα στις εκδιδόμενες που θέλουν να εγκαταλείψουν την πορνεία⁴³⁵, είναι μόνο ένα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι εκδιδόμενες σε καθημερινή βάση.

Με βάση τα παραπάνω, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι ο ισχυρισμός πως η πορνεία είναι ένα ανθρώπινο δικαίωμα, το δικαίωμα του εκδιδομένου ατόμου να κάνει ότι θέλει με το σώμα του, είναι μάλλον αβάσιμος. Η πώληση του ανθρωπίνου σώματος ανήκει στη λίστα «μπλοκαρισμένων ανταλλαγών»⁴³⁶ στην κοινωνία μας, τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο. Εάν λοιπόν ισχύει ότι το σώμα της εκδιδόμενης αποτελεί αντικείμενο αγοραπωλησίας, η πορνεία δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή, καθώς η χρήση ενός ατόμου με τέτοιο τρόπο σημαίνει έλλειψη σεβασμού στην αξία του ανθρώπου⁴³⁷. Με άλλα λόγια, η πορνεία υποβαθμίζει την εκδιδόμενη, διότι χρησιμοποιείται σαν μέσο για την ικανοποίηση των αναγκών του πελάτη. Ο πελάτης, όχι μόνο δεν μεταχειρίζεται, αλλά ούτε καν αντιλαμβάνεται την εκδιδόμενη σαν άτομο, αλλά απλά και μόνο σαν ένα μέσο για την ικανοποίηση των σεξουαλικών του

δημιουργώντας φανταστικές ιστορίες για τη ζωή τους, προσπαθούν να διατηρήσουν ένα κομμάτι της συναισθηματικής και σεξουαλικής τους ζωής προσωπικό και όχι προς κοινή χρήση. Βλ. CATW – Asia Pacific, ο.π. Κατά συνέπεια, η διαστρέβλωση της σεξουαλικότητας των εκδιδομένων θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη. Προφανώς, τούτο σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να σημαίνει και αδυναμία σύναψης ερωτικών σχέσεων.

⁴³¹ Βλ. επίσης Λάζος Γ., *Εξαναγκαστική πορνεία και διεθνική σωματεμπορία: Συνέπειες στην κοινωνία*, στο Μαγγανάς Α. (επιμ.), *Τιμητικός τόμος για την Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου: Δικαιώματα του ανθρώπου – Έγκλημα – Αντεγκληματική πολιτική*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2003

⁴³² «Η πορνεία είναι μια άθλια απασχόληση όπου η γυναίκα εκμεταλλευόμενη σεξουαλικά και οικονομικά, υποταγμένη στην αστυνομία, σε μια ταπεινωτική ιατρική επιθεώρηση, στα καπρίτσια των πελατών και καταδικασμένη στις λοιμώξεις, στις αρρώστιες και στη μιζέρια κατεβαίνει πραγματικά στο επίπεδο του αντικειμένου.» Βλ. Μοσχόπουλος Α., *Πορνεία*, Δελτίο εγκληματολογικής ενημέρωσης, τ. 5-6, Αύγουστος-Νοέμβριος 1986, σελ 10

⁴³³ Βλ. Sullivan B., *Can a prostitute be raped? Sex workers, women and the politics of rape law reform*, παρουσιάστηκε στο Australasian Political Studies Association Conference, University of Tasmania, Hobart, 29 Σεπτεμβρίου – 1 Οκτωβρίου 2003, σελ. 14

⁴³⁴ Βλ. Mathieu L., ο.π., σελ. 6

⁴³⁵ Όπως αναφέρει ο Μπιλανάκης, υπάρχει προκατάληψη για τις γυναίκες που βρίσκονταν στο χώρο της πορνείας, με συνέπεια να μην τους προσφέρεται βοήθεια και να επιστρέφουν ξανά στην πορνεία. Βλ. Μπιλανάκης Ν., *Εισήγηση στο Πάντειο Πανεπιστήμιο*, 31/1/2003

⁴³⁶ Με βάση τη θεωρία του Walzer περί σφαιρών δικαίου, υπάρχουν διάφορες σφαίρες προσωπικών αξιών και κοινωνικών αγαθών, κάθε μια αυτόνομη, με τα δικά της κριτήρια, διαδικασίες και παράγοντες κατανομής της. Η αδικία εμφανίζεται όταν παραβιάζεται αυτή η αυτονομία, όταν διασχίζονται τα σύνορα και μια σφαίρα αγαθών εξουσιάζεται από άλλη, δεδομένου ότι τα αγαθά της πρώτης σφαίρας δεν διανέμονται πλέον σύμφωνα με τα κριτήρια και τις διαδικασίες της, αλλά σύμφωνα με εκείνα της άλλης σφαίρας. Η αγορά είναι μια τέτοια σφαίρα – στην πραγματικότητα είναι η σφαίρα με την ισχυρότερη τάση να επεκταθεί και να εξουσιάζει άλλες σφαίρες αγαθών, τουλάχιστον στη σύγχρονη κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Αλλά ακόμη και αυτό το είδος κοινωνίας έχει έναν εντυπωσιακό κατάλογο αγαθών που δεν διατίθενται προς πώληση, έναν κατάλογο «μπλοκαρισμένων ανταλλαγών», όπως η πώληση των ανθρώπινων όντων (δουλεία). Βλ. Walzer M., *The spheres of justice*, Basic Books, New York, 1983, σελ. 100-103)

⁴³⁷ Βλ. Russell B., *Marriage and morals*, George Allen & Unwin, London, 1958, σελ. 121-122

αναγκών, τίποτε περισσότερο από ένα σεξουαλικό αντικείμενο. Ως εκ τούτου, η πορνεία αποτελεί προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Στον αντίποδα, οι υποστηρικτές της πορνείας διατείνονται ότι η πορνεία δεν προσβάλλει την αρχή του σεβασμού του ανθρώπου, όταν απουσιάζει το στοιχείο του εξαναγκασμού και της εξαπάτησης και τα δύο συμβαλλόμενα μέρη (πελάτης-εκδιδόμενη) παίρνουν αυτό που θέλουν⁴³⁸. Μια τέτοια προσέγγιση καταρρέει αμέσως με τη συμμετοχή και μόνο των προαγωγών στην πορνεία. Αν υποθέσουμε όμως ότι υπάρχουν άτομα που εκδίδονται από μόνα τους, υφίσταται προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας; Τελικά, ποια είναι η συμμετοχή του σώματος του εκδιδομένου ατόμου στην πορνεία και ποια η διαφορά της πορνείας από τη μισθωτή εργασία και, αντίστοιχα, της πόρνης από το μισθωτό εργάτη;

Ο Ericsson ισχυρίζεται ότι η εκδιδόμενη δεν πουλάει το σώμα ή το αιδό της ή οποιοδήποτε άλλο «σεξουαλικό μέρος» του σώματός της, αλλά παρέχει σεξουαλικές υπηρεσίες⁴³⁹. Όπως παρατηρεί η Pateman, αν όντως ισχύει αυτό, τότε δεν υπάρχει διαφορά μεταξύ μιας εκδιδόμενης και ενός άλλου εργάτη που πουλάει υπηρεσίες⁴⁴⁰. Αν η εκδιδόμενη είναι απλά μια εργάτρια, το σωστό συμπέρασμα είναι ότι δεν υπάρχει κάτι λάθος στην πορνεία, τουλάχιστον όχι κάτι που δεν υπάρχει στις άλλες μορφές εργασίας.

Κάποιοι μαρξιστές υποστηρίζουν ότι, μόλις η εκδιδόμενη μπει στην πορνική αγορά, γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης και υποβιβασμού, όπως πολλοί εργαζόμενοι στον καπιταλισμό. Τούτο σημαίνει ότι, αντί να βλέπουμε τις εκδιδόμενες σαν εργάτριες που γίνονται αντικείμενα εκμετάλλευσης, βλέπουμε τους εργάτες σαν πόρνες⁴⁴¹. Με βάση τη φράση του Marx ότι «η πορνεία είναι μόνο μια ειδική έκφραση της γενικής εκπόρνευσης του εργαζόμενου», ο Struik υποστηρίζει ότι η πορνεία είναι η ενσάρκωση του υποβιβασμού του σύγχρονου πολίτη ως παραγωγού⁴⁴². Μ' αυτόν τον τρόπο, η πορνεία αντιπροσωπεύει τον οικονομικό εξαναγκασμό, την εκμετάλλευση και την αλλοτρίωση της μισθωτής εργασίας. Η φιγούρα της εκδιδόμενης χρησιμοποιείται, συνεπώς, για να συμβολίσει ό,τι λάθος συμβαίνει στη μισθωτή εργασία. Στα πλαίσια του συγκεκριμένου συμβολισμού, θεωρείται ότι η εκδιδόμενη μοιάζει με σκλάβο, με τον ίδιο τρόπο που ένας εργάτης

⁴³⁸ Βλ. Primoratz I., ο.π., σελ. 173

⁴³⁹ Βλ. Ericsson L., ο.π., σελ. 339-340. Όπως παρατηρεί ο Λάζος, «ο Ericsson ξεχνάει ή παρακάμπτει τον ουσιαστικό ρόλο του σώματος στην πορνεία. Αν σε άλλες μορφές παροχής υπηρεσιών η σωματικότητα έχει δευτερεύουσα σημασία ή δεν έχει καν σημασία, στην πορνεία το σώμα έχει κρίσιμη θέση στην προσφορά της υπηρεσίας και μετέχει αποφασιστικά στις επιλογές του πελάτη και στον καθορισμό του πορνικού μισθώματος. Συχνά ο πελάτης μισθώνει το εκδιδόμενο άτομο για το σώμα του και μόνο.» Βλ. Λάζος, *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα – Ι. Η εκδιδόμενη*, Καστανιώτη, Αθήνα, 2002, σελ. 127. Έτσι όμως υποπίπτει και ο Λάζος σε θεωρητικό σφάλμα, καθώς με αυτόν τον τρόπο καταδικάζει τον σεξισμό και όχι την εμπορευματοποίηση του σώματος. Ο σεξισμός μπορεί να είναι παρών σε πολλές εκμισθώσεις, στις οποίες το σώμα δεν συμμετέχει με τον τρόπο που αυτό συμβαίνει στην πορνεία. Για παράδειγμα, ένα άτομο μπορεί να πληρώνει ένα άλλο άτομο για παροχή υπηρεσιών, όπως εκμάθηση κάποιου μουσικού οργάνου ή κάποιας ξένης γλώσσας. Η επιλογή του ατόμου που παρέχει τις υπηρεσίες μπορεί να έχει γίνει με μοναδικό κριτήριο την εξωτερική εμφάνιση του ατόμου. Αν δεν υπάρξει φαινόμενο σεξουαλικής παρενόχλησης, ακόμη κι αν ανάλογη συμπεριφορά θεωρείται κατακριτέα, δεν είναι δυνατή η επέμβαση στη σεξουαλική φαντασίωση του κάθε ατόμου. Επομένως, το κρίσιμο σημείο διαφοροποίησης της πορνείας από τις άλλες εργασίες παροχής υπηρεσιών δεν είναι το κριτήριο επιλογής του πελάτη (δυστυχώς, ο σεξισμός υφίσταται σε πολλές περιπτώσεις, αλλά δεν μπορούμε να το γνωρίζουμε αυτό), αλλά η εμπορευματοποίηση του σώματος του εκδιδομένου ατόμου.

⁴⁴⁰ Βλ. Pateman C., *What's wrong with prostitution*, ο.π., σελ. 54

⁴⁴¹ Ο.π., σελ. 58

⁴⁴² Βλ. Marx K., *Economic and philosophic manuscripts of 1844*, επιμέλεια: D.J. Struik, International Publishers, New York, 1964, σελ. 133

μοιάζει με μισθωτό σκλάβο. Το συμβόλαιο εργασίας δίνει στον εργοδότη το δικαίωμα διαταγής πάνω στην εργασία του εργάτη, δηλ. πάνω στον εαυτό του, την προσωπικότητά του και το σώμα του, για το διάστημα εκείνο που καθορίζεται από το συμβόλαιο εργασίας. Ομοίως, η εκδιδόμενη δεν μπορεί να παρέχει τις υπηρεσίες της αν δεν είναι παρούσα. Η ιδιοκτησία στο άτομο, αντίθετα με την υλική ιδιοκτησία, δεν μπορεί να διαχωριστεί από τον κάτοχό της. Αντίστοιχα, ο πελάτης, όπως κι ο εργοδότης, αποκτά δικαίωμα διαταγής πάνω στην προσωπικότητα και το σώμα της εκδιδόμενης για όλη τη διάρκεια της πορνικής επαφής.

Βέβαια, ο παραλληλισμός του εργασιακού συμβολαίου με το «πορνικό συμβόλαιο» παρουσιάζει κάποια θεωρητικά κενά. Ένας εργάτης πάντα συνάπτει ένα συμβόλαιο εργασίας με έναν κεφαλαιοκράτη. Αν η πορνεία ήταν ένα ακόμη επάγγελμα, το πορνικό «συμβόλαιο», εννοώντας τη «συμφωνία» ανάμεσα στην εκδιδόμενη και τον πελάτη, θα περιλάμβανε πάντα έναν κεφαλαιοκράτη, ωστόσο συχνά ο πελάτης είναι εργάτης⁴⁴³. Το πορνικό «συμβόλαιο» συνάπτεται με τον πελάτη, όχι με τον εργοδότη. Η εκδιδόμενη μπορεί να είναι, μπορεί και όχι μισθωτός υπάλληλος. Για τον Reiman, κάποιες εκδιδόμενες είναι καταλληλότερο να περιγραφούν ως «ιδιώτες επιχειρηματίες μικρής κλίμακας»⁴⁴⁴. Όλα τα παραπάνω βέβαια ισχύουν στην περίπτωση της εκδιδόμενης χωρίς προαγωγή, άρα και δεν αφορούν την πλειονότητα των περιπτώσεων. Στην πράξη, η ανταλλαγή χρημάτων στην πορνεία υπηρετεί τη μετατροπή αυτού που στην πραγματικότητα είναι σεξουαλική παρενόχληση, σεξουαλική κακοποίηση και σεξουαλική βία σε «εργασία», καθώς τα χρήματα πηγάζουν από τον πελάτη στον προαγωγό⁴⁴⁵.

Αντίθετα, σε όλες τις περιπτώσεις εκδιδομένων ατόμων, είτε με τη συμμετοχή των προαγωγών είτε χωρίς, αποτελεί πραγματικότητα η πώληση ανθρωπίνων σωμάτων στην αγορά. Ο συμβολισμός του μισθωτού εργάτη με τη φιγούρα της εκδιδόμενης δεν είναι τελείως άστοχος, αλλά η πορνεία διαφέρει από τη μισθωτή εργασία. Παρότι καμία μορφή εργασιακής εξουσίας δεν μπορεί να χωριστεί από το σώμα, μόνο η «πορνική σύμβαση» δίνει στον αγοραστή μονομερές δικαίωμα άμεσης σεξουαλικής χρήσης του σώματος της εκδιδόμενης⁴⁴⁶. Ο εαυτός της γυναίκας εμπλέκεται στην πορνεία με διαφορετικό τρόπο από ότι σε άλλες εργασίες. Οι εργάτες όλων των ειδών μπορεί λίγο-πολύ να είναι «δεμένοι με την εργασία τους», ωστόσο ο άρρηκτος δεσμός μεταξύ σεξουαλικότητας και συνείδησης σημαίνει ότι, για την αυτοπροστασία της, η εκδιδόμενη πρέπει να απέχει τον εαυτό της από τη σεξουαλική της χρήση⁴⁴⁷. Η υπηρεσία που παρέχεται από την εκδιδόμενη συνδέεται στενότερα με το σώμα της από ότι οποιαδήποτε άλλη παρεχόμενη υπηρεσία, διότι το σεξ και η σεξουαλικότητα είναι χαρακτηριστικά συστατικά του σώματος, ενώ η εργασία και οι ικανότητες που απαιτούνται σε άλλου εργασιακούς τομείς όχι. Η σεξουαλικότητα και το σώμα είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε την θηλυπρέπεια και την ανδροπρέπεια, οι οποίες συνιστούν την ατομικότητά μας, την αντίληψη που έχουμε για την προσωπική μας ταυτότητα. Συνεπώς, όταν το σεξ γίνεται εμπόρευμα, το ίδιο συμβαίνει με τον εαυτό και το σώμα⁴⁴⁸. Ουσιαστικά, η εκδιδόμενη παρέχει δύο διαφορετικά συστατικά: καταρχήν

⁴⁴³ Βλ. Pateman C., *What's wrong with prostitution*, ο.π., σελ. 59

⁴⁴⁴ Βλ. Reiman J. H., *Prostitution, addiction and the ideology of liberalism*, Contemporary crises, τ. 3, 1979, σελ. 66

⁴⁴⁵ Βλ. Raymond J., *Prostitution as violence against women: NGO stonewalling in Beijing and elsewhere*, ο.π.

⁴⁴⁶ Βλ. Pateman C., *What's wrong with prostitution*, ο.π., σελ. 60

⁴⁴⁷ Ο.π., σελ. 61

⁴⁴⁸ Βλ. Pateman C., *Defending prostitution: Charges against Ericsson*, Ethics, τ. 93, 1982-1983, σελ. 562

μισθώνει το σώμα (όλο ή μέρος του, ενεργό ή ανενεργό, ενεργητικό ή παθητικό) και, κατά δεύτερο λόγο, μισθώνει τον πορνικό της χρόνο, το χρόνο που είναι αναγκαίος για την προσφορά της συγκεκριμένης υπηρεσίας⁴⁴⁹. Αν «σε μια κοινωνία, η οποία αναγνωρίζει και εκτιμά την ελευθερία, τα κοινωνικά φαινόμενα, όπως και τα άτομα, είναι αθώα, ωστόσο αποδειχτούν ένοχα»⁴⁵⁰, η ενοχή της πορνείας ως φαινομένου που προσβάλλει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, δεδομένου ότι ανθρώπινα σώματα μετατρέπονται σε εμπορεύματα, θα πρέπει να θεωρείται αδιαμφισβήτητη, ανεξάρτητα από το στοιχείο του εξαναγκασμού ή της εξαπάτησης.

3) Ο μύθος της επιλογής και το στοιχείο του εξαναγκασμού στην πορνεία και στο THB

Γίνεται συχνά λόγος για εξαναγκαστική πορνεία, η οποία πολλές φορές συγχέεται με μια μορφή σύγχρονης δουλείας. Σύμφωνα με τη Μαραγκοπούλου, στην Ελλάδα ουσιαστικά δεν υπάρχουν ελεύθερες εκδιδόμενες γυναίκες, αλλά θύματα που έχουν υιοθετήσει το ρόλο τους ως εμπορεύσιμα αντικείμενα⁴⁵¹. Είναι λάθος, όμως, να θεωρούμε εκ προοιμίου όλες τις εκδιδόμενες άβουλα πόνια στα χέρια των εγκληματικών κυκλωμάτων⁴⁵², γιατί η αντίληψη αυτή δεν οδηγεί σε λύσεις για τα προβλήματα που οδήγησαν κάποιες γυναίκες στην «απόφαση» να εκπορνευτούν⁴⁵³. Επιπλέον, αδυνατεί να εξηγήσει γιατί, στην περίπτωση του THB, οι γυναίκες δεν καταγγέλλουν τα εγκλήματα σε βάρος τους στις αρμόδιες αρχές στις χώρες υποδοχής.

Ο λόγος είναι προφανής. Ακόμα κι αν έχουν το δικαίωμα προστασίας στο πλαίσιο του νομικού συστήματος της χώρας υποδοχής, γνωρίζουν πως, ακόμα κι αν ο trafficker καταδικαστεί, το μόνο σίγουρο αποτέλεσμα είναι η απέλαση και η απώλεια της αρχικής επένδυσης για το «ταξίδι» στο εξωτερικό, μαζί με τις ευκαιρίες για ένα εισόδημα⁴⁵⁴. Ούτως ή άλλως, οι παράνομα διακινημένες εκδιδόμενες δεν υπάγονται στις νομοθετικές ρυθμίσεις που αφορούν την πορνεία, αλλά σε ρυθμίσεις σχετικές με την παράνομη μετανάστευση, οι οποίες συνήθως δεν προβλέπουν ειδικές διατάξεις για την αποτελεσματική προστασία τους σε περίπτωση που είτε συλληφθούν είτε προσφύγουν οικειοθελώς στη βοήθεια των κατά τόπους αρχών. Στο ζήτημα της πορνείας, οι ευρωπαϊκές νομοθεσίες εμφανίζουν μεταξύ τους τεράστιες αποκλίσεις, δυσχεραίνοντας σοβαρά την ενιαία αντιμετώπιση του προβλήματος⁴⁵⁵. Σε ότι αφορά το THB όμως, η τελική στάση των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι κοινή: εκείνο που εντέλει επιδιώκουν είναι να απαλλαγούν από τις αλλοδαπές εκδιδόμενες, ακόμη κι αν γνωρίζουν ότι το ζήτημα δεν λύνεται με μερικές θεαματικές απελάσεις⁴⁵⁶.

Το αποτέλεσμα αυτής της πρακτικής είναι να υπάρχουν αναφορές για παράνομα διακινημένες εκδιδόμενες, οι οποίες, παρά την εξαπάτηση και την άσκηση σε βάρος τους σωματικής ή ψυχολογικής βίας, αποδέχονταν προσωρινά την

⁴⁴⁹ Βλ. Λάζος Γ., *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα – 2. Ο πελάτης*, Καστανιώτη, Αθήνα, 2002, σελ. 27

⁴⁵⁰ Βλ. Simons G. L., *Pornography without prejudice: A reply to objectors*, Abelard-Schuman, London, 1972, σελ. 96

⁴⁵¹ Βλ. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου Α., *Η πόρνη ως θύμα*, Ελευθεροτυπία, 3/4/2001

⁴⁵² Ειδικά τη στιγμή που, ακόμη και υποστηρίκτριες του ριζοσπαστικού φεμινισμού, όπως η Holsopple, δηλώνουν ότι «οι γυναίκες δεν είναι παθητικά θύματα». Βλ. Holsopple K., ο.π., σελ. 51

⁴⁵³ Βλ. Ιός της Κυριακής, *Η αμφισβήτηση της ηθικολογίας – Δικαίωμα στην πορνεία*, Ελευθεροτυπία, 10/6/2001

⁴⁵⁴ Βλ. Esdras D., ο.π., σελ. 138

⁴⁵⁵ Βλ. Cambo J. G., ο.π., σελ. 133

⁴⁵⁶ Βλ. Ιός της Κυριακής, ο.π.

κατάσταση αυτή εξάρτησης, με την προσδοκία ότι θα αποκομίσουν οικονομικά οφέλη στο μέλλον⁴⁵⁷. Άλλες αναφορές μιλούν για γυναίκες, οι οποίες, κατά την απέλαση τους από την Ελλάδα με τραίνο, πηδούν εν κινήσει, με μοιραίο πολλές φορές αποτέλεσμα, προκειμένου να έχουν μια «δεύτερη ευκαιρία», να μη γυρίσουν πίσω «με άδεια χέρια»⁴⁵⁸. Υπάρχουν περιπτώσεις γυναικών που έχουν απελαθεί και επιστρέφει τουλάχιστον 8 φορές⁴⁵⁹.

Θα πρέπει, επομένως, να έχουμε υπόψη ότι ο εξαναγκασμός εκδηλώνεται σε διάφορες μορφές και εντάσεις και δεν ταυτίζεται με την «οριακή» μορφή της δουλείας⁴⁶⁰. Όπως αναφέρει ο Λάζος, με την εξαίρεση αυτών που βρίσκονταν σε καθεστώς καταπίεσης και δουλείας (θα δούμε παρακάτω πόσο είναι αυτό το ποσοστό), οι εξαναγκαστικά εκδιδόμενες στην Ελλάδα κατά το 2002 είτε συνέργησαν για την προώθησή τους στη χώρα ή και την πορνεία, είτε συνέργησαν για την παραμονή τους στη χώρα⁴⁶¹. Θα λέγαμε πως στην συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων, οι πραγματικές πτυχές του THB είναι σε γενικές γραμμές «εθελοντικές», με την έννοια ότι το ίδιο το άτομο έχει λάβει την απόφαση να ταξιδέψει για να βρει εργασία⁴⁶², εξαιτίας της περιορισμένης γκάμας των διαθέσιμων επιλογών⁴⁶³. Η φύση, οι όροι και οι συνθήκες εργασίας στη χώρα προορισμού ορίζουν τις περισσότερες περιπτώσεις ως THB, καθώς οι γυναίκες που έχουν επιλέξει να εργάζονται ως πόρνες σε μια ξένη χώρα μπορούν να βρεθούν σε συνθήκες δουλείας, αλλά και να αντιμετωπίζουν δυσκολίες σε ότι αφορά την αναγνώριση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους, δεδομένου ότι έχουν συναινέσει στην πορνεία. Δυστυχώς, η πορνική εργασία θεωρείται ως αρνητικός παράγοντας, όταν μια γυναίκα καταγγέλλει τις παραβιάσεις που διαπράχθηκαν εναντίον της⁴⁶⁴.

Ουσιαστικά, μιλάμε για έναν συνδυασμό (γενικά παράνομης) μετανάστευσης και εκμετάλλευσης της εργασίας σε ένα μεγάλο φάσμα μορφών, το οποίο περιλαμβάνει υποδούλωση για χρέη («debt bondage»)⁴⁶⁵, χαμηλές ή καθόλου

⁴⁵⁷ Βλ. Αρχηγείο Ελληνικής Αστυνομίας, *Εμπορία ανθρώπων – Συνοπτική περιγραφή της γενικής κατάστασης στην Ελλάδα κατά το έτος 1999*, συντάκτρια: Ρ. Δεσφινιώτου, Αθήνα, Ιούνιος 2000

⁴⁵⁸ Ο.π.

⁴⁵⁹ Βλ. Λάζος Γ., *Διεθνική σωματεμπορία και εξαναγκαστική πορνεία στην Ελλάδα του 2002*, με τη συνεργασία της Μ. Ζάννη, STOP NOW, σελ. 41

⁴⁶⁰ Πρβλ. «Επιχειρούνται διακρίσεις ανάμεσα σε εξαναγκαστική και ελεύθερη πορνεία, ανήλικη και ενήλικη, πρώτου και τρίτου κόσμου, και διάκριση ανάμεσα σε πορνεία και trafficking. Αυτές οι διακρίσεις χρησιμοποιούνται για να καταστήσουν κάποιες μορφές πορνείας ως αποδεκτές και λογικές. Όταν γίνονται διακρίσεις ανάμεσα σε εξαναγκαστική και ελεύθερη πορνεία, είναι αδύνατο για πολλές γυναίκες να αποδείξουν ότι έχουν εξαναγκασθεί στην πορνεία. Όταν γίνονται διακρίσεις ανάμεσα σε ενήλικη και ανήλικη πορνεία, το αποτέλεσμα είναι η μείωση της ηλικίας στην οποία το άτομο μπορεί να συναινέσει. Στην πράξη, η ηλικία των ανηλίκων στην πορνεία συνεχώς ελαττώνεται.» Βλ. Raymond J., *Prostitution as violence against women: NGO stonewalling in Beijing and elsewhere*, ο.π.

⁴⁶¹ Ο.π., σελ. 40

⁴⁶² Όπως αναφέρει ο Λάζος, «βραχυπρόθεσμα και σε προσωπικό επίπεδο, συχνά η διαφορά μεταξύ άμεσου και έμμεσου εξαναγκασμού αποδεικνύεται κρίσιμη είτε στο κατά πόσο ένα άτομο θα ενταχθεί στην πορνεία (ακριβέστερα, κρίσιμη στο ποιο άτομο θα ενταχθεί στην πορνεία), αν θα ενταχθεί στην πορνεία αυτό το άτομο ή κάποιο άλλο, όσο και στο ποια θα είναι η θέση του, οι απολαβές του και οι προοπτικές του στο χώρο και γενικότερα.» Βλ. Λάζος Γ., *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα – 2. Ο πελάτης*, ο.π., σελ. 21

⁴⁶³ Βλ. Penttinen E., ο.π.

⁴⁶⁴ Βλ. Doezenia J., *Choice in Prostitution*, στο Jyrkinen M. (επιμ.), *Changing Faces of Prostitution: Conference Book*, Meripaino, Finland, 1996. Επίσης, βλ. Doezenia J., *Forced to choose: Beyond the voluntary VS forced prostitution dichotomy*, στο Doezenia J. & Kempadoo K. (επιμ.), *Global Sex Workers: Rights, Resistance, and Redefinition*, Routledge, New York, 1998

⁴⁶⁵ Σύμφωνα με τη ΜΚΟ Anti-Slavery International, η υποδούλωση για χρέη συμβαίνει όταν «έναν άνθρωπο γίνεται ενέχυρο έναντι δανείου» αλλά «η διάρκεια της δουλειάς δεν είναι προκαθορισμένη και το αρχικό χρέος σπάνια εξοφλείται». Βλ. Anti-Slavery International, *Frequently Asked Questions*,

αμοιβές, υπερβολικές ώρες εργασίας, ανθυγιεινές συνθήκες, κτλ. Ο βαθμός εκμετάλλευσης ποικίλλει και μπορεί συχνά να μην βλέπεται έτσι από τα «θύματα», τα οποία μπορεί εν τούτοις να βλέπουν την κατάστασή τους ως καλύτερη από ότι εάν είχαν μείνει στην πατρίδα τους. Ένα άτομο μπορεί να λαμβάνει πολύ χαμηλότερους μισθούς από αυτούς της αγοράς και να εργάζεται πολλές ώρες, αλλά ακόμα να αντιλαμβάνεται ότι είναι καλύτερα απ' ότι εάν είχε μείνει στην πατρίδα του⁴⁶⁶.

Βέβαια, σε καμία περίπτωση δεν θεωρούμε την πορνεία μια ακόμη μορφή εργασίας. Ακόμη και όταν οι γυναίκες εισέρχονται εθελοντικά σε αυτές τις καταστάσεις, ελπίζοντας να βγάλουν λεφτά ή να βρουν μια καλύτερη ζωή⁴⁶⁷, η δυναμική της βάρβαρης, συνήθως παράνομης, βιομηχανίας του σεξ τις αφήνει γρήγορα με ελάχιστες επιλογές και αδυναμία να φύγουν⁴⁶⁸.

Αναμφίβολα, το ζήτημα του κατά πόσον οι παράνομα διακινημένες αλλοδαπές εκδιδόμενες βρίσκονται σε καθεστώς καταπίεσης ή απολαμβάνουν μια κάποια αυτονομία είναι ιδιαίτερα περίπλοκο⁴⁶⁹. Εξετάζοντας το ζήτημα, η UNIFEM⁴⁷⁰ έχει διακρίνει τρεις τρόπους εισόδου στην πορνεία: τον εθελοντικό με την έννοια ότι η γυναίκα, που θα εργαστεί ως εκδιδόμενη, πλησιάζει τον ιδιοκτήτη-διευθυντή μιας σεξουαλικής επιχείρησης η ίδια, τον «δεσμευμένο» (bonded), ο οποίος υπονοεί τη συμμετοχή των γονέων ή κηδεμόνων που λαμβάνουν χρήματα από μια αντιπροσωπεία ή έναν ιδιοκτήτη για να πουλήσουν την κόρη τους και τον ακούσιο, ο οποίος περιλαμβάνει τη χρήση της εξάπλησης και του εξαναγκασμού των γυναικών από έναν πράκτορα ή έναν ιδιοκτήτη-διευθυντή⁴⁷¹.

Εντούτοις, ξεκαθαρίζεται ότι οι διακρίσεις μεταξύ τους δεν είναι τόσο σαφείς όπως οι ορισμοί προτείνουν. «Εθελοντικός» δεν σημαίνει απαραίτητως την ελεύθερη επιλογή ή την ενημερωμένη συγκατάθεση. Οι συνεντεύξεις με θύματα της παιδικής πορνείας στα καταφύγια ταϊλανδικών ΜΚΟ αποκάλυψαν ότι πολλά κορίτσια που είπαν ότι «ήξεραν» πως θα εργάζονταν ως πόρνες, δεν ήξεραν τι πραγματικά σήμαινε αυτό. Πολλές επίσης είπαν ότι θα μπορούσαν ελεύθερα να εγκαταλείψουν τα πορνεία, αλλά όταν ρωτήθηκαν εάν είχαν προσπαθήσει ποτέ, οι περισσότερες είπαν ότι δεν είχαν τολμήσει επειδή δεν είχαν χρήματα ή επειδή φοβήθηκαν σύλληψη ή πώληση σε άλλο πορνείο. Οι περισσότερες επίσης είπαν ότι θα μπορούσαν να αρνηθούν έναν πελάτη, αλλά περαιτέρω ερωτήσεις αποκάλυψαν ότι η άρνηση ήταν ουσιαστικά ανήκουστη λόγω του φόβου αντιποίνων.

Ο Σιταρόπουλος διακρίνει επίσης τρεις τύπους εκδιδόμενων γυναικών: γυναίκες «εξαπατημένες και εξαναγκασμένες», γυναίκες οι οποίες έχουν ακούσει μισές αλήθειες για την απασχόλησή τους και αναγκάζονται έπειτα να κάνουν εργασία για την οποία δεν έχουν συμφωνήσει προηγουμένως και για την οποία έχουν

Ιούνιος 2001. Επίσης, βλ. τον ορισμό που δίνει η Αμερική στο όρο “debt bondage” στο USA State Department, *Victims of trafficking and violence protection Act 2000: Trafficking in persons report*, June 2002, σελ. 3

⁴⁶⁶ Βλ. Marshall P., ο.π.

⁴⁶⁷ «Βλέπεις μια «καινούρια» και έχει τα όνειρά της, σενάρια τύπου ελληνικών ταινιών, ότι μπορεί κάποιος να την αγαπήσει και να την πάρει από κει.» Από συνέντευξη του Γ. Λάζου στην Καθημερινή, 29/6/2003.

⁴⁶⁸ Βλ. Hughes D., *Pimps and predators on the Internet: Globalizing the sexual exploitation of women and children*, ο.π., σελ.62

⁴⁶⁹ Η Bromberg έχει αποπειραθεί να κατηγοριοποιήσει τα εκδιδόμενα άτομα σε εννέα κατηγορίες, μάλλον αποτυχημένα. Βλ. Bromberg S., ο.π.

⁴⁷⁰ Βλ. UNIFEM, *Trafficking in women and children*

⁴⁷¹ Πρβλ. «Λίγοι υπερασπιστές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και άνθρωποι με συνείδηση θα χρησιμοποιούσαν τον όρο «εξαναγκαστική δουλειά», όμως κάνουν λόγο για εξαναγκαστική πορνεία και εξαναγκαστικό trafficking.» Βλ. Raymond J., *Prostitution as violence against women: NGO stonewalling in Beijing and elsewhere*, ο.π.

ελάχιστες ή καθόλου επιλογές, και γυναίκες που έχουν ενημερωθεί για την εργασία που πρόκειται να κάνουν, αλλά χωρίς βιώσιμη οικονομική εναλλακτική λύση, αφήνοντας έτσι τον έλεγχο στους traffickers⁴⁷².

Πιο σωστό, ωστόσο, θεωρούμε το διαχωρισμό του Λάζου⁴⁷³, σύμφωνα με τον οποίο, αν καταπίεση και σχετική αυτονομία θεωρηθούν ότι αποτελούν τα δύο άκρα ενός λογικού συνεχούς, οι αλλοδαπές εκδιδόμενες γυναίκες καταλαμβάνουν μια θέση μεταξύ των δύο άκρων, τότε τείνοντας προς το ένα και τότε προς το άλλο άκρο. Η βίαιη απαγωγή, ιδίως των ανηλίκων, συνιστά την πλέον ακραία περίπτωση άσκησης εξαναγκασμού με σκοπό την προώθηση στην πορνεία (κατά κανόνα, μιας άλλης χώρας) και ακολούθως την εμπορευματική εκμετάλλευση της γυναίκας. Σύμφωνα με το Λάζο, οι περιπτώσεις γυναικών που προωθήθηκαν στην Ελλάδα με σκοπό την εκμετάλλευση στην πορνεία μέσω απαγωγής ή με τη χρήση άμεσης βίας πρέπει να κυμάνθηκαν μεταξύ του 5 και του 10% - το πιο πιθανό γύρω στο 6 με 7%⁴⁷⁴. Είναι προφανές ότι η σωματεμπορία γυναικών για εξαναγκαστική πορνεία είναι μια μορφή «εξαναγκαστικής εργασίας»⁴⁷⁵ που δίκαια θεωρείται «σύγχρονη δουλεία».

Στο άλλο άκρο, αυτό της σχετικής αυτονομίας, βρίσκεται η γυναίκα που προωθήθηκε στην πορνεία και υφίσταται εκμετάλλευση από τα διεθνοσωματεμπορικά δίκτυα αλλά δεν έχει τη διάθεση να απαλλαγεί, εφόσον δεν βλέπει να της προσφέρονται κάποιες υπέρτερες προοπτικές και δυνατότητες. Προς το άκρο αυτό συναντώνται γυναίκες που απολαμβάνουν ένα βαθμό αυτονομίας και ελέγχου της ζωής και απασχόλησής τους. Αν και απέχουν πολύ από την κατάσταση της περίπου ιδανικής παράνομα εκδιδόμενης που απολαμβάνει το συνολικό προϊόν της απασχόλησής της και ορίζει τον τρόπο απασχόλησης και ζωής της, είναι πολύ συχνό για γυναίκες που τείνουν προς το συγκεκριμένο άκρο να υποστηρίζουν ότι «επέλεξαν ελεύθερα» το συγκεκριμένο τρόπο ζωής⁴⁷⁶.

Είναι διαδεδομένος ο μύθος της εκδιδόμενης γυναίκας που επέλεξε η ίδια την πορνεία. Όμως οι συνεντεύξεις με τις εκδιδόμενες αποκαλύπτουν ότι πραγματικά πρόκειται για μύθο⁴⁷⁷. Και μόνο το γεγονός ότι, σύμφωνα με έρευνες, οι περισσότερες εκδιδόμενες προέρχονται από χαμηλά κοινωνικά στρώματα λέει πολλά⁴⁷⁸. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι οι αποφάσεις των γυναικών περιορίζονται από δομικούς παράγοντες⁴⁷⁹ και είναι έσχατες στρατηγικές επιβίωσης⁴⁸⁰ - όχι

⁴⁷² Βλ. Sitaropoulos N., ο.π., σελ. 118

⁴⁷³ Βλ. Λάζος Γ., *Διεθνική σωματεμπορία και εξαναγκαστική πορνεία στην Ελλάδα του 2002*, ο.π., σελ. 37

⁴⁷⁴ Ανάλογο ποσοστό (9%) έχει υπολογιστεί από το German Federal Crime Office για τις αλλοδαπές εξαναγκαστικά εκδιδόμενες στη Γερμανία. Βλ. German Federal Crime Office, *Trafficking in human beings: Status report 1998*. Αντίθετα, η Penttinen ισχυρίζεται (λανθασμένα;) ότι στη Φινλανδία δεν έχει υπάρξει καμία περίπτωση εξαναγκαστικής πορνείας, όπως συμβαίνει σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Βλ. Penttinen, ο.π.

⁴⁷⁵ Βλ. ILO, *Stopping forced labour: The elimination of all forms of forced or compulsory labour*, Ιούνιος 2001

⁴⁷⁶ Βλ. Λάζος Γ., *Διεθνική σωματεμπορία και εξαναγκαστική πορνεία στην Ελλάδα του 2002*, ο.π., σελ. 38. Επίσης, η Raymond επιχειρεί έναν παραλληλισμό των εκδιδομένων με τις κακοποιημένες γυναίκες γενικά, παρατηρώντας ότι «όπως οι κακοποιημένες γυναίκες, έτσι και οι εκδιδόμενες μπορεί να μην παραδέχονται την κακοποίηση που υφίστανται, αν δεν τους παρέχονται πραγματικές εναλλακτικές λύσεις.» Βλ. Raymond J., *Ten reasons for not legalizing prostitution and a legal response to the demand for prostitution*, στο Farley M. (επιμ.), *Prostitution, trafficking and traumatic stress*, Haworth Press, Binghampton, 2003

⁴⁷⁷ Βλ. Κωσταβάρα Κ., ο.π.

⁴⁷⁸ Βλ. Lowman J. & Fraser L., ο.π., σελ. 103· Hoigard C. & Finstad L., ο.π., σελ. 15

⁴⁷⁹ Σύμφωνα με την CATW, «η ύπαρξη κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών δομικών ανισορροπιών και οι σεξουαλικές σχέσεις εξουσίας μεταξύ ανδρών και γυναικών συνιστούν το πλαίσιο μέσα στο οποίο λαμβάνονται οι επιλογές και οι αποφάσεις.» Βλ. CATW – Asia Pacific, ο.π.

πραγματικές επιλογές – που λαμβάνονται λόγω αυστηρών περιορισμών και έλλειψης ή απουσίας εναλλακτικών λύσεων⁴⁸¹. Οι περισσότερες γυναίκες αποφάσισαν να εκπορνευτούν επειδή υπήρξε έλλειψη επιλογών, και συνέχισαν να μένουν επειδή δεν υπήρξε καμία εναλλακτική λύση⁴⁸².

Στον αντίποδα, η Penttinen αναφέρει ότι το εισόδημα από την πορνεία ή το στριπτίζ, είναι ασύγκριτα υψηλότερο από αυτό που θα έπαιρναν οι γυναίκες αν ασχολούνταν με τα επαγγέλματά τους στη χώρα τους, εάν έβρισκαν εργασία⁴⁸³, ενώ παραθέτει αναφορά από στριπτιζέζ, η οποία υποστηρίζει ότι η δουλειά της είναι το μέσο για να έχει αρκετά χρήματα να διασκεδάσει και να αγοράσει ωραία ρούχα⁴⁸⁴. Όμως, μια άλλη στριπτιζέζ αναρωτήθηκε «Τι αξία έχουν τα χρήματα όταν έχεις να τα βγάλεις πέρα με τέτοιου είδους πράγματα;», τονίζοντας ότι δεν μπορούσε να φανταστεί ως πιθανά τα πράγματα που έχει δει σε 3 βδομάδες εργασίας ως στριπτιζέζ στη Φινλανδία⁴⁸⁵.

Όπως προαναφέρθηκε, μεταξύ των δύο άκρων, του ολοκληρωτικού εξαναγκασμού και της σχετικής αυτονομίας, η ποικιλία των περιπτώσεων αυξάνει σημαντικά καθώς διάφοροι παράγοντες επιδρούν με διάφορους τρόπους. Μετά το άκρο της βίαιης απαγωγής, ακολουθούν οι περιπτώσεις των γυναικών που εξαπατήθηκαν από τα δίκτυα διεθνosoματεμπορίας προς δύο διαφορετικές κατευθύνσεις: γυναίκες που εξαπατήθηκαν ολοκληρωτικά, με την έννοια ότι πείσθηκαν πως θα εργαστούν νόμιμα ή παράνομα σε τομείς άσχετους της πορνείας, και γυναίκες που γνώριζαν ή υποπτεύονταν βάσιμα ότι θα προωθηθούν στην πορνεία, αλλά νόμιζαν ότι θα ασκήσουν πορνεία σε συνθήκες πλησιέστερες της «ιδανικής

⁴⁸⁰ «Οι περισσότερες εκδιδόμενες δεν πήραν μια λογική απόφαση να επιδοθούν στην πορνεία ανάμεσα σε μια πληθώρα διαθέσιμων επιλογών. Τέτοιες επιλογές ορίζονται καλύτερα ως στρατηγικές επιβίωσης.» Βλ. Raymond J., *Ten reasons for not legalizing prostitution and a legal response to the demand for prostitution*, ο.π.

⁴⁸¹ Βλ. Λάζος Γ., *Το πρόβλημα στην Ελλάδα: Μια γενική θεώρηση των πραγματικών περιστατικών*, Αγώνας της Γυναίκας, τ. 63-64, 1998, σελ. 19-20. UNIFEM, *Trafficking in persons: A gender and rights perspective*, ο.π. Raymond J., *Ten reasons for not legalizing prostitution and a legal response to the demand for prostitution*, ο.π. Η έλλειψη επιλογών αναγνωρίζεται και από τις υποστηρίκτριες του φιλελεύθερου φεμινισμού, όπως φαίνεται στην κυνική παραδοχή της Bromberg ότι «σε έναν κόσμο που χαρακτηρίζεται από υπερπληθυσμό, μπορεί να υπάρξουν καταστάσεις που δεν αφήνουν καμία άλλη επιλογή στις γυναίκες» (βλ. Bromberg S., ο.π.), αλλά και στην ξεκάθαρη τοποθέτηση της Margo St. James, ιδρύτριας της COYOTE, ότι **επέλεξε** να γίνει φεμινίστρια, ενώ **αποφάσισε** να γίνει πόρνη. Βλ. St. James M., *Preface*, στο Pheterson G. (επιμ.), *A vindication of the rights of whores*, Seal Press, Seattle, 1989, σελ. xvii.

⁴⁸² Βλ. SANLAAP, *Human rights and sex trafficking*, Οκτώβριος 1999. Η SANLAAP (δεν πρόκειται για αρχικά, αλλά για ινδική λέξη που σημαίνει «διάλογος») είναι ινδική φεμινιστική οργάνωση.

⁴⁸³ «Γιατί να δουλέψω σε κανονική εργασία, βγάζοντας 7000 φινλανδικά μάρκα το μήνα και να πληρώνω φόρους όταν μπορώ να βγάλω το ίδιο ποσό σε μία εβδομάδα και είναι όλα για μένα;» Ωστόσο, η Penttinen επισημαίνει ότι όλες οι πόρνες στη Φινλανδία έχουν προαγωγή. Βλ. Penttinen, ο.π. Επίσης, ο Λάζος αναφέρει ότι η εκδιδόμενη απολαμβάνει μόλις ένα 15% των συνολικών εσόδων από την πορνική της απασχόληση. Βλ. Λάζος Γ., *Διεθνική soματεμπορία και εξαναγκαστική πορνεία στην Ελλάδα του 2002*, ο.π., σελ. 39.

⁴⁸⁴ Υπάρχουν αναφορές για ανήλικα κορίτσια που επιδίδονται στην πορνεία, παρέχοντας σεξουαλικές υπηρεσίες σε τακτική ή σχεδόν τακτική βάση, ώστε να κερδίσουν χρήματα για την αγορά καταναλωτικών προϊόντων, τα οποία διαφορετικά θα ήταν πέρα των οικονομικών τους δυνατοτήτων. Βλ. NGO Group for the convention on the rights of the child, *Globalization and consumer pressure*, ο.π. Οι Μαγγανάς & Λάζος αναφέρουν την ύπαρξη ορισμένων γυναικών, «οι οποίες έχοντας ενστερνισθεί τον αμοραλιστικό τρόπο διαβίωσης – της επιδίωξης δηλαδή, πάση θυσία, απόκτησης όσο το δυνατόν περισσότερων χρημάτων – επιλέγουν αυτόν τον τρόπο ζωής αντί, για παράδειγμα, να εργασθούν επί οκτώ ώρες καθημερινά μπροστά σε μία μηχανή ή στο γραφείο κάποιου εργοδότη, ο οποίος μπορεί και να τις παρενοχλεί σεξουαλικά.» Βλ. Μαγγανάς Α. & Λάζος Γ., ο.π., σελ. 1026.

⁴⁸⁵ Βλ. Penttinen, ο.π.

παράνομα εκδιδόμενης»⁴⁸⁶. Τούτο εξηγεί γιατί τα «θύματα» συχνά συναινούν στο αρχικό στάδιο του trafficking⁴⁸⁷.

Σε ότι αφορά τις γυναίκες που έχουν εξαπατηθεί, οι traffickers χρησιμοποιούν τη βοήθεια ντόπιων για να βρουν τις ευπαθείς οικογένειες. Σύμφωνα με στοιχεία της UNIFEM⁴⁸⁸, οι traffickers αναπτύσσουν δραστηριότητες σε ένα οργανωμένο δίκτυο, έχοντας «πράκτορες» να κάνουν τις επαφές με ανυποψίαστες γυναίκες και παιδιά γύρω από σταθμούς λεωφορείων και τραινών. Από εκεί και πέρα, μπορεί να υπάρξει άμεση πώληση, το οποίο σημαίνει ότι οι γυναίκες και τα παιδιά πωλούνται στους traffickers από τους γονείς ή άλλα οικογενειακά μέλη και αυτοί, με τη σειρά τους, πωλούν τα νεαρά κορίτσια σε μεσίτες στις ασιατικές χώρες για χίλια δολάρια «το κεφάλι» ή περισσότερα. Μιλάμε για αδιάστακτους «πράκτορες» που εξαπατούν τους γονείς⁴⁸⁹ και πλανεύουν τις γυναίκες και τα κορίτσια με ψεύτικες υποσχέσεις. Το σύνθημα πρόσχημα είναι είτε η αξιοπρεπής και προσοδοφόρα εργασία ως «καλλιτέχνιδες» ή baby-sitters ή συνοδοί ατόμων μεγάλης ηλικίας⁴⁹⁰, είτε ο γάμος με άτομα που διαθέτουν υψηλό εισόδημα και αντίστοιχη κοινωνική θέση⁴⁹¹. Στην στρατολόγηση των «θυμάτων» συμμετέχουν επίσης γραφεία ταξιδιών και γραφεία ευρέσεως εργασίας στις χώρες προέλευσης, τα οποία στην πλειονότητά τους λειτουργούν παράνομα, τα οποία χρησιμοποιούν αγγελίες για να προσελκύουν τα «θύματά» τους⁴⁹².

Μόλις φθάσουν στις χώρες προορισμού, υφίστανται εκβιασμούς, ψυχολογική βία και σωματική κακοποίηση, η οποία περιλαμβάνει συχνά και βιασμούς «επεξεργασίας» και μετάπτωσης σε εκδιδόμενη⁴⁹³, ωστόσο αποδεχθούν το νέο καθεστώς εκμετάλλευσής τους⁴⁹⁴. Καθ' όλη τη διάρκεια της εξαναγκαστικής τους εκπόρνευσης, υφίστανται πολλαπλές αμβλώσεις, ενώ επίσης αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα υγείας από σεξουαλικά μεταδιδόμενες ασθένειες⁴⁹⁵. Το να αποδράσει κανείς από αυτές τις συνθήκες καθίσταται εξαιρετικά δύσκολο ή ακόμη και επικίνδυνο, με πιθανό αποτέλεσμα την επιβολή βίαιων αντιποίνων κατά της γυναίκας (σωματική βία ή ακόμη και θάνατος)⁴⁹⁶ ή κατά μελών της οικογένειάς της⁴⁹⁷ από μέλη του κυκλώματος σωματεμπορίας.

⁴⁸⁶ Βλ. Λάζος Γ., *Διεθνική σωματεμπορία και εξαναγκαστική πορνεία στην Ελλάδα του 2002*, ο.π., σελ. 38-39

⁴⁸⁷ Βλ. UNODC, *Trafficking in human beings – Frequently asked questions*

⁴⁸⁸ Βλ. UNIFEM, *Trafficking in women and children*

⁴⁸⁹ Υπάρχουν αναφορές οικογενειών που πούλησαν τα παιδιά τους για να αγοράσουν ψυγείο ή τηλεόραση. Φυσικά, η πώληση παιδιού για την αγορά καταναλωτικών αγαθών δεν είναι αποτέλεσμα μόνο καταναλωτικών πιέσεων, αλλά και άγνοιας. Βλ. NGO Group for the convention on the rights of the child, *Globalization and consumer pressure*, ο.π.

⁴⁹⁰ Βλ. Σκότης Σ., ο.π.

⁴⁹¹ Βλ. Hughes D., *The “Natasha” trade: Transnational sex trafficking*, National Institute of Justice Journal, Ιανουάριος 2001

⁴⁹² Ο.π.

⁴⁹³ Βλ. Λάζος Γ., *Διεθνική σωματεμπορία και εξαναγκαστική πορνεία στην Ελλάδα του 2002*, ο.π., σελ. 38

⁴⁹⁴ «Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των κοριτσιών από το Νεπάλ που διακινούνται παράνομα στην Ινδία για να επιδοθούν στην πορνεία. Τα πρώτα 2-3 χρόνια εγκλεισμού τους στα πορνεία της Βομβάης, φυλάσσονται στενά και δεν τους επιτρέπεται να βγουν έξω, διότι με την πρώτη ευκαιρία θα προσπαθήσουν να δραπετεύσουν. Τα επόμενα χρόνια, στέκονται επιδεικτικά με τα στολίδια τους έξω από την πόρτα πορνείων, χωρίς το ρίσκο να φύγουν. Ίσως ακόμη να φύγουν για λίγο και να επιστρέψουν. Ποια είναι η ποιότητα της μετέπειτα «συναινεσής» τους, η οποία θα όριζε την πορνική συναλλαγή ως συναινετική πράξη;» Βλ. CATW Asia-Pacific, ο.π.

⁴⁹⁵ Βλ. Human rights watch, ο.π., σελ. 6

⁴⁹⁶ Βλ. Human rights watch, ο.π. Έπίσης, βλ. SANLAAP, ο.π.

Για το τέλος, αφήσαμε τις γυναίκες που γνώριζαν ή υποπτεύονταν βάσιμα ότι θα προωθηθούν στην πορνεία. Βέβαια, όπως προαναφέρθηκε, νόμιζαν ότι θα ασκήσουν πορνεία σε συνθήκες πλησιέστερες της «ιδανικής παράνομα εκδιδόμενης» και, σε κάθε περίπτωση, σε συνθήκες ριζικά διαφορετικές αυτών της εξάρτησης, υπεραπασχόλησης, εκμετάλλευσης και αδιαφορίας για τη φυσική και ψυχική τους υγεία. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως επικρατούσα τάση είναι η συγκεκριμένη υποκατηγορία να αυξάνεται, με αντίστοιχη μείωση των άλλων κατηγοριών και υποκατηγοριών⁴⁹⁸. Θα τολμούσαμε να ισχυριστούμε πως η βία της «παγκοσμιοποίησης» αντικαθιστά, σταδιακά, τη βία των προαγωγών.

Κλείνοντας το ζήτημα του εξαναγκασμού, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι μπορεί συχνά η ίδια γυναίκα να διανύσει μεγάλες αποστάσεις στο λογικό συνεχές καταπίεσης-σχετικής αυτονομίας προς τη μία κατεύθυνση και, κάποιες φορές, αμέσως μετά προς την άλλη. Όπως επισημαίνει ο Λάζος,

«χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν οι γυναίκες που επιχειρούν να εκδοθούν ελεύθερα μέσω αγγελιών σε εφημερίδες και άλλα έντυπα, για να διαπιστώσουν σύντομα ότι οι συνθήκες έκδοσης απαιτούν την ένταξή τους σε κυκλώματα σωματεμπορίας ή τοπικής μαστροπείας. Άλλες γυναίκες, κατά κανόνα γυναίκες με καθοδική πορεία στην πορνική αγορά, μεταπωλούνται από ομάδες του ενός δικτύου στο άλλο. Για παράδειγμα, κάποιες γυναίκες μεταφέρονται από το μπαρ και τους 4 έως 5 πελάτες ημερησίως στον οίκο ανοχής και τους 40 πελάτες ή παραπάνω, ενώ συγχρόνως διαπιστώνουν ότι τα έσοδά τους μειώνονται, αν δεν μηδενίζονται, και οι συνθήκες ζωής τους φτάνουν στα όρια της εξαθλίωσης»⁴⁹⁹.

4) Πρακτικές ισχυρού πατερναλισμού: Τα εκδιδόμενα άτομα ως παθητικά θύματα

Ωστόσο, το γεγονός της έλλειψης ουσιαστικών επιλογών δεν θα πρέπει να μας οδηγήσει σε πατερναλιστικές αντιλήψεις και πρακτικές. Η υπόθεση του ισχυρού πατερναλισμού⁵⁰⁰ είναι ότι το άτομο δεν είναι ο κατάλληλος κριτής της ευημερίας του, αλλά μάλλον ότι κάποιος άλλος ξέρει καλύτερα που βρίσκεται η αληθινή ευημερία του ατόμου, και επομένως έχει το δικαίωμα να αναγκάσει το άτομο να ενεργήσει σύμφωνα με την τελευταία, ακόμα κι αν αυτό σημαίνει να ενεργήσει ενάντια στην πλήρως εθελοντική επιλογή του, η οποία υποστηρίζεται ότι είναι μόνο «υποκειμενική» ή «αυθαίρετη». Ο ισχυρός πατερναλισμός αντιτάσσεται ουσιαστικά στην προσωπική ελευθερία, και δεν μπορεί να γίνει αποδεκτός από κανέναν που αντιμετωπίζει την ελευθερία σοβαρά⁵⁰¹. Ούτε ένα άτομο, ούτε οποιοσδήποτε αριθμός προσώπων, δεν επιτρέπεται να λέει σε ένα άλλο ενήλικο ανθρώπινο πλάσμα ότι δεν θα κάνει με τη ζωή του αυτό που επιλέγει να κάνει για το όφελός του⁵⁰². Δεν θα έπρεπε εκείνοι που επηρεάζονται από αυτούς τους νόμους και πολιτικές να έχουν κάτι να πουν στην ανάπτυξή τους;⁵⁰³

⁴⁹⁷ Η Clarke αναφέρει την περίπτωση γυναίκας που εξαπατήθηκε και εξαναγκάστηκε στην πορνεία από τους προαγωγούς της, αλλά δεν τους κατήγγειλε φοβούμενη αντίποινα ενάντια στη νεαρή κόρη της. Βλ. Clarke M., *Human trafficking casts shadow on globalization*, Yale Global, 23 April 2003

⁴⁹⁸ Βλ. Λάζος Γ., *Διεθνική σωματεμπορία και εξαναγκαστική πορνεία στην Ελλάδα του 2002*, ο.π., σελ. 39

⁴⁹⁹ Βλ. Λάζος Γ., *Διεθνική σωματεμπορία και εξαναγκαστική πορνεία στην Ελλάδα του 2002*, ο.π., σελ. 40

⁵⁰⁰ Για ανάλυση των δύο μορφών πατερναλισμού (ισχυρού-αδύνατου), βλ. Feinberg J., *Legal Paternalism*, Canadian Journal Of Philosophy, τ.1, 1971

⁵⁰¹ Βλ. Primoratz I., ο.π., σελ. 164

⁵⁰² Βλ. Mill J.S., *On liberty*, επιμέλεια: C.V. Shields, Bobbs-Merrill, Indianapolis, 1956, σελ. 93

⁵⁰³ Bl. Marshall P., ο.π.

Προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι τα εκδιδόμενα άτομα αποκλείονται συνήθως από την πολιτική συζήτηση για την πορνεία. Οι αναπαραστάσεις των εκδιδομένων, ως πιθανών εγκληματιών, υποθετικά ένοχων για τη διάδοση των σεξουαλικά μεταδιδόμενων νοσημάτων (ή της διάδοσης της σεξουαλικής αναταραχής μέσα στην κοινωνία), ή ως παθητικών θυμάτων πρόωρου ψυχολογικού τραύματος (ή εθισμού στα ναρκωτικά) που τους οδήγησαν στα δίκτυα των προαγωγών⁵⁰⁴, οδηγούν στην ίδια υποβαθμιστική άποψη ότι τα εκδιδόμενα άτομα είναι ανίκανα να εκφράσουν επιθυμίες, αξιώσεις και διαμαρτυρίες, να έχουν μια δική τους φωνή. Θεωρώντας ότι δεν γνωρίζουν τα συμφέροντά τους, τα εκδιδόμενα άτομα υποτίθεται ότι δεν έχουν καμία άλλη επιλογή από το να εναποθέσουν τη μοίρα τους στα χέρια άλλων που δεν ανήκουν στον κοινωνικό τους κόσμο⁵⁰⁵. Οι παραδοσιακές προσεγγίσεις της πορνείας αντιμετώπιζαν τις εκδιδόμενες σαν αντικείμενα προς διευθέτηση, αναρμόδια να συμμετάσχουν στις συζητήσεις για τη χάραξη των πολιτικών που θα ρύθμιζαν τις τύχες τους. Όμως αυτή η αντίληψη αμφισβητείται από όσους επιχειρούν να αντιμετωπίσουν την εκδιδόμενη ως υποκείμενο δικαιωμάτων⁵⁰⁶.

Η Bromberg κατηγορεί την Barry⁵⁰⁷ ότι δίνει υπερβολική έμφαση σε στατιστικές πληροφορίες⁵⁰⁸ σε μία προσπάθεια να χρωματιστεί η άποψή της περί πορνείας. Επίσης, η Pheterson αναφέρει τις ερευνητικές καταχρήσεις και την κακή χρήση της στατιστικής από την πλευρά της Barry, στην προσπάθειά της να καθορίσει την πραγματικότητα της εκδιδόμενης. Στην πράξη, οι στατιστικές για ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων δεν είναι προφανώς το πραγματικό άτομο ή η ομάδα⁵⁰⁹. Σχετικά με αυτό, ο Hayakawa μας θυμίζει ότι η λέξη δεν είναι αυτό που περιγράφει⁵¹⁰. Ο τρόπος που αναλύονται οι εκδιδόμενες σε μερικές περιπτώσεις, τις αποκτηνώνει, και τους αφαιρεί οποιαδήποτε προσωπικότητα, βλέποντάς τις σαν μύγες που καρφιτσώνονται στον πίνακα για να τις μελετήσει ο εντομολόγος, μειώνοντάς τις έτσι σε ηθικό ανάστημα και αντικειμενικοποιώντας τις με τον ίδιο τρόπο που οι πελάτες μειώνουν και αντικειμενικοποιούν τις εκδιδόμενες⁵¹¹. Όπως επισημαίνει η Pheterson, οι πόρνες ποτέ δεν θεωρήθηκαν αυτοπροσδιοριζόμενα υποκείμενα, ούτε από εκείνους που τις υπερασπίζονται ενάντια στην αρσενική κακοποίηση, αλλά ούτε και από εκείνους που εξαρτώνται από αυτές για την παροχή σεξουαλικών υπηρεσιών. Είναι μια ριζοσπαστική πολιτική θέση να διεκδικεί την αναγνώριση των εκδιδομένων⁵¹².

Τα κοινωνικά κινήματα των εκδιδομένων εκφράζουν απόψεις και αξιώσεις που έρχονται σε αντίθεση με τις πολιτικές τόσο αυτών που τις θεωρούν υπεύθυνες για τη μετάδοση σεξουαλικών νοσημάτων, όσο και αυτών που τις θεωρούν παθητικά θύματα⁵¹³. Αμφισβητούν τις ρυθμιστικές πολιτικές, αρνούμενες στο κράτος το δικαίωμα να ελέγξει, να ρυθμίσει και να περιορίσει τις δραστηριότητές τους.

⁵⁰⁴ Για την διαμάχη ανάμεσα στις δύο αυτές θεωρήσεις για την πορνεία και τα εκδιδόμενα άτομα βλ. Walkowitz J., *Prostitution and Victorian society – Women, class and the state*, Cambridge University Press, Cambridge, 1980. Επίσης, στα γαλλικά, βλ. Corbin A., *Les filles de noce*, Aubier, Paris, 1978

⁵⁰⁵ Βλ. Mathieu L., ο.π., σελ. 1

⁵⁰⁶ Βλ. Ιός της Κυριακής, ο.π.

⁵⁰⁷ Βλ. Barry K., *The prostitution of sexuality*, New York University Press, New York and London, 1995

⁵⁰⁸ «Η ποσοτική μεθοδολογική μονομέρεια δεν ενδείκνυται για τη διερεύνηση μιας πολυσύνθετης και διαρκώς μεταβαλλόμενης πραγματικότητας». Βλ. Κυριαζή Ν., *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000, σελ. 14. Βλ. επίσης Τάτσης Ν., *Η διδασκαλία της κοινωνιολογικής θεωρίας*, Gutenberg, Αθήνα, 2002, σελ. 100

⁵⁰⁹ Βλ. Bromberg S., ο.π.

⁵¹⁰ Βλ. Hayakawa S. I., *Language in thought and action*, Harcourt Brace Jovanovich, 1978, σελ. 24

⁵¹¹ Βλ. Bromberg S., ο.π.

⁵¹² Βλ. Pheterson G., *A vindication of the rights of whores*, ο.π., σελ. 3-4

⁵¹³ Βλ. Mathieu L., ο.π., σελ. 2

Θεωρώντας τους εαυτούς τους «σεξουαλικές εργαζόμενες» που απαιτούν τα ίδια δικαιώματα και την ίδια προστασία εργασίας με όλους τους άλλους εργαζόμενους, προκαλούν τις θέσεις αυτών που τις θεωρούν παθητικά θύματα σύγχρονης σκλαβιάς και ψυχολογικής έλλειψης προσαρμοστικότητας, τα οποία δεν πρέπει να έχουν καμία άλλη επιλογή από το να σταματήσουν την πορνεία.

Παρότι η πορνεία αποτελεί καταφανή προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, οι πατερναλιστικές κατασταλτικές πρακτικές των κυβερνήσεων και των διεθνών οργανισμών, οι οποίες στην πλειονότητά τους αντιμετωπίζουν τις αλλοδαπές εκδιδόμενες ως παράνομα διακινημένες μετανάστριες, και τις εκδιδόμενες γενικότερα ως παθητικά θύματα⁵¹⁴ και όχι ως υποκείμενα δικαιωμάτων, δεν μπορούν επίσης να γίνουν αποδεκτές, καθώς καταπατούν τα δικαιώματα των εκδιδομένων. Η προσέγγιση αυτή δεν αμφισβητεί την ύπαρξη της εξαναγκαστικής πορνείας. Υποστηρίζει όμως, ότι ο κυρίαρχος τρόπος αντιμετώπισης στερείται επαφής με την πραγματικότητα και εξυπηρετεί άλλου είδους συμφέροντα και όχι τα συμφέροντα των εμπλεκόμενων προσώπων. Η αποστροφή προς το φαινόμενο της πορνείας θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη, όπως δεδομένη θα πρέπει να θεωρείται όμως και η συμπάθεια για τα άτομα που επιδίδονται στην πορνεία. Σαφώς και θεωρούμε σημαντικότερα τα μέτρα πρόληψης στο μακροεπίπεδο που αποτρέπουν τα άτομα από την πορνεία, γνωρίζοντας όμως ότι τέτοιου είδους μέτρα είναι δύσκολο να εφαρμοσθούν, καθώς προσκρούουν στα συμφέροντα της «παγκοσμιοποιημένης» εξουσίας, κρίνουμε απαραίτητο να εξετασθεί το ενδεχόμενο νομιμοποίησης της πορνείας.

5) Η νομιμοποίηση της πορνείας

Δείξαμε προηγουμένως ότι η απόφαση των ατόμων να εκπορνευτούν δεν αποτελεί ουσιαστικά επιλογή, αλλά έσχατη στρατηγική επιβίωσης. Ακριβώς σαν τέτοια, πρέπει να εξετάσουμε το ενδεχόμενο προστασίας της. Αν όντως η απόφαση ενός ατόμου να εκπορνευτεί είναι η έσχατη λύση, τότε αφαιρώντας του κι αυτή, το καταδικάζουμε σε θάνατο από ασιτία. Η πορνεία δίνει στα εκδιδόμενα άτομα το δικαίωμα επιβίωσης – οριακής επιβίωσης και όχι ζωής – και την ελπίδα ότι κάποια στιγμή οι συνθήκες μπορεί να αλλάξουν και αυτά να είναι ακόμη ζωντανά.

Η νομιμοποίηση της πορνείας δεν πρέπει να σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι αποδεχόμαστε τη θυσία ενός αριθμού γυναικών⁵¹⁵ προς όφελος των εκμεταλλευτών και ικανοποίηση των πελατών. Θα πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ ανοχής και αποδοχής. Η ανοχή και η αποδοχή δεν είναι το ίδιο: μάλιστα, η ανοχή ορίζεται ως υπομονή απέναντι σε κάτι που δεν αποδεχόμαστε⁵¹⁶. Μέχρις ότου αποκτήσουμε την κοινωνία στην οποία όλα ανεξαιρέτως τα άτομα έχουν πληθώρα επιλογών πέρα της πορνείας, είναι ανάγκη να προστατεύσουμε τα εκδιδόμενα άτομα και να βελτιώσουμε – όσο είναι δυνατόν, καθώς πρόκειται για επιβίωση έξω από τα όρια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας – τις συνθήκες ζωής τους. Παράλληλα, βέβαια, δεν πρέπει να ξεχνάμε τις ενέργειες που πρέπει να γίνουν για την εξάλειψη της πορνείας, δηλ. τη λήψη

⁵¹⁴ Όπως παρατηρεί η Mathieu, οι εκδιδόμενες παρουσιάζονται περιορισμένες σε μια μορφή αφοσίωσης στον κόσμο της πορνείας, μιας «εξαναγκασμένης αφοσίωσης», με κύρια συστατικά την παραιτήση και τη μοιρολατρία. Βλ. Mathieu, ο.π., σελ. 7. Ο όρος «εξαναγκασμένη αφοσίωση» ανήκει στον Dobry. Βλ. Dobry M., *Sociologie des crises politiques*, Presses de la FNSP, Paris, 1986, σελ. 103

⁵¹⁵ «Υπάρχει μια ανάγκη να θυσιαστεί ένα μέρος των γυναικών». Αυτή η απαράδεκτη μισανθρωπιστική πρόταση ανήκει στον Mandeville. Βλ. Mandeville B., *The fable of the bees*, επιμέλεια: F.B. Kaye, Oxford University Press, 1957, σελ. 96

⁵¹⁶ Βλ. Primoratz I., ο.π., σελ. 178

μέτρων που θα αποτρέπουν τα άτομα από την εκπόρνευση: περισσότερες ευκαιρίες για μόρφωση και εργασία σε όλα ανεξαιρέτως τα άτομα, υψηλότεροι μισθοί, τιθάσευση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, κτλ..

Οι καλές προθέσεις πίσω από τη νομιμοποίηση της πορνείας ορισμένες φορές δεν αμφισβητούνται ούτε από τους επικριτές της αποτελεσματικότητάς της. Οι Jeffreys και Sullivan παραδέχονται ότι στόχος της νομιμοποίησης της πορνείας στην Αυστραλία δεν ήταν η ολική αποδοχή της σεξουαλικής βιομηχανίας, αλλά η ελαχιστοποίηση των βλαπτικών συνεπειών της πορνείας⁵¹⁷. Η νομιμοποίηση στόχευε στην επίλυση προβλημάτων όπως η συμμετοχή εγκληματιών στη βιομηχανία του σεξ και η βία που υφίστανται οι εκδιδόμενες στο πεζοδρόμιο. Επιπλέον, η νομιμοποίηση θεωρούταν ότι θα ελαχιστοποιούσε τον κίνδυνο μετάδοσης σεξουαλικά μεταδιδόμενων νοσημάτων, τόσο για τις εκδιδόμενες, όσο και για τους πελάτες.

Ωστόσο, οι υποστηρίκτριες του ριζοσπαστικού φεμινισμού θεωρούν ότι στην πράξη, οι βλάβες που προξενεί η πορνεία όχι μόνο δεν ελαττώνονται με τη νομιμοποίησή της⁵¹⁸, αλλά αντίθετα αυξάνονται. Σύμφωνα με τις Jeffreys & Sullivan, η νομιμοποίηση της πορνείας στη Βικτώρια έχει διαιωνίσει την κουλτούρα της βίας και της εκμετάλλευσης, η οποία είναι έμφυτη στην πορνεία. Δεδομένου ότι οι άνδρες έχουν έναν μεγάλο αριθμό «σεξουαλικών υπηρεσιών» που προσφέρονται σε αυτούς στην πορνεία, οι γυναίκες πρέπει να ανταγωνιστούν σε μια πληθώρα σεξουαλικών πράξεων που απαιτούνται από τους αγοραστές. Έτσι παραθέτουν το παράδειγμα πελατών που βρίσκουν την εγκυμοσύνη διεγερτική και απαιτούν μητρικό γάλα στις σεξουαλικές επαφές τους με τις έγκυες γυναίκες, για να δείξουν ότι, όταν νομιμοποιείται η πορνεία, ακόμη κι οι αναπαραγωγικές ικανότητες των γυναικών είναι προϊόντα προς πώληση.

Η πραγματικότητα είναι ότι οι σεξουαλικές διαστροφές αποτελούσαν πάντα αναπόσπαστο κομμάτι της πορνείας και ο λόγος που τώρα γνωρίζουν οι υποστηρίκτριες του ριζοσπαστικού φεμινισμού περισσότερα πράγματα για αυτές, είναι ακριβώς η νομιμοποίηση της πορνείας. Είναι απόλυτα λανθασμένη η αντίληψη ότι η νομιμοποίηση της πορνείας καθιστά τις βλάβες της πορνείας στις εκδιδόμενες αόρατες⁵¹⁹. Αντίθετα, η νομιμοποίηση της πορνείας, όχι μόνο καθιστά τις βλάβες που υφίστανται οι εκδιδόμενες περισσότερο ορατές, αλλά τους παρέχει επίσης – θεωρητικά, έστω – τη δυνατότητα να καταγγείλουν τις βλάβες και τις κακοποιήσεις που υφίστανται.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, σύμφωνα με την εμπειρική έρευνα, η σεξουαλική επίθεση είναι ένα έγκλημα με μεγάλο σκοτεινό αριθμό⁵²⁰, ακόμη κι όταν τα θύματα δεν είναι εκδιδόμενες. Ιδιαίτερα οι εκδιδόμενες συνήθως δεν καταγγέλλουν τέτοιου είδους εγκλήματα σε βάρος τους⁵²¹, καθώς υπάρχει σοβαρό ενδεχόμενο να μη

⁵¹⁷ Βλ. Jeffreys S. & Sullivan M., ο.π.

⁵¹⁸ Βλ. Farley M., ο.π.

⁵¹⁹ Βλ. Raymond J., *Ten reasons for not legalizing prostitution and a legal response to the demand for prostitution*, ο.π.

⁵²⁰ Βλ. Φαρσεδάκης Ι., *Η αντιμετώπιση της γυναίκας από το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης*, στο Φαρσεδάκης Ι. (επιμ.), *Η κοινωνική αντίδραση στο έγκλημα και τα όριά της*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1991, σελ. 251. Επίσης, βλ. Eastal P., *The cultural context of rape and reform*, στο Eastal P. (επιμ.), *Balancing the scales – Rape law and Australian culture*, Federation Press, Leichhardt (NSW), 1998, σελ. 6. Επίσης, θα πρέπει να αναφερθεί ότι, γενικότερα, οι πράξεις βίας κατά των γυναικών αποτελούν τα λιγότερο αναφερόμενα εγκληματικά περιστατικά. Βλ. Mayhew P. & Van Dijk J. J. M., *Criminal victimization in eleven industrialized countries: Key findings from the 1996 International Crimes Survey*, Research and Documentation Centre, Ministry of Justice, The Hague, 1997

⁵²¹ Βλ. Boyle F. M. & Glennon S. & Najman J. M. & Turrell G. & Western J. S. & Wood C., *The sex industry: A survey of sex workers in Queensland, Australia*, Ashgate, Aldershot, 1997. Επίσης, βλ.

ληφθούν σοβαρά από την αστυνομία⁵²², ενώ επίσης κινδυνεύουν, στις περιπτώσεις χωρών που ποινικοποιούν την πορνεία (με εξαίρεση τη Σουηδία, όπου ποινικοποιείται ο πελάτης και όχι η εκδιδόμενη), να χρεωθούν με παραβάσεις του νόμου περί πορνείας ή να συλληφθούν για άλλους λόγους⁵²³.

Σύμφωνα με τη Sullivan, παλαιότερα οι νόμοι στην Αγγλία περιόριζαν σοβαρά την πιθανότητα αγωγής για σεξουαλική επίθεση⁵²⁴, όταν η ενάγουσα «ήταν εκδιδόμενη, υπήρξε εκδιδόμενη, ή υπήρχαν φήμες ότι είναι εκδιδόμενη ή είχε συμπεριφερθεί όπως μια εκδιδόμενη»⁵²⁵. Οι γυναίκες σε αυτές τις κατηγορίες θεωρήθηκαν ευρέως ως «κοινώς διαθέσιμες» στους άνδρες, πάντα διατεθειμένες για σεξουαλική δραστηριότητα, και, συνεπώς, ανίκανες να είναι θύματα βιασμού⁵²⁶.

Αντίθετα, σήμερα, οι εκδιδόμενες μπορούν να καταγγείλουν τους βιαστές τους. Έχουν υπάρξει διάφορες πρόσφατες περιπτώσεις όπου οι εκδιδόμενες έχουν διώξει ποινικά επιτυχώς τους βιαστές τους⁵²⁷. Όπως υποστηρίζει η Sullivan, η αντίληψη των εκδιδομένων ως γυναικών με ικανότητα να «συναινέσουν», σημαίνει ότι αναγνωρίζεται πως οι εκδιδόμενες είναι τρωτές στο βιασμό. Εντούτοις, οι όροι αυτού είναι αρκετά περιορισμένοι: μόνο οι πολύ νεαρές κι εκείνες που υποβάλλονται σε σημαντική (ορατή) βία, καθώς επίσης και σεξουαλική κακοποίηση, είναι σε θέση να καταγγείλουν επιτυχώς βιασμό στο νομικό σύστημα. Πιο συγκεκριμένα, όταν οι ενάγουσες ήταν κάτω από το νομικό όριο συγκατάθεσης ή κοντά σε αυτό, η δυνατότητα του κατηγορουμένου να χρησιμοποιήσει τη συγκατάθεση ως υπεράσπιση στην κατηγορία του βιασμού διακυβεύτηκε. Οι νεώτερες γυναίκες θεωρήθηκαν σαφώς από την αστυνομία και τους ενόρκους ως πιο αθώες και, κατά συνέπεια, πιο αξιόπιστες ως μάρτυρες⁵²⁸. Σε ότι αφορά την επιπρόσθετη βία, είναι αλήθεια ότι οι περισσότερες περιπτώσεις επιτυχούς καταδίκης για βιασμό εκδιδόμενης περιέλαβαν υψηλά επίπεδα βίας για να στηριχθεί το αδίκημα του βιασμού. Όμως είναι μάλλον γενικό το φαινόμενο οι καταδίκες βιαστών να απαιτούν στοιχεία υπερβολικής βίας, πέρα από αυτήν που επιβάλλεται από μια μη-συναινετική σεξουαλική πράξη⁵²⁹.

Παρά την ύπαρξη των παραπάνω προβλημάτων, έχουν υπάρξει περιπτώσεις ανδρών που καταδικάστηκαν για το βιασμό εν ενεργεία εκδιδόμενης, ακόμη και σε περιπτώσεις, στις οποίες είχε προηγηθεί συναινετική σεξουαλική επαφή⁵³⁰. Επίσης, εκδιδόμενες που συμφώνησαν σε παροχή σεξουαλικών υπηρεσιών με προφυλακτικό έχουν επιτυχώς διώξει ποινικά πελάτες που τις ανάγκασαν έπειτα να έρθουν σε σεξουαλική επαφή χωρίς προφυλακτικό ή αφαίρεσαν κρυφά το προφυλακτικό κατά

Banach L., *Sex work and the official neglect of occupational health and safety: The Queensland Experience*, Social Alternatives, τ. 18, 1999

⁵²² Βλ. Pheterson G., *The prostitution prism*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 1996, σελ. 82. Επιπλέον, ο Φαρσεδάκης παρατηρεί ότι υπάρχει μια τάση δυσμενέστερης αντιμετώπισης της γυναίκας από το σύστημα ποινικής δικαιοσύνης σε εγκλήματα που έρχονται σε αντίθεση με το κυρίαρχο στερεότυπο της γυναίκας ως «καλής συζύγου και μητέρας». Βλ. Φαρσεδάκης Ι., *Η αντιμετώπιση της γυναίκας από το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης*, ο.π., σελ. 250

⁵²³ Βλ. Banach L., ο.π.

⁵²⁴ Βλ. Sullivan B., ο.π., σελ. 2

⁵²⁵ Βλ. Strange C., *Toronto's girl problem: The perils and pleasure of the city*, University of Toronto Press, Toronto, 1995, σελ. 66. Επίσης, βλ. Edwards S., *Female sexuality and the law*, Martin Robertson, Oxford, 1981

⁵²⁶ Βλ. Sullivan B., ο.π., σελ. 2

⁵²⁷ Ο.π., σελ. 3

⁵²⁸ Ο.π., σελ. 15

⁵²⁹ Βλ. Schulhofer S., *Unwanted sex: The culture of intimidation and the failure of law*, Harvard University Press, Harvard, 1998

⁵³⁰ Βλ. Sullivan B., ο.π., σελ. 9

τη διάρκεια της επαφής⁵³¹. Αξίζει να παραθέσουμε απόσπασμα από την απόφαση του δικαστή Corbett για υπόθεση βιασμού εκδιδόμενης⁵³²:

«Η σεξουαλική επίθεση είναι έγκλημα, όποιο κι αν είναι το θύμα. Κανείς πολίτης δεν έχει δικαίωμα εκδίκησης ή επιβολής ηθικών απόψεων σε άλλους ανθρώπους που είναι λιγότερο τυχεροί στην κοινωνία, ανεξάρτητα από το πόσο δυσάρεστος μπορεί να είναι ο τρόπος ζωής τους. Οι εκδιδόμενες είναι ιδιαίτερα τρωτές σε επιθέσεις και πρέπει να έχουν την ίδια προστασία που παρέχεται στις άλλες γυναίκες στην κοινωνία. Οι εκδιδόμενες βρίσκονται σε καταστάσεις όπου είναι δύσκολο να καταγγείλουν σεξουαλική επίθεση. Ο νόμος έχει καθήκον να τους εξασφαλίσει ότι λαμβάνουν την ίδια προστασία με τις άλλες γυναίκες.»

Με βάση τα παραπάνω, η Sullivan καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας, οι εκδιδόμενες ανασκευάστηκαν απέναντι στο νόμο ως υποκείμενα δικαιωμάτων⁵³³. Στη συνέχεια όμως χρησιμοποιεί τα παραδείγματα καταγγελιών βιασμών των εκδιδομένων για να διακρίνει ανάμεσα σε συναινετικό και μη συναινετικό σεξ, εντάσσοντας την πορνεία στο συναινετικό σεξ, σε μια προσπάθεια να αντικρούσει τον ισχυρισμό του ριζοσπαστικού φεμινισμού ότι η πορνεία περιλαμβάνει πάντα μια πράξη βιασμού. Με την κριτική του ριζοσπαστικού φεμινισμού θα ασχοληθούμε παρακάτω. Στο σημείο αυτό όμως οφείλουμε να παρατηρήσουμε πως παρότι είναι εύστοχο το σχόλιο της Sullivan ότι, θεωρώντας πάντα τις εκδιδόμενες ως θύματα βιασμού, υπονομεύουμε τις δηλώσεις τους περί διάκρισης μεταξύ σεξουαλικής εργασίας και βιασμού⁵³⁴, τούτο δεν συνεπάγεται και υπονόμηση της βάσης για οποιαδήποτε καταδίκη βιαστή. Προκειμένου να προστατεύσουμε τις εκδιδόμενες από τις ακραίες μορφές βίας που δυσχεραίνουν ακόμη περισσότερο τις οριακές συνθήκες επιβίωσής τους, δεν θεωρούμε απαραίτητη την αναγνώριση της πορνείας ως συναινετικού σεξ, συνειδητής επιλογής και λογικής μορφής εργασίας. Η νομιμοποίηση της πορνείας δεν πρέπει να αποσκοπεί στην αποδοχή και εκλογίκευσή της, αλλά στην προστασία των εκδιδομένων.

Και στο κρίσιμο σημείο της προστασίας των εκδιδομένων, η νομιμοποίηση της πορνείας φαίνεται να έχει κάποια αποτελεσματικότητα. Σύμφωνα με έρευνα της CATW⁵³⁵, 60% των εκδιδομένων ανέφεραν ότι οι πελάτες είχαν μερικές φορές παρεμποδιστεί από το να τις κακοποιήσουν. Παρότι επρόκειτο για ακραίες περιπτώσεις – οι μισές από αυτές απάντησαν ότι νόμιζαν πως ο πελάτης θα τις σκότωνε – τούτο δείχνει ότι υπάρχει κάποια επιπλέον προστασία στο σύστημα νομιμοποίησης της πορνείας, έστω και αν αφορά μόνο ακραίες περιπτώσεις βίας και το μόνο ενδιαφέρον των προαγωγών είναι η προστασία του εμπορεύματός τους. Θεωρούμε τα αποτελέσματα της παραπάνω έρευνας ιδιαίτερα ενθαρρυντικά, ιδιαίτερα επειδή πρόκειται για έρευνα πολέμιων της νομιμοποίησης της πορνείας. Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στην περίπτωση του THB η νομιμοποίηση της πορνείας δεν επιφέρει κανένα αποτέλεσμα σε ότι αφορά την προστασία των παράνομα διακινημένων εκδιδομένων, καθώς αυτές παραμένουν παράνομες και, κατά συνέπεια, διστακτικές στο ενδεχόμενο καταγγελίας της εκμετάλλευσής τους από τους

⁵³¹ Ο.π., σελ. 10

⁵³² Βλ. απόσπασμα στο Sullivan B., ο.π., σελ. 11

⁵³³ Βλ. Sullivan B., ο.π., σελ. 14

⁵³⁴ Βλ. επίσης Davidson-O'Connell J., *Prostitution, power and freedom*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1998, σελ. 6

⁵³⁵ Βλ. Raymond J. & D'Cunha J. & Santos A. & Ruhaini-Dzuhayatin S. & Hynes S. & Ramirez-Rodriguez Z., *A comparative study of women trafficked in the migration process: Patterns, profiles and health consequences of sexual exploitation in five countries (Indonesia, Philippines, Thailand, Venezuela, USA)*, CATW, N. Amherst, MA, 2002

μαστροπούς, προκειμένου να μην απελαθούν. Εξάλλου, το σύστημα νομιμοποίησης της πορνείας, παρά τη διαφαινόμενη αποτελεσματικότητά του στην αντιμετώπιση ακραίων μορφών βίας – αλλά μόνο όσον αφορά τις νόμιμες εκδιδόμενες και όχι αυτές που έχουν διακινηθεί παράνομα – παρουσιάζει αρκετές αδυναμίες σε άλλα ζητήματα. Η Raymond παραθέτει 10 λόγους ενάντια στην νομιμοποίηση της πορνείας, μερικοί εκ των οποίων είναι βάσιμοι⁵³⁶.

Αποτελεί κοινή παραδοχή το γεγονός πως, μολονότι όλες οι εκδιδόμενες είναι ευπαθείς σε κακοποιήσεις, οι εκδιδόμενες στο πεζοδρόμιο, εξαιτίας του παράνομου χαρακτήρα της εργασίας τους, αντιμετωπίζουν τους περισσότερους κινδύνους⁵³⁷. Η νομιμοποίηση της πορνείας οφείλει να στοχεύει στην εξάλειψη των κακοποιήσεων διαμέσου του ελέγχου της πορνείας. Οι νόμιμοι οίκοι ανοχής οφείλουν να προστατεύουν τις εκδιδόμενες από τους κινδύνους της πορνείας του πεζοδρομίου: βιασμούς, ξυλοδαρμούς, δολοφονίες. Είδαμε προηγουμένως ότι υπάρχουν κάποια αποτελέσματα σε αυτόν τον τομέα, έστω κι αν αφορούν ακραία περιστατικά.

Επιπλέον, η νομιμοποίηση της πορνείας παρέχει θεωρητικά τη δυνατότητα στις εκδιδόμενες να επιλέξουν τις συνθήκες εργασίας τους και τους πελάτες τους. Το να θεωρεί κάποιος ότι είναι αδύνατο για τις εκδιδόμενες να ανοίξουν επιχειρήσεις παροχής σεξουαλικών υπηρεσιών μόνες τους είναι μάλλον υποβαθμιστικό για τις ίδιες. Στον αντίποδα, η ελπίδα ότι η νομιμοποίηση της απασχόλησης θα σημάνει την αυτοαπασχόληση όλων των εκδιδομένων είναι ουτοπικό.

Σύμφωνα με τις Jeffreys και Sullivan, η αδυναμία των εκδιδομένων για αυτοαπασχόληση καθιστά προφανές το γεγονός ότι η νομιμοποίηση δεν αφορά τις εκδιδόμενες, αλλά τις βιομηχανίες του σεξ⁵³⁸. Αντίστοιχα, η Raymond υποστηρίζει ότι η αναγνώριση της πορνείας ως εργασίας δεν προσδίδει κύρος στις εκδιδόμενες, αλλά στη βιομηχανία του σεξ, τονίζοντας ότι η νομιμοποίηση σημαίνει τη νομιμοποίηση ολόκληρης της βιομηχανίας του σεξ⁵³⁹, όχι μόνο των εκδιδομένων. Οι πελάτες που αγοράζουν γυναίκες για τη σεξουαλική τους ικανοποίηση θεωρούνται έτσι νόμιμοι καταναλωτές σεξουαλικών υπηρεσιών⁵⁴⁰. Είναι προφανής ο υπαινιγμός σχετικά με το σουηδικό μοντέλο ποινικοποίησης του πελάτη, το οποίο όμως θα μας απασχολήσει παρακάτω.

Στην πράξη, η νομιμοποίηση της πορνείας παρουσιάζει κι άλλα προβλήματα. Παρότι η νομοθεσία στην Αυστραλία απαγορεύει σε όσους έχουν καταδικαστεί στο παρελθόν για σωματεμπορία να είναι ιδιοκτήτες νόμιμων οίκων ανοχής, ωστόσο, σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας *The Age*⁵⁴¹, αυτοί είναι που ελέγχουν τους οίκους, βάζοντας μπροστά νομικά πρόσωπα. Επιπλέον, αν και ήταν υποθετικά παράνομη, η πολυ-ιδιοκτησία είναι υπαρκτή: υπάρχουν γνωστές περιπτώσεις ιδιοκτητών τουλάχιστον έξι οίκων ανοχής⁵⁴².

Ανάλογα προβλήματα παρουσιάζονται και στα ζητήματα υγείας. Η μέχρι σήμερα εμπειρία εφαρμογής του μοντέλου νομιμοποίησης της πορνείας έχει δείξει ότι οι ιατρικοί έλεγχοι καθίστανται υποχρεωτικοί μόνο για τις εκδιδόμενες και όχι για τους πελάτες. Θεωρούμε την συγκεκριμένη πρακτική απόλυτα λανθασμένη. Εφόσον

⁵³⁶ Βλ. Raymond J., *Ten reasons for not legalizing prostitution and a legal response to the demand for prostitution*, ο.π.

⁵³⁷ Βλ. Sullivan B., ο.π., σελ. 2. Επίσης, βλ. Jeffreys S. & Sullivan M., ο.π.

⁵³⁸ Βλ. Jeffreys S. & Sullivan M., ο.π.

⁵³⁹ Σύμφωνα με την CATW, η νομιμοποίηση αποτελεί αίτημα των προαγωγών και των πελατών και όχι των εκδιδομένων. Βλ. CATW, Asia – Pacific, ο.π.

⁵⁴⁰ Βλ. Raymond J., *Ten reasons for not legalizing prostitution and a legal response to the demand for prostitution*, ο.π.

⁵⁴¹ Βλ. *The Age*, 1 Μαρτίου 1999

⁵⁴² Βλ. Jeffreys S. & Sullivan M., ο.π.

ο στόχος είναι η προστασία των εκδιδομένων από τις συνθήκες του πεζοδρομίου, θα πρέπει η νομοθεσία να λαμβάνει υπόψη τα αιτήματά τους. Στην πράξη, η νομιμοποίηση ωθεί εκδιδόμενες, οι οποίες προηγουμένως εργάζονταν σε παράνομους οίκους ανοχής, στην πορνεία του πεζοδρομίου, προκειμένου να αποφύγουν τους ιατρικούς ελέγχους⁵⁴³. Αδυνατούμε να κατανοήσουμε τη λογική της συγκεκριμένης πρακτικής, αφού, ακόμη κι αν το ζητούμενο είναι η αποφυγή δυσάρεστων συνεπειών στην κοινωνία από τη μετάδοση αφροδισιακών νοσημάτων – ας μην ξεχνάμε ότι σημαντικό μερίδιο της πελατείας της πορνείας είναι οικογενειάρχες – τούτο θα συνεπαγόταν την καθιέρωση υποχρεωτικών ιατρικών ελέγχων και για τους πελάτες.

Έχει υποστηριχτεί ότι οι οίκοι ανοχής προστατεύουν τις εκδιδόμενες μέσω της πολιτικής που καθιστά τη χρήση του προφυλακτικού υποχρεωτική. Αλλά τούτο επίσης δεν εφαρμόζεται στην πράξη. Στην πραγματικότητα, η πολιτική επιβολής της χρήσης προφυλακτικού αφήνεται στις εκδιδόμενες και η προσφορά επιπλέον χρημάτων είναι μόνο μία από τις πιέσεις που δέχονται⁵⁴⁴. Πολλοί παράγοντες αντιστρατεύονται τη χρήση προφυλακτικών: ανάγκη των εκδιδομένων για τα πρόσθετα χρήματα, πτώση των ηλικιωμένων εκδιδομένων σε όρους ελκυστικότητας απέναντι στους πελάτες, ανταγωνισμός από χώρους που δεν απαιτούν τη χρήση προφυλακτικού, πίεση προαγωγών στις εκδιδόμενες να έρθουν σε σεξουαλική επαφή χωρίς προφυλακτικό για περισσότερα χρήματα, κλπ.⁵⁴⁵ Τελικά, παρατηρούμε ότι η νομιμοποίηση της πορνείας δεν δύναται να επιφέρει καμία ουσιαστική αλλαγή στα ζητήματα υγείας των εκδιδομένων.

Ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα στο οποίο δεν έχει αντίκτυπο η νομιμοποίηση της πορνείας είναι ο στιγματισμός των εκδιδομένων. Οι εκδιδόμενες αναφέρουν ότι η νομιμοποίηση δεν σβήνει το στίγμα της πορνείας. Καθώς είναι υποχρεωμένες να δηλωθούν και να χάσουν την ανωνυμία τους, γίνονται περισσότερο ευπαθείς στο στιγματισμό τους ως «πορνών» και αυτή η ταυτότητα τις ακολουθεί παντού. Τούτο εξηγεί γιατί πολλές συνεχίζουν να εργάζονται παράνομα⁵⁴⁶. Η πραγματικότητα είναι ότι η πορνεία δεν μπορεί να γίνει σεβαστή. Η νομιμοποίησή της δεν την καθιστά σεβαστή⁵⁴⁷.

Σε ότι αφορά το THB, στην Ολλανδία θεωρούσαν ότι η νομιμοποίηση της πορνείας θα σήμαινε το τέλος της εκμετάλλευσης των απελπισμένων μεταναστριών που είχαν διακινηθεί παράνομα για να επιδοθούν στην πορνεία⁵⁴⁸. Αλλά στην πράξη οι νόμιμοι οίκοι ανοχής λειτουργούν σαν «αποθήκες» για παράνομα διακινημένες εκδιδόμενες⁵⁴⁹. Στην Ολλανδία, μετά τη νομιμοποίηση της πορνείας, οκτώ ΜΚΟ ανέφεραν αύξηση του αριθμού των παράνομα διακινημένων μεταναστριών, ενώ δώδεκα ανέφεραν πως η κατάσταση παρέμεινε σταθερή⁵⁵⁰. Μια έρευνα έδειξε ότι 80% των γυναικών στους οίκους ανοχής της Ολλανδίας είχαν διακινηθεί παράνομα

⁵⁴³ Βλ. Schelzig E., *German prostitutes ponder salaried work*, International Herald Tribune, 13 Μαΐου 2002

⁵⁴⁴ Δήλωση εκδιδόμενης: «Θα ήμουν ψεύτρα αν έλεγα ότι χρησιμοποιούσα πάντα προφυλακτικό.

Έψαχνα τα πρόσθετα χρήματα.» Βλ. Raymond J. & D'Cunha J. & Santos A. & Ruhaini-Dzuhayatin S. & Hynes S. & Ramirez-Rodriguez Z., ο.π., σελ. 73

⁵⁴⁵ Βλ. Raymond J., *Ten reasons for not legalizing prostitution and a legal response to the demand for prostitution*, ο.π.

⁵⁴⁶ Ο.π.

⁵⁴⁷ Βλ. Jeffreys S. & Sullivan M., ο.π.

⁵⁴⁸ Βλ. Raymond J., *Ten reasons for not legalizing prostitution and a legal response to the demand for prostitution*, ο.π.

⁵⁴⁹ Βλ. Jeffreys S., *The idea of prostitution*, Spinifex, Melbourne, 1997

⁵⁵⁰ Βλ. Bureau NRM, *Trafficking in human beings: First report of the Dutch National Rapporteur*, The Hague, Νοέμβριος 2002

από άλλες χώρες⁵⁵¹, ενώ, σύμφωνα με τον IOM, το 1994 σχεδόν το 70% των παράνομα διακινημένων γυναικών προέρχονταν από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη⁵⁵². Η αναγνώριση της πορνείας ως οικονομικής δραστηριότητας επιτρέπει σε γυναίκες της Ε.Ε. και της πρώην Σοβιετικής Ένωσης να αποκτήσουν άδεια εργασίας ως «σεξουαλικές εργάτριες», εφόσον μπορούν να αποδείξουν ότι είναι αυτοαπασχολούμενες. Ωστόσο, οι προαγωγοί χρησιμοποιούν τις άδειες εργασίας για να εισάγουν αλλοδαπές στην Ολλανδική βιομηχανία της πορνείας, προτρέποντας τις μετανάστριες να δηλώνουν αυτοαπασχολούμενες σεξουαλικές εργάτριες. Καθώς η πορνεία έχει μετατραπεί σε «σεξουαλική εργασία» και οι προαγωγοί σε επιχειρηματίες, το ΤΗΒ αποτελεί «εθελοντική μετανάστευση για σεξουαλική εργασία». Συνεπώς, η πορνεία καθίσταται φυσιολογική επιλογή για τους φτωχούς⁵⁵³. Όπως προαναφέραμε, ο οικονομικός εξαναγκασμός της «παγκοσμιοποίησης» αντικαθιστά, σταδιακά, τη φυσική βία των μαστροπών.

Θα κλείσουμε την κριτική στο μοντέλο νομιμοποίησης της πορνείας, παρουσιάζοντας το σημαντικότερο μειονέκτημά του, το οποίο είναι η αναίρεση της συμβολικής λειτουργίας του ποινικού δικαίου. Όταν τα νομικά εμπόδια εξαφανίζονται, το ίδιο συμβαίνει και με τα κοινωνικά και ηθικά εμπόδια στη μεταχείριση των εκδιδομένων ως σεξουαλικών εμπορευμάτων. Η νομιμοποίηση της πορνείας στέλνει το μήνυμα στις νέες γενιές των πελατών ότι οι εκδιδόμενες είναι σεξουαλικά προϊόντα και ότι η πορνεία είναι αβλαβής διασκέδαση. Από τη στιγμή που η πορνεία νομιμοποιείται, ο τερματισμός της γίνεται πιο δύσκολος, επομένως η νομιμοποίηση της πορνείας δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή ούτε σαν προσωρινό ή μεταβατικό στάδιο ανοχής.

6) Η ποινικοποίηση του πελάτη

Εφόσον η νομιμοποίηση της πορνείας δεν μπορεί να λειτουργήσει αποτελεσματικά, θα πρέπει να εξεταστεί το ενδεχόμενο ποινικοποίησής της. Φυσικά, δεν μπορεί να γίνει λόγος για ποινικοποίηση των εκδιδομένων. Ο αντίκτυπος ενός τέτοιου μέτρου θα ήταν, αναμφίβολα, να προσθέσει στην ευπάθεια και την εκμετάλλευση μιας ήδη ευάλωτης και υπό εκμετάλλευση ομάδας⁵⁵⁴. Δεν μπορεί το κράτος να τιμωρεί τις εκδιδόμενες για την εκμετάλλευση και κακοποίησή τους⁵⁵⁵. Όταν ποινικοποιούνται οι εκδιδόμενες, δεν μπορούν να ζητήσουν αστυνομική προστασία ή να προσφύγουν στη δικαιοσύνη για να καταγγείλουν ληστεία ή εξαναγκασμό, καθώς συμμετέχουν σε μια ποινικοποιημένη συναλλαγή⁵⁵⁶. Το αποτέλεσμα της ποινικοποίησης των εκδιδομένων είναι η εξονυχιστική διερεύνηση στις ζωές των εκδιδομένων, τα κίνητρά τους και τις συνέπειες, σαν να είναι οι ίδιες υπεύθυνες για τα εγκλήματα που διαπράττονται σε βάρος τους⁵⁵⁷.

Μια εναλλακτική πρόταση στην απεγκληματοποίηση της πορνείας θα ήταν φυσικά η αλλαγή της έμφασης των νόμων από τον έλεγχο της πώλησης πορνικών

⁵⁵¹ Βλ. Budapest Group, *The relationship between organized crime and trafficking in aliens*, International Centre for Migration Policy Development, Austria, Ιούνιος 1999

⁵⁵² Βλ. IOM, *Trafficking and prostitution: The growing exploitation of migrant women from Central and Eastern Europe*, IOM Migration Information Program, Budapest, Μάιος 1995

⁵⁵³ Βλ. Raymond J., *Ten reasons for not legalizing prostitution and a legal response to the demand for prostitution*, ο.π.

⁵⁵⁴ Βλ. Marshall P., ο.π.

⁵⁵⁵ Βλ. Hughes D., *Men create the demand – Women are the supply*, ο.π.

⁵⁵⁶ Βλ. Jeffreys S. & Sullivan M., ο.π.

⁵⁵⁷ Βλ. Hughes D., *The demand: The driving force of sex trafficking*, ο.π.

υπηρεσιών στον έλεγχο της αγοράς πορνικών υπηρεσιών⁵⁵⁸. Με άλλα λόγια, η μετατόπιση της εστίασης από την εκδιδόμενη στον πελάτη. Λίγες έρευνες για την πορνεία και το ΤΗΒ έχουν εστιάσει στον πελάτη σαν ριζική αιτία της σεξουαλικής εκμετάλλευσης. Και ακόμη λιγότερες νομοθεσίες έχουν ποινικοποιήσει τον πελάτη, του οποίου το δικαίωμα να αγοράζει εκδιδόμενες για την παροχή πορνικών υπηρεσιών παραμένει αναμφισβήτητο⁵⁵⁹.

α) Ο πελάτης

Ο πελάτης απολαμβάνει το εξαιρετικό προνόμιο της απουσίας από την κεντρική σκηνή διαπραγμάτευσης του ζητήματος της πορνείας. Η πλειονότητα των ερευνητών φαίνονται να θεωρούν τα κίνητρα του πελάτη κανονικά, φυσικά και συνηθισμένα, αν και θεωρούν τα κίνητρα της εκδιδόμενης ψυχολογικά, κοινωνικά ή σεξουαλικά αποκλίνοντα. Για το λόγο αυτό, πολύ μικρή προσπάθεια καταβλήθηκε στην εξήγηση των κοινωνικών αιτιών των κινήτρων του πελάτη, ενώ ο κύριος όγκος της έρευνας διερεύνησε τα κοινωνικά αίτια της φαινομενικά αφύσικης συμπεριφοράς της εκδιδόμενης⁵⁶⁰. Αλλά ακόμη κι όταν η κοινωνική επιστήμη προσεγγίζει τον πελάτη, τις περισσότερες φορές το πράττει απολογητικά⁵⁶¹, εστιάζοντας σε ψυχικές, σωματικές ή ηθικές ιδιαιτερότητες, αδυναμίες, γούστα, ανάγκες λιμπιντικής εκτόνωσης που υποτίθεται ότι είναι ισχυρότερες στον άνδρα κτλ., αγνοώντας τη συγκεκριμένη ιστορική και κοινωνική πραγματικότητα. Όμως ο πελάτης δεν είναι ψυχική ιδιαιτερότητα, προδιάθεση ή ό,τι άλλο ανάλογο. Πρώτ' απ' όλα, ο πελάτης είναι οικονομική σχέση. Ευρύτερα δε, ο πελάτης είναι κοινωνικοοικονομική σχέση με ιστορικό χαρακτήρα. Τέτοιου είδους εστιάσεις σε εκκεντρικούς, διεστραμμένους, εκτονωτικούς, συγκυριακούς, μεταβατικούς κλπ. τύπους πελατών είναι ελλειπτικές. Επιπλέον, είναι και νομιμοποιητικές, ακόμα και όταν συνοδεύονται από σκληρές επικρίσεις σε ατομικό επίπεδο⁵⁶².

Έτσι ο πελάτης παραμένει ο μεγάλος άγνωστος της πορνείας, παρότι δεν αποτελεί εξωτερικό μέρος της, αλλά συστατικό στοιχείο της, αναγκαίο όρο της όπως και η εκδιδόμενη⁵⁶³. Όπως παρατηρεί ο Λάζος, εάν η πορνεία προσεγγιζόταν από την οπτική γωνία της εκδιδόμενης, τότε ο πελάτης θα είχε τον πρώτο λόγο, με την ευρύτερη κοινωνία, το κράτος και το σωματέμπορο να διεκδικούν τη δεύτερη⁵⁶⁴. Με την άποψη αυτή συντάσσεται και η Jocelyn Snow, εκπρόσωπος της Κολεκτίβας Εκδιδομένων στη Victoria. Σύμφωνα με την έρευνα της για τον αντίκτυπο της νομιμοποίησης της πορνείας στις συνθήκες εκμετάλλευσης που αντιμετωπίζουν οι εκδιδόμενες, «το χειρότερο πράγμα ήταν οι πελάτες: η υπεροψία, η δυσωδία, η βία, οι απαιτήσεις»⁵⁶⁵. Ανάλογες απόψεις έχουν εκφραστεί κατά καιρούς και από άλλες πηγές. Σύμφωνα με την CATW, οι πελάτες αποτελούν με διαφορά το σημαντικότερο

⁵⁵⁸ Βλ. Marshall P., ο.π.

⁵⁵⁹ Βλ. Raymond J., *Prostitution on demand: Legalizing the buyers as sexual consumers*, Violence Against Women, τ. 10, Οκτώβριος 2004

⁵⁶⁰ Βλ. Shrage L., *Moral dilemmas of feminism: Prostitution, Adultery, and Abortion*, Routledge, New York, London, 1994, σελ. 146

⁵⁶¹ Βλ. Ζάννη Μ., *Συνένοχοι, συμμετέχοι στη βία*, Ελευθεροτυπία, 3 Απριλίου 2001

⁵⁶² Βλ. Λάζος Γ., *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα – 2. Ο πελάτης*, ο.π., σελ. 20, 179

⁵⁶³ Βλ. Λάζος Γ., *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα – 2. Ο πελάτης*, ο.π., σελ. 175

⁵⁶⁴ Βλ. Λάζος Γ., *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα – 1. Η εκδιδόμενη*, ο.π., σελ. 83

⁵⁶⁵ Βλ. The Age, 28 Φεβρουαρίου 1999

συστατικό του συστήματος της πορνείας⁵⁶⁶. Η Ζάννη θεωρεί τον πελάτη ως τον λόγο ύπαρξης της πορνείας: κινητήρια δύναμή της, χρηματοδότη και νοηματοδότη της⁵⁶⁷. Με βάση αυτή την αντίληψη, ο πελάτης, χρηματοδοτώντας ουσιαστικά την «επιχείρηση», καθίσταται ο πραγματικός υπαίτιος για τη δημιουργία και διατήρηση του φαινομένου⁵⁶⁸.

Σύμφωνα με την έρευνα του Λάζου και των συνεργατών του, ο πελάτης αποτέλεσε τον κινητήρα της εξαναγκαστικής πορνείας στην Ελλάδα από τα τέλη της δεκαετίας του 1980. Χρηματοδότησε την ανάπτυξή της, καθόρισε το τι θα πουληθεί, ποσότητες, ποιότητες και – ως ένα βαθμό – τιμές, τους χώρους και χρόνους λειτουργίας της αγοράς, ακόμα και τις συνθήκες ζωής των εξαναγκαστικά εκδιδομένων. Η εξαναγκαστική πορνεία υπάκουσε σε όλες τις χρηματικά υποστηριζόμενες επιθυμίες του⁵⁶⁹. Ο σωματέμπορος που ανέλαβε να ικανοποιήσει τις επιθυμίες του πελάτη πήρε πρωτοβουλίες, διατύπωσε προτάσεις, εναλλακτικές λύσεις και, γενικότερα, προσπάθησε να προαγάγει τις επιθυμίες του πελάτη του, δημιουργώντας νέες ή αναπτύσσοντας τις ήδη υπάρχουσες. Όμως ο πελάτης ήταν αυτός που έπαιρνε τις τελικές αποφάσεις και έδινε τις εντολές – σε χρηματικούς όρους. Οι δικές του επιθυμίες ικανοποιούνταν – ακριβέστερα, οι οικονομικά υποστηριζόμενες επιθυμίες του. Ο σωματέμπορος ανέλαβε να ορίσει το εφικτό. Ειδικότερα, ανέλαβε τα έξοδα και όλη τη βρόμικη δουλειά, εξ ολοκλήρου την ηθική μομφή και εξ ολοκλήρου την όποια δίωξη – με το αζημίωτο βέβαια. Στα όρια του εφικτού και με τα υλικά του εφικτού, η νέα πορνεία είναι μορφοποιημένη κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση του πελάτη⁵⁷⁰.

Κατά συνέπεια, ο Λάζος θεωρεί άστοχο τον όρο «εμπορία και διακίνηση ανθρώπων με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση». Ο σωματέμπορος δεν εκμεταλλεύεται σεξουαλικά το υπό διαχείριση εκδιδόμενο άτομο, αλλά εκμεταλλεύεται οικονομικά τη σεξουαλικότητά του – και η διαφορά είναι σημαντική: το εξαναγκαστικά εκδιδόμενο άτομο αποτελεί αντικείμενο σεξουαλικής εκμετάλλευσης από τον πελάτη⁵⁷¹. Σε όρους παραγωγής, αν ο σωματέμπορος είναι ο παραγωγός της εξαναγκαστικά εκδιδόμενης με πρώτη ύλη τη γυναίκα, ο πελάτης είναι ο αρχικός σκοπός παραγωγής και ο καταναλωτής του εμπορεύματος⁵⁷². Έτσι, προβάλλονται αιτήματα ποινικοποίησης του πελάτη⁵⁷³, θεωρώντας τον ρόλο του στην πορνεία καθοριστικό⁵⁷⁴, με το σκεπτικό πως, αν πάψει να χρηματοδοτείται η πορνεία, θα πάψει να έχει λόγο ύπαρξης⁵⁷⁵.

⁵⁶⁶ Βλ. CATW – Asia Pacific, ο.π.

⁵⁶⁷ Βλ. Ζάννη Μ., ο.π.

⁵⁶⁸ Βλ. Μαγγανάς Α. & Γαβαλάκης Ν., *Η ποινικοποίηση της συμπεριφοράς του πελάτη εκδιδόμενου ατόμου*, Ποινική Δικαιοσύνη, 4/2000, σελ. 434

⁵⁶⁹ Βλ. Λάζος Γ., *Διεθνική σωματεμπορία και εξαναγκαστική πορνεία στην Ελλάδα του 2002*, ο.π. σελ. 42

⁵⁷⁰ Βλ. Λάζος Γ., *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα – 2. Ο πελάτης*, ο.π., σελ. 177

⁵⁷¹ Βλ. Λάζος Γ., *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα – 1. Η εκδιδόμενη*, ο.π., σελ. 127

⁵⁷² Βλ. Λάζος Γ., *Διεθνική σωματεμπορία και εξαναγκαστική πορνεία στην Ελλάδα του 2002*, ο.π. σελ. 42

⁵⁷³ Βλ. Μαγγανάς Α. & Γαβαλάκης Ν., ο.π., σελ. 432· Κωσταβάρα Κ., ο.π.

⁵⁷⁴ Βλ. Φεμινιστικό Κέντρο Αθήνας κ.α. ΜΚΟ, *Άτολμο και με σοβαρές ελλείψεις το νομοσχέδιο για το trafficking*. Επίσης, βλ. Κωστόπουλος Τ. & Τρίμης Δ. & Ψαρρά Α. & Ψαρράς Δ., *Το νομοσχέδιο για την καταναγκαστική πορνεία – Ελεύθερη αγορά ψυχών και σωμάτων*, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, Ιός της Κυριακής, 21/7/2002

⁵⁷⁵ Βλ. Μαγγανάς Α. & Γαβαλάκης Ν., ο.π., σελ. 427

Σύμφωνα με την Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, η ποινικοποίηση του πελάτη είναι απαραίτητη, τουλάχιστον όσον αφορά τον πελάτη που γνωρίζει ότι το εκδιδόμενο άτομο είναι θύμα εκμετάλλευσης⁵⁷⁶. Το αίτημα ποινικοποίησης χάνει έτσι τη δυναμική του, καθώς στην πράξη είναι δύσκολο να ξέρουμε πότε ο πελάτης είναι ενήμερος και ακόμη δυσκολότερο να αποδειχθεί κάτι τέτοιο στο δικαστήριο. Αν όντως ο πελάτης δυσκολεύεται να διακρίνει μεταξύ αλλοδαπής εκδιδόμενης και με τη βία εκδιδόμενης, χρειάζονται διαφημιστικές εκστρατείες ενημέρωσης ότι οι γυναίκες αυτές δεν είναι εκδιδόμενες κατά συνείδηση⁵⁷⁷. Ωστόσο, είναι αμφίβολο αν οι πελάτες ενδιαφέρονται για την συμμετοχή ή όχι εξαναγκαστικών πρακτικών στην πορνεία. Σύμφωνα με ΜΚΟ στην Ελλάδα, συνιστά «κοινό μυστικό» ότι οι πελάτες είναι σε θέση να γνωρίζουν ότι το «εμπόρευμα» που τους προσφέρεται υφίσταται βία και βασανιστήρια⁵⁷⁸. Ωστόσο, όσα γνωρίζει ο πελάτης για τη βία και τον καταναγκασμό στερούνται συναισθηματικού αντικρίσματος και, συνεπώς, διαγράφονται στιγμιαία στη θέα της πορνικά διαθέσιμης γυναίκας και κάτω από την πίεση της σεξουαλικής διέγερσης⁵⁷⁹. Έτσι, οι πελάτες δεν ρωτούν να μάθουν ούτε τους ενδιαφέρει αν το ανθρώπινο εμπόρευμα που αγοράζουν έχει συναινέσει στο να τεθεί στη σεξουαλική διαθεσιμότητά τους⁵⁸⁰. Ο πελάτης αγοράζει πορνική απόλαυση έναντι χρηματικού αντιτίμου. Για τον πελάτη δεν έχει καμία διαφορά αν τα χρήματα πηγαίνουν στο ίδιο το εκδιδόμενο άτομο (στην περίπτωση του αυτοδιαχειριζόμενου εκδιδόμενου ατόμου) ή στον προαγωγό (στην περίπτωση του εξαναγκαστικά εκδιδόμενου ατόμου). Και στις δύο περιπτώσεις, ο πελάτης φεύγει ικανοποιημένος⁵⁸¹. Ομοίως, η Holsopple θεωρεί ότι δεν παίζει ρόλο η ηλικία του εκδιδόμενου ατόμου. «Με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, ο πελάτης παίρνει αυτό που θέλει. Δεν νοιάζεται για το αν η εκδιδόμενη είναι 12 ή 22 ετών. Δεν χρειάζεται να νοιάζεται»⁵⁸².

β) Ριζοσπαστικός φεμινισμός: Η πορνεία ως βία κατά των γυναικών

Η ποινικοποίηση του πελάτη αποτελεί βασικό αίτημα του ριζοσπαστικού φεμινισμού, οι υποστηρίκτριες του οποίου θεωρούν την πορνεία ως τη χειρότερη μορφή βίας που μπορούμε να επιβάλλουμε σε μια γυναίκα⁵⁸³. Και μόνο το γεγονός ότι οι εκδιδόμενες επινοούν στρατηγικές για να τελειώσουν γρήγορα με τους πελάτες δείχνει πως η πορνεία είναι μια μορφή «πληρωμένου βιασμού»⁵⁸⁴. Για τις ριζοσπαστικές φεμινίστριες, η πορνική επαφή φανερώνει μισογυνισμό και βασίζεται στην αντιμετώπιση των γυναικών ως σεξουαλικών αντικειμένων⁵⁸⁵. Μάλιστα, η Dworkin υποστηρίζει ότι οι γυναίκες αντικειμενικοποιούνται σε ένα ιδιαίτερο είδος

⁵⁷⁶ Βλ. Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, ο.π.

⁵⁷⁷ Βλ. Μπουμπούκα Α., *Καταφύγιο βασανισμένων γυναικών*, Ελευθεροτυπία, 2/11/2003. Σε προηγούμενη ενότητα της παρούσας μελέτης («Πρόληψη σε μικροεπίπεδο») δώσαμε ένα παράδειγμα της συγκεκριμένης πρακτικής στη Σουηδία.

⁵⁷⁸ Βλ. Φεμινιστικό Κέντρο Αθήνας κ.α. ΜΚΟ, ο.π.

⁵⁷⁹ Βλ. Ζάννη Μ., ο.π.

⁵⁸⁰ Βλ. Holsopple K., ο.π., σελ. 49. Επίσης, βλ. CATW – Asia Pacific, ο.π.

⁵⁸¹ Βλ. Λάζος Γ., *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα – 2. Ο πελάτης*, ο.π., σελ.

27

⁵⁸² Βλ. Holsopple K., ο.π., σελ. 49

⁵⁸³ Βλ. Κωσταβάρα Κ., ο.π.

⁵⁸⁴ Βλ. CATW – Asia Pacific, ο.π.

⁵⁸⁵ Βλ. Hughes D., *The demand: The driving force of sex trafficking*, ο.π.

αντικειμένου: σε στόχο⁵⁸⁶. Συνεπώς, όταν οι άνδρες χρησιμοποιούν τις εκδιδόμενες, εκφράζουν μίσος για το γυναικείο σώμα⁵⁸⁷. Η πορνεία βλέπεται κατ' αυτόν τον τρόπο ως κακοποίηση του γυναικείου σώματος⁵⁸⁸ και σεξουαλική βία κατά των γυναικών⁵⁸⁹.

Για αυτό το λόγο, εδώ και 25 περίπου χρόνια, έχει κριθεί επιβεβλημένη από τους φεμινιστικούς κύκλους, η κίνηση δημιουργίας παγκόσμιου δικτύου αντιμετώπισης της σεξουαλικής εκμετάλλευσης, κυρίως της πορνείας, ως πράξης βίας ενάντια στα ανθρώπινα δικαιώματα των γυναικών⁵⁹⁰. Θεωρούμε πως αξίζει να ρίξουμε μια αναλυτική ματιά στις αντιλήψεις του ριζοσπαστικού φεμινισμού. Οι ριζοσπαστικές φεμινίστριες υποστηρίζουν ότι η γυναικεία πορνεία καταπιέζει τις γυναίκες, όχι επειδή μερικές γυναίκες που συμμετέχουν σε αυτήν υποφέρουν στα μάτια της κοινωνίας, αλλά επειδή η οργανωμένη πρακτική της πιστοποιεί και διαιώνίζει κοινωνικά τις ηγεμονικές πεποιθήσεις που καταπιέζουν όλες τις γυναίκες σε πολλούς τομείς της ζωής τους. Συνεπώς, η πορνεία βλάπτει όχι μόνο τις πόρνες, αλλά ολόκληρο το γυναικείο φύλο. Η σεξουαλική εκμετάλλευση βλέπεται από το ριζοσπαστικό φεμινισμό ως μια πρακτική που ανάγει τις γυναίκες όλου του κόσμου σε δευτεροκλασάτη κοινωνική τάξη⁵⁹¹, υπονομεύοντας αξίες όπως η δικαιοσύνη, η ελευθερία, η ισότητα⁵⁹². Σύμφωνα με την CATW, η πορνεία είναι ο ακρογωνιαίος λίθος του πατριαρχικού ελέγχου και της σεξουαλικής υποταγής των γυναικών. Επιδρά αρνητικά όχι μόνο στις γυναίκες και τα κορίτσια στην πορνεία αλλά σε όλες τις γυναίκες συνολικά, επειδή η πορνεία επιβεβαιώνει και ενισχύει τους πατριαρχικούς ορισμούς των γυναικών, σύμφωνα με τους οποίους οι γυναίκες έχουν μια πρωταρχική λειτουργία: να εξυπηρετήσουν σεξουαλικά τους άνδρες⁵⁹³.

Η Dworkin θεωρεί ότι οι κοινωνίες είναι οργανωμένες έτσι ώστε οι άνδρες να έχουν την εξουσία που χρειάζονται για να χρησιμοποιούν τις γυναίκες με όποιον τρόπο θέλουν. Καθώς κάθε ιεραρχία έχει ένα κατώτατο σημείο, η πορνεία είναι το κατώτατο σημείο της ανδρικής κυριαρχίας. Όλες οι εκδιδόμενες γυναίκες είναι στο κατώτατο σημείο και όλοι οι άνδρες – άλλος λιγότερο, άλλος περισσότερο – ακόμη και οι εκδιδόμενοι, θεωρούνται ότι είναι επάνω από αυτό, που σημαίνει ότι κάθε άνδρας σε αυτήν την κοινωνία ωφελείται από το γεγονός ότι οι γυναίκες εκδίδονται είτε χρησιμοποιεί τις εκδιδόμενες είτε όχι⁵⁹⁴. Η πορνεία είναι η θέση στην οποία τοποθετεί η κυρίαρχη τάξη (των ανδρών) την κατώτερη τάξη (των γυναικών), για να τη χρησιμοποιήσει σύμφωνα με τις επιθυμίες της. Με άλλα λόγια, η πορνεία δημιουργεί μια κατώτερη τάξη γυναικών, της οποίας ο σκοπός είναι να υπηρετεί σεξουαλικά τους άνδρες. Έτσι, οι γυναίκες παραμένουν ανίσχυρες σαν άτομα και κατώτερη τάξη σαν σύνολο⁵⁹⁵.

⁵⁸⁶ Βλ. Dworkin A., *Pornography happens to women*, παρουσιάστηκε στο “Speech, equality and harm: Feminist legal perspectives on pornography and hate propaganda”, University of Chicago Law School, 6 Μαρτίου 1993

⁵⁸⁷ Βλ. Dworkin A., *Prostitution and male supremacy*, παρουσιάστηκε στο “Prostitution: From academia to activism”, University of Michigan Law School, 31 Οκτωβρίου 1992

⁵⁸⁸ Ο.π.

⁵⁸⁹ Βλ. Holsopple K., ο.π., σελ. 49

⁵⁹⁰ Βλ. Barry K., ο.π., σελ. 5

⁵⁹¹ Βλ. Hughes D., *Pimps and predators on the Internet: Globalizing the sexual exploitation of women and children*, ο.π.

⁵⁹² Βλ. Dworkin A., *Prostitution and male supremacy*, ο.π.

⁵⁹³ Βλ. CATW – Asia Pacific, ο.π.

⁵⁹⁴ Βλ. Dworkin A., *Prostitution and male supremacy*, ο.π.

⁵⁹⁵ Βλ. Hughes D., *Men create the demand – Women are the supply*, ο.π.

Σύμφωνα με την Kuhn, η αρσενική δομή εξουσίας έχει παράλληλα αρνηθεί και επιβάλλει στις γυναίκες τη σεξουαλικότητά τους. Αποκτηνώνει εσκεμμένα τις γυναίκες προσδιορίζοντας το σεξ για τις γυναίκες και τις γυναίκες ως σεξ προκειμένου να διατηρηθεί η δύναμή της⁵⁹⁶. Η γυναίκα παραμένει δεύτερης κατηγορίας φύλο, υπηρετικό του πρώτου, στον γενετήσιο δε τομέα σκευός ηδονής του, που φυσικό είναι στην καταναλωτική κοινωνία μας να χρησιμοποιείται σαν αντικείμενο εμπορεύσιμο. Γι' αυτό η πόρνη θεωρείται περιφρονητέα, αλλά κοινωνικά χρήσιμη (!) και οι αναγκαίοι συνεργοί της (πελάτες) αξιοπρεπείς κύριοι(!)⁵⁹⁷. Σαν σκευός ηδονής, το μόνο πράγμα αξίας που έχει μια γυναίκα είναι η αποκαλούμενη σεξουαλικότητά της, η οποία, μαζί με το σώμα της, έχει μετατραπεί σε εμπορεύσιμο προϊόν. Η αποκαλούμενη σεξουαλικότητά της γίνεται το μόνο πράγμα που έχει σημασία και το σώμα της γίνεται το μόνο πράγμα που θέλει κανείς να αγοράσει⁵⁹⁸.

Έτσι, η εκδιδόμενη συνοψίζει όλες τις μορφές γυναικείας υποδούλωσης⁵⁹⁹, ενώ η πορνεία διαιωνίζει ορισμένες βασικές πολιτιστικές υποθέσεις για τους άνδρες, τις γυναίκες και το φύλο, οι οποίες παρέχουν την αιτιολόγηση για την καταπίεση των γυναικών σε πολλούς τομείς της ζωής τους, και βλάπτουν κατ' αυτό τον τρόπο, όχι μόνο τις εκδιδόμενες, αλλά όλες γενικά τις γυναίκες⁶⁰⁰. Γι' αυτό, οι ριζοσπαστικές φεμινιστικές τοποθετήσεις στρέφονται προς την κατεύθυνση της κατάργησης της πορνείας οποιασδήποτε μορφής, ως μιας πρακτικής δουλείας του γυναικείου φύλου, που διευρύνεται σε κάθε τομέα της κοινωνικής και επαγγελματικής ζωής.

Όπως ισχυρίζεται η Holsopple, η σιγουριά ότι μια κατηγορία γυναικών είναι διαθέσιμη για το κέρδος και την ευχαρίστηση των ανδρών δεν θα προστατεύσει τις άλλες κατηγορίες γυναικών από την παρενόχληση, τον ξυλοδαρμό, το βιασμό, τα βασανιστήρια και τη δολοφονία. Κατά την Holsopple, «οι άνδρες παρενοχλούν, κτυπούν, βιάζουν, βασανίζουν και δολοφονούν γυναίκες, επειδή θέλουν και επειδή μπορούν. Καμιά γυναίκα ή είδος γυναίκας ή κατηγορία γυναίκας δεν απαλλάσσεται. Μην ξεχνάτε ότι η βία κατά μιας ομάδας ενθαρρύνει τη βία ενάντια σε άλλες⁶⁰¹». Ανάλογους φόβους εκφράζουν και οι Jeffreys & Sullivan, οι οποίες θεωρούν ότι η νομιμοποίηση των πελατών που χρησιμοποιούν τις εκδιδόμενες σαν σεξουαλικά αντικείμενα μπορεί να καταστήσει στους πελάτες δυσκολότερη τη διάκριση ανάμεσα στις εκδιδόμενες και τις συναδέλφους τους στο γραφείο. «Αν είναι αποδεκτό να προσβάλλεις, να παρενοχλείς και να κακοποιείς μια γυναίκα σε ένα μέρος απλά επειδή έχεις πληρώσει, γιατί θα έπρεπε να σοκάρει μια άλλη γυναίκα το να έχει ανάλογη μεταχείριση; Επιπλέον, αυτό που μπορείς να αγοράσεις, μπορείς επίσης να το κλέψεις⁶⁰²».

Στο ζήτημα του THB, ο ριζοσπαστικός φεμινισμός εκφράζει ανάλογες αντιλήψεις: και πάλι το βάρος πέφτει στη ζήτηση, ενώ φυσικά δεν γίνεται λόγος για άλλες μορφές εκμετάλλευσης, πέρα από τη σεξουαλική. Θεωρείται ότι η διαδικασία του THB ξεκινά όταν πελάτες και προαγωγοί δημιουργούν τη ζήτηση για εκδιδόμενες γυναίκες. Εκεί όπου η ζήτηση για πορνεία είναι υψηλή, ο αριθμός των ντόπιων εκδιδόμενων είναι ανεπαρκής⁶⁰³. Καθώς η ζήτηση σεξουαλικών σχέσεων πορνικής

⁵⁹⁶ Βλ. Kuhn L., *What's wrong with Playboy?*, Media Action Alliance Newsletter, Φθινόπωρο 1993

⁵⁹⁷ Βλ. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου Α., *Ο νόμος 2734/1999 για «τα εκδιδόμενα με αμοιβή πρόσωπα» προσκρούει στα ανθρώπινα δικαιώματα και στις σύγχρονες αντιλήψεις*, Ποινική Δικαιοσύνη, 3/2000, σελ. 306

⁵⁹⁸ Βλ. Dworkin A., *Prostitution and male supremacy*, ο.π.

⁵⁹⁹ Βλ. De Beauvoir S., ο.π., σελ. 569

⁶⁰⁰ Βλ. Shrage L., *Should Feminists Oppose Prostitution?*, *Ethics*, τ. 99, 1989/1990, σελ. 361

⁶⁰¹ Βλ. Holsopple K., ο.π., σελ. 50-51

⁶⁰² Βλ. Jeffreys S. & Sullivan M., ο.π.

⁶⁰³ Βλ. Hughes D., *The demand: The driving force of sex trafficking*, ο.π.

υφής αυξάνεται, κινεί τους σωματέμπορους στην ανίχνευση και στρατολόγηση με κάθε τρόπο ολοένα και περισσότερων γυναικών⁶⁰⁴. Παραβλέπεται έτσι το γεγονός ότι ένα σύνολο εξαθλιωμένων οικονομικά γυναικών, έτοιμων για εκμετάλλευση, προϋπάρχει της ζήτησης. Μ' αυτόν τον τρόπο η ριζοσπαστική φεμινιστική προσέγγιση αφήνει απ' έξω το πλαίσιο μέσα στο οποίο λαμβάνει χώρα το ΤΗΒ, κι αυτό το πλαίσιο δεν είναι άλλο από την «παγκοσμιοποίηση» της οικονομίας. Εξάλλου, η «εισαγωγή» εκδιδομένων είναι ζήτημα ρατσισμού και όχι ανεπαρκούς προσφοράς. Αλλά ας απαντήσουμε στα ζητήματα αυτά με τη σειρά τους.

γ) Κριτική στον ριζοσπαστικό φεμινισμό – Πορνεία: Ζήτημα σχέσεων των φύλων ή ζήτημα σχέσεων εξουσίας

Καταρχήν, κρίνουμε σκόπιμο να αντικρούσουμε τη φεμινιστική αντίληψη για το ΤΗΒ, η οποία διακρίνει σε γυναίκες-πόρνες-θύματα και άνδρες-πελάτες-θύτες. Θεωρώντας δεδομένη την αδυναμία της προαναφερθείσας αντίληψης να ανταποκριθεί σε φαινόμενα όπως είναι, για παράδειγμα, η αγοραπωλησία ανθρωπίνων οργάνων (προερχόμενων από άνδρες και γυναίκες) και το trafficking αγοριών και κοριτσιών για εργασία ή επαιτεία ή ένταξη σε σώματα στρατού σε καιρό πολεμικών συγκρούσεων (εδώ, μάλιστα, προτιμώνται τα αγόρια), δεν σκοπεύουμε να επιμείνουμε σε αυτό το ζήτημα, αλλά να εστιάσουμε στο κομμάτι εκείνο της εκμετάλλευσης στο οποίο εστιάζει και η ριζοσπαστική φεμινιστική οπτική – στη σεξουαλική εκμετάλλευση – και να αποκαλύψουμε τις αδυναμίες και τους λόγους για τους οποίους πρέπει να πάψει να θεωρείται ενδεδειγμένη σε ότι αφορά την αντιμετώπιση του ΤΗΒ.

Η Bromberg, κατακρίνοντας τον ριζοσπαστικό φεμινισμό, παρατηρεί ότι

«η θεωρία που θεωρείται ανώτερη είναι γενικά θεωρία που ενσωματώνει καλά ένα ευρύ φάσμα της ανθρώπινης εμπειρίας, των επιστημονικών δεδομένων και άλλων θεωρητικών απόψεων. Η θεωρία που είναι στενά υποκειμενική συνήθως έχει ένα περιορισμένο πεδίο εφαρμογής. Οι ριζοσπαστικές φεμινίστριες καταλαμβάνουν το υψηλότερο έδαφος σε μια μάχη μεταξύ των ανδρών και των γυναικών, χρησιμοποιώντας τις πόρνες ως πόνια σε μια προσπάθεια να επιβεβαιωθεί η κοσμοθεωρία τους. Στο κέντρο αυτής της μάχης, η ιδέα της πορνείας είναι υπεραπλουστευμένη και στη συνέχεια φορμαρισμένη σε μια μορφή που ταιριάζει στις πολιτικές απόψεις της ριζοσπαστικής φεμινίστριας. Η υπεραπλούστευση ενός ζητήματος παράγει συχνά ένα λογικό αποτέλεσμα που μπορεί να υποστηρίξει ακριβώς οποιαδήποτε πολιτική θέση⁶⁰⁵.»

Η φεμινιστική αντίληψη υποστηρίζει ότι τα αντικείμενα της σεξουαλικής αγοραπωλησίας στην παγκόσμια αγορά είναι, στην πλειονότητά τους, διαφορετικού φύλου από τους αγοραστές ή προαγωγούς των ανθρωπίνων σωμάτων, διακρίνοντας σε άνδρες-πελάτες και γυναίκες-εκδιδόμενες. Παράλληλα, υποστηρίζεται ότι ακόμη και ο σχετικά μικρός αριθμός ανδρών εκδιδομένων υπηρετεί μια κυρίως αρσενική ομάδα πελατών⁶⁰⁶. Αδυνατούμε, ωστόσο, να καταλάβουμε γιατί οι άνδρες μπορούν να επιδίδονται στην πορνεία χωρίς να θεωρούνται θύματα άλλων ανδρών που τους εκμεταλλεύονται⁶⁰⁷, καθώς και γιατί θεωρείται ότι βρίσκονται σε καλύτερη θέση από τις γυναίκες (όπως είδαμε προηγουμένως να υποστηρίζει η Dworkin). Αναντίρρητα, η

⁶⁰⁴ Βλ. Γιωτοπούλου – Μαραγκοπούλου Α., *Αιτιώδεις παράγοντες νέας μορφής και επέκτασης του φαινομένου*, Ο Αγώνας της Γυναίκας, τ. 63/64, 1998, σελ. 44 – 45

⁶⁰⁵ Βλ. Bromberg S., ο.π.

⁶⁰⁶ Βλ. Shrage L., *Should Feminists Oppose Prostitution?*, ο.π., σελ. 357. Επίσης, βλ. CATW – Asia Pacific, ο.π.

⁶⁰⁷ Βλ. Marlowe J., *It's different for boys*, στο Nagle J. (επιμ.), *Whores and other feminists*, Routledge, New York, London, 1997, σελ. 143

συντριπτική πλειονότητα εκδιδομένων ιστορικά αποτελείται από γυναίκες και κορίτσια⁶⁰⁸, ενώ και η εκδιδόμενη συνήθως απεικονίζεται ως γυναίκα⁶⁰⁹. Παρότι είναι όντως σπάνιο το φαινόμενο ανδρών εκδιδομένων για γυναίκες πελάτες, η πραγματικότητα είναι ότι τα εκδιδόμενα άτομα μπορεί να ανήκουν και στα δύο φύλα. Όπως αναφέρει η Pateman, σε μεγάλες πόλεις, όπως το Σίδνεϊ, υπάρχουν μερικοί ετεροφυλόφιλοι άνδρες εκδιδόμενοι⁶¹⁰, ενώ πρόσφατα πληροφορηθήκαμε από τηλεοπτική εκπομπή για τη δημιουργία του πρώτου(;) οίκου ανοχής για γυναίκες στην Αθήνα. Το φαινόμενο περαιτέρω διεύρυνσης της πορνικής αγοράς, ώστε να εξυπηρετεί και τις γυναίκες, όπως προτείνει η Queen⁶¹¹, είναι απευκαίριο⁶¹², αλλά ίσως όχι μακρινό.

Η ουσία είναι ότι η γυναικεία πορνεία αποκτά νέα νοήματα όταν αναλύεται μαζί με την ανδρική πορνεία⁶¹³. Ακόμη κι όταν μιλάμε για γυναίκες-πελάτες, η συναλλαγή αντανακλά φυλετικές, ταξικές ή άλλες διαφορές σε επίπεδο εξουσίας ανάμεσα στον αγοραστή και στο εμπόρευμα⁶¹⁴. Κι αυτό ακριβώς είναι το κρίσιμο σημείο στην ανάλυση της πορνείας: η άσκηση εξουσίας. Σαφώς, έχει δίκιο η Dworkin όταν κάνει λόγο για μια πολιτική πραγματικότητα που υπάρχει επειδή μια ομάδα ανθρώπων έχει και διατηρεί την εξουσία πάνω σε μια άλλη ομάδα ανθρώπων⁶¹⁵. Όμως, ο ριζοσπαστικός φεμινισμός ουσιαστικά υποβιβάζει την κοινωνική δυναμική στις σχέσεις των φύλων. Η πορνεία είναι αναμφίβολα μια σχέση εξουσιαστική-εξουσιαζομένου, η οποία σήμερα λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο της «παγκοσμιοποιημένης» οικονομίας. Κι ο κρίσιμος παράγοντας ταξικής διάκρισης είναι η οικονομική κατάσταση⁶¹⁶, όχι το φύλο⁶¹⁷. Ο διαχωρισμός γίνεται με οικονομικά κριτήρια. Οι γυναίκες δεν θα μπορούσαν να συντηρήσουν την ανδρική πορνεία, διότι δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα να το κάνουν. Τα φαινόμενα εκπόρνευσης ανδρών σε γυναίκες αποτελούν εξαιρέσεις κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο αποτελούν εξαιρέσεις οι γυναίκες με οικονομική δυνατότητα να συντηρήσουν την πορνεία⁶¹⁸.

⁶⁰⁸ Βλ. CATW – Asia Pacific, ο.π.

⁶⁰⁹ Βλ. Pateman C., *What's wrong with prostitution?*, ο.π., σελ. 55

⁶¹⁰ Ο.π.

⁶¹¹ Βλ. Queen C., *Sex radical politics, sex positive feminist thought, and whore stigma*, στο Nagle J. (επιμ.), *Whores and other feminists*, Routledge, New York, London, 1997, σελ. 132-133

⁶¹² Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Λάζος, πρόκειται για ισότητα προς τα κάτω, της οποίας το ηθικό και πολιτιστικό τίμημα δεν διευκρινίζεται. Βλ. Λάζος Γ., *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα – 2. Ο πελάτης*, ο.π., σελ. 180

⁶¹³ Βλ. Marlowe J., ο.π., σελ. 141

⁶¹⁴ Βλ. CATW – Asia Pacific, ο.π.

⁶¹⁵ Βλ. Dworkin A., *Prostitution and male supremacy*, ο.π.

⁶¹⁶ Πρβλ. «Στην εξαναγκαστική πορνεία, μπορεί να έχει πρόσβαση το σύνολο του ανδρικού πληθυσμού, εφόσον το πορνικό μίσθωμα έχει μειωθεί και είναι προσιτό σε όλους τους πελάτες, ανεξάρτητα από την κοινωνική και οικονομική τάξη στην οποία ανήκουν.» Βλ. Λάζος Γ., *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα – 2. Ο πελάτης*, ο.π., σελ. 197

⁶¹⁷ Πρβλ. Posadskaya A., *Women as the objects and motive force of change in our time*, στο Posadskaya A. (επιμ.), *Women in Russia: A new era in Russian feminism*, μετάφραση: Kate Clark, Verso, London, 1994. Η Posadskaya θεωρεί ότι ο φιλελευθερισμός έχει σημάνει την σεξουαλικοποίηση και αντικειμενοποίηση των γυναικών και η Ρωσία αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα χώρας για του λόγου το αληθές.

⁶¹⁸ Υπάρχει κι ένα ακόμη ζήτημα, για το οποίο, ενδεχομένως, η γυναικεία πορνεία είναι περισσότερο διαδεδομένη από την ανδρική – τουλάχιστον την ανδρική ετεροφυλοφιλική πορνεία. Σύμφωνα με την έρευνα του Λάζου για τη σεξουαλικότητα (η οποία, όμως, αφορά την ελληνική πραγματικότητα), ο άνδρας συμμετέχει στη σεξουαλική επαφή ως πέος. Δεν νοείται ολοκληρωμένη σεξουαλική επαφή χωρίς τη συμμετοχή του πέους. Ο άνδρας έχει ως ελάχιστο όριο συμμετοχής στη σεξουαλική επαφή τη μερική έστω, στύση – για παράδειγμα, η στοματική επαφή του αιδοίου θεωρείται ελλιπής σεξουαλική επαφή (Βλ. Λάζος Γ., *Η σεξουαλικότητα ως αξία στη σύγχρονη Ελλάδα*, Δελφίνι, Αθήνα, 1997, σελ.

Πιστεύουμε πως οι φεμινιστικές προσεγγίσεις στερούνται αντικειμενικότητας. Η διαφθορά δεν έχει φύλο και η κατοχή εξουσίας ενέχει πάντα το ενδεχόμενο κακής χρήσης της, οποιοσδήποτε κι αν την κατέχει. Είτε οι άνδρες είτε οι γυναίκες ήταν στην κυρίαρχη θέση, η κατάσταση δεν θα ήταν πολύ διαφορετική. Η ουσία είναι ότι στα πλαίσια της «παγκοσμιοποίησης», του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού και της εμπορευματοποίησης των πάντων⁶¹⁹, το THB δίνει την ευκαιρία στην εξουσία να μετατρέψει το σεξ από αλληλοπροσφορά αισθήσεων και αισθημάτων, όχι μόνο σε μια σχέση ανταλλακτική, αλλά σε μια σχέση οικονομική που διέπεται από τους κανόνες της φιλελεύθερης αγοράς και, επιπλέον, σε μια σχέση κυριαρχίας-υποταγής.

Μια τέτοια προσέγγιση της πορνείας καταρρίπτει τους μύθους σχετικά με τα αίτια του πελάτη. Το γεγονός ότι πολλοί πελάτες ανέφεραν ως λόγο την διαθεσιμότητα της εκδιδόμενης όταν ήθελαν ή χρειάζονταν έναν οργανισμό, καθώς και δηλώσεις όπως «η πορνεία είναι μια απόδραση από το υπεύθυνο σεξ με κάποια για την οποία νοιάζεσαι»⁶²⁰, οδήγησαν τον Diana στην αντίληψη ότι η πορνεία παρέχει προσωρινή ανακούφιση από υποχρεώσεις, οι οποίες είναι έμφυτες στις σεξουαλικές και συναισθηματικές σχέσεις⁶²¹. Στο ίδιο πλαίσιο, οι Μαγγανάς και Γαβαλάκης υποστηρίζουν ότι ο άνδρας αποζητά αποπροσωποποιημένες σεξουαλικές σχέσεις που δεν απαιτούν καμία δέσμευση από μέρους του και τις οποίες επιτυγχάνει αγοράζοντας τις υπηρεσίες μιας εκδιδόμενης⁶²². Άλλοι μύθοι θέλουν τους πελάτες να είναι άνδρες δυσαρεστημένοι από τη σεξουαλική τους ζωή⁶²³, δηλαδή άνδρες δίχως σεξουαλική σύντροφο ή άνδρες οι οποίοι δεν είναι σεξουαλικά επιθυμητοί (μη ελκυστικοί, ηλικιωμένοι, κλπ.). Έτσι, κατατάσσονται όλοι οι πελάτες στα σεξουαλικά αζήτητα και το σεξ με μια εκδιδόμενη θεωρείται όχι μόνο λιγότερο ικανοποιητικό⁶²⁴, αλλά και εξευτελιστικό και υποβιβαστικό⁶²⁵, εκτιμώντας ότι η πληρωμή συμβολίζει την αποτυχία και όχι την επιτυχία⁶²⁶. Η γνώμη μας είναι ότι, δυστυχώς, οι πελάτες δεν βιώνουν την πορνική εμπειρία με τον τρόπο που την αντιλαμβάνονται οι προαναφερθέντες ερευνητές. Η Queen ξεκαθαρίζει ότι όλα τα παραπάνω είναι μυθεύματα⁶²⁷. Οι πελάτες που στην πορνεία αναζητούν σεξ έναντι χρηματικού αντιτίμου επειδή δεν μπορούν να έχουν σεξ με άλλο τρόπο αποτελούν εξαιρέσεις,

38,326). Αν η παραπάνω διαπίστωση δεν αφορούσε μόνο την Ελλάδα, τούτο θα εξηγούσε πολλά. Γιατί θα σήμαινε ότι, ενώ η διέγερση του άνδρα είναι απαραίτητο συστατικό για να υπάρξει - έστω και μη συναινετική - σεξουαλική επαφή, δεν ισχύει το ίδιο για τη γυναίκα. Ως εκ τούτου, είναι φυσικό ένας προαγωγός να προτιμάει να έχει στη δούλεψή του γυναίκες παρά άνδρες. Και δεν πρόκειται για βιολογικό κριτήριο, αλλά για οικονομικό: Γιατί ένας προαγωγός να εκδίδει έναν άνδρα όταν υπάρχει ενδεχόμενο μη ικανοποίησης των πελατών - άρα απώλεια χρημάτων - ή έξοδα για την εξασφάλιση της στύσης του εκδιδομένου - άρα αύξηση του κόστους παροχής της «υπηρεσίας»; Τούτο θα μπορούσε να εξηγήσει επίσης γιατί τα θύματα της εξαναγκαστικής πορνείας είναι γυναίκες (με εξαίρεση την ανδρική ομοφυλοφιλική πορνεία, όπου, πιθανόν, σε κάποιες περιπτώσεις, η στύση να μην είναι αναγκαία για τον πελάτη).

⁶¹⁹ Η τάση εμπορευματοποίησης των πάντων εκφράζεται εύγλωττα στο απόσπασμα από την «Αθλιότητα της φιλοσοφίας» του Καρλ Μαρξ (Εκδόσεις Αναγνωστίδης, Αθήνα, σελ. 30), το οποίο έχει παραθέσει ο Λάζος, τόσο στο βιβλίο του για τη σεξουαλικότητα (ο.π., σελ. 53), όσο και στο βιβλίο του για την εκδιδόμενη. Βλ. Λάζος Γ., *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα - Ι. Η εκδιδόμενη*, ο.π., σελ. 9. Επίσης, βλ. Vovou S., ο.π., σελ. 91

⁶²⁰ Βλ. Diana L., ο.π., σελ. 203

⁶²¹ Ο.π., σελ. 191

⁶²² Βλ. Μαγγανάς Α. & Γαβαλάκης Ν., ο.π., σελ. 429

⁶²³ Βλ. Diana L., ο.π., σελ. 186

⁶²⁴ Ο Diana αναφέρει ότι «λιγότεροι από τους μισούς πελάτες ισχυρίστηκαν ότι δεν αντιμετώπισαν ποτέ προβλήματα στύσης στις επαφές με τις εκδιδόμενες». Ο.π., σελ. 189

⁶²⁵ Ο.π., σελ. 193

⁶²⁶ Ο.π., σελ. 192

⁶²⁷ Βλ. Queen C., ο.π., σελ. 130

όπως αποτελούν εξαιρέσεις και οι πελάτες που συνδέονται συναισθηματικά με μια εκδιδόμενη⁶²⁸.

Οι «απρόσωπες», όπως χαρακτηρίζονται, σεξουαλικές σχέσεις, καλώς ή κακώς, είναι συχνό φαινόμενο στη σύγχρονη κοινωνία. Επομένως, δεν χρειάζεται κάποιος να καταφύγει στην πορνεία για να έχει μια σεξουαλική επαφή χωρίς την ύπαρξη ερωτικού στοιχείου, τουλάχιστον όχι εφόσον είναι σεξουαλικά επιθυμητός. Η προσέγγιση του πελάτη ως κυνηγού του “one night stand” αδυνατεί να εξηγήσει γιατί εμφανίσιμοι, νέοι άνδρες στρέφονται στην πορνεία. Η πραγματικότητα είναι ότι οι πελάτες, στην πλειονότητα των περιπτώσεων δεν ζητούν απλά αποπροσωποποιημένες σχέσεις, αλλά ζητούν να ασκήσουν εξουσία. Δηλώσεις πελατών όπως «Αυτή η γυναίκα δεν θέλει τίποτα, δεν ζητάει τίποτα, δεν χρειάζεται τίποτα. Δεν χρειάζεται να την ευχαριστήσω ή να νοιαστώ για το αν το απολαμβάνει. Μπορώ να κάνω ότι θέλω και να ευχαριστηθώ⁶²⁹» και «Πληρώνοντας για σεξ έχεις άλλες ικανοποιήσεις, όπως ότι παίρνεις αυτό που θες όταν το θες⁶³⁰» αποδεικνύουν του λόγου το αληθές. Οι πελάτες αποκτούν οντότητα και προσωπικότητα, ασκώντας εξουσία (κοινωνική και οικονομική) να κάνουν ότι θέλουν στις εκδιδόμενες⁶³¹. Η πορνεία ενισχύει την εξουσία του πελάτη να κάνει την εκδιδόμενη οτιδήποτε θέλει⁶³². Στον αντίποδα, η εκδιδόμενη αποτελεί υπόδειγμα συμμόρφωσης και υποταγής. Ενσωματώνει την καταπίεση, κάνοντας αυτό που πρέπει να κάνει για να παραμείνει ζωντανή⁶³³.

Η Dworkin κάνει λόγο για σεξουαλικοποίηση της προσβολής, του εξευτελισμού και της βανανυσότητας⁶³⁴. Η άποψη αυτή δεν απέχει πολύ από την πραγματικότητα, ωστόσο το τρίτο χαρακτηριστικό, η βανανυσότητα, δεν χαρακτηρίζει πάντα την πορνική επαφή, με τον ίδιο τρόπο που η βία της εξουσίας δεν συνεπάγεται πάντα και φυσική βία. Η McLeod αναφέρει ότι όλοι σχεδόν οι πελάτες από τους οποίους πήρε συνέντευξη παραπονέθηκαν για τη συναισθηματική ψυχρότητα πολλών εκδιδομένων με τις οποίες είχαν επαφή⁶³⁵. Ένας αφέντης απαιτεί μια υπηρεσία, αλλά επίσης απαιτεί η υπηρεσία να προσφέρεται από ένα πρόσωπο, έναν εαυτό, όχι απλά από ένα κομμάτι (εξαϋλωμένης) ιδιοκτησίας⁶³⁶. Όλοι οι άνδρες, εκτός από τους πιο κτηνώδεις/απάνθρωπους, επιθυμούν να έχουν, όχι μια εξαναγκασμένη σκλάβο, αλλά μια πρόθυμη⁶³⁷.

Ένα άλλο ζήτημα που πρέπει να αναφερθεί είναι το αποκαλούμενο ζήτημα «εξωτισμού». Πολλοί κοινωνικοί επιστήμονες που εξετάζουν το φύλο και τις σεξουαλικές σχέσεις, το κάνουν με περιορισμένη ή και καθόλου αναφορά στον τρόπο που οι φυλετικές αντιλήψεις επηρεάζουν τα σεξουαλικά ζητήματα⁶³⁸. Ελάχιστοι έχουν ερευνήσει τον τρόπο με τον οποίο φυλετικά στερεότυπα και πεποιθήσεις ρυθμίζουν τις εμπορευματικές σεξουαλικές πρακτικές⁶³⁹. Ωστόσο, κοιτάζοντας το σεξουαλικό εμπόριο διαπολιτισμικά και ιστορικά, ένα πράγμα που ξεχωρίζει είναι ότι μεγάλο ποσοστό πελατών ψάχνουν (ή έψαχναν) για εκδιδόμενες που η φυλετική,

⁶²⁸ Βλ. Diana L., ο.π., σελ. 193

⁶²⁹ Ο.π., σελ. 191

⁶³⁰ Ο.π., σελ. 204

⁶³¹ Βλ. Dworkin A., *Prostitution and male supremacy*, ο.π.

⁶³² Βλ. Holsopple K., ο.π., σελ. 49

⁶³³ Βλ. Dworkin A., *Prostitution and male supremacy*, ο.π.

⁶³⁴ Ο.π.

⁶³⁵ Βλ. McLeod E., *Women working: Prostitution now*, Groom Helm, London, 1982, σελ. 84

⁶³⁶ Βλ. Pateman C., *What's wrong with prostitution?*, ο.π., σελ. 61

⁶³⁷ Βλ. Mill J. S., *The subjection of women*, στο ROSSI A.S. (επιμ.), *Essays in sex equality*, University of Chicago Press, Chicago, 1970, σελ. 141

⁶³⁸ Βλ. West C., *Race matters*, Beacon Press, Boston, 1993, σελ. 83-84

⁶³⁹ Βλ. Shrage L., *Moral dilemmas of feminism: Prostitution, Adultery, and Abortion*, ο.π., σελ. 141

εθνική, ή ταξική τους ταυτότητα είναι (ή ήταν) διαφορετική από τη δική τους⁶⁴⁰. Στην πραγματικότητα, όταν λέμε ότι οι πελάτες δελεάζονται από το εξωτικό στοιχείο που παρέχουν οι αλλοδαπές εκδιδόμενες⁶⁴¹, εννοούμε ότι η αντικειμενοποίηση των εκδιδομένων είναι επίσης εθνικιστική, συνιστώντας μια ρατσιστική και αποικιοκρατική μορφή αντικειμενοποίησης. Μ' αυτόν τον τρόπο οι εκδιδόμενες αγοροποιούνται για να εκπληρώσουν ειδικές ανάγκες, χαρακτηριστικές της εθνικότητάς τους⁶⁴².

Ουσιαστικά, ο πελάτης, ασκώντας εξουσία, καθίσταται κοινωνός του «παγκοσμιοποιημένου» συστήματος εξουσίας μέσα στο οποίο ζει και αναπτύσσει τη συμπεριφορά του. Ασκώντας εξουσία σε άτομα κατώτερης οικονομικής τάξης από αυτόν δεν διαφέρει και πολύ από τα αναπτυγμένα κράτη, τα οποία εκμεταλλεύονται τις χώρες του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου. Και στις δύο περιπτώσεις, έχουμε εκμετάλλευση του οικονομικά υποδεέστερου με τη χρήση εξουσίας για την κάλυψη αναγκών του οικονομικά ισχυρότερου. Κατά συνέπεια, η αντιμετώπιση του φαινομένου της πορνείας μέσω της ποινικοποίησης του πελάτη, την οποία έχουν ακολουθήσει ορισμένες χώρες, όπως ο Καναδάς και η Σουηδία, έχει τόση λογική όσο η προκήρυξη εκλογών και η απαγόρευση προεκλογικής καμπάνιας⁶⁴³.

δ) Αποτελεσματικότητα και προβλήματα εφαρμογής του μοντέλου ποινικοποίησης του πελάτη στην πράξη

Η απόφαση για ποινικοποίηση του πελάτη προϋποθέτει ότι έχουμε αποφανθεί οριστικά και αμετάκλητα, όχι μόνο ότι η πορνεία είναι ένα ανεπιθύμητο φαινόμενο, αλλά και ότι η εκδιδόμενη είναι ένα παθητικό υποκείμενο που ακολουθεί μία νομοτέλεια χωρίς να μπορεί να προτάξει τις δικές της επιθυμίες⁶⁴⁴, γεγονός που μας παραπέμπει σε όσα αναφέραμε προηγουμένως για τις πατερναλιστικές πρακτικές. Επιπλέον, η ποινικοποίηση του πελάτη παρουσιάζει πολλά προβλήματα στην πράξη. Ένα από αυτά είναι οι διαστάσεις του φαινομένου. Για παράδειγμα, στην Ελλάδα, η πορνεία δεν λαμβάνει χώρα στο περιθώριο της κοινωνίας. Οι πελάτες υπολογίζονται περίπου στο ένα δέκατο του πληθυσμού⁶⁴⁵. Μπορούμε να ποινικοποιήσουμε έναν τόσο μεγάλο αριθμό ατόμων; Αν όχι, και στόχος είναι απλά η ποινικοποίηση ορισμένων εκ των πελατών, ώστε να παραδειγματιστούν οι υπόλοιποι, τότε μιλάμε για προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, καθώς τα άτομα που θα ποινικοποιηθούν, θα αποτελέσουν απλά μέσο για την επίτευξη των στόχων του ποινικού συστήματος, καθώς δεν μπορούμε να μιλάμε για προστασία των εκδιδομένων από τους πελάτες, ποινικοποιώντας ένα μικρό τμήμα των πελατών. Δεν πρέπει, σε καμία περίπτωση, να ξεχνάμε ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια συνιστά αντικείμενο απόλυτου σεβασμού και για εκείνον ακόμα τον άνθρωπο που επιλέγει

⁶⁴⁰ Ο.π., σελ. 142-143

⁶⁴¹ Βλ. Williams P., *Trafficking in women and children: A market perspective*, στο Williams P. (επιμ.), *Illegal immigration and commercial sex: The new slave trade*, Frank Cass Publishers, London, Portland (OR), 1999, σελ. 145

⁶⁴² Βλ. Penttinen E., ο.π.

⁶⁴³ Βλ. Haft M.G., *Hustling for rights*, The civil liberties review, τ. 1, 1973/1974, σελ. 20

⁶⁴⁴ Βλ. Μαγγανάς Α. & Λάζος Γ., ο.π., σελ. 1026

⁶⁴⁵ Βλ. Λάζος Γ., *Πορνεία και διεθνική σεματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα – 2. Ο πελάτης*, ο.π., σελ. 22. Ανάλογα σχεδόν ποσοστά δίνονται και από άλλες πηγές. Σύμφωνα με το Φεμινιστικό Κέντρο Αθήνας, οι πελάτες στην Ελλάδα «υπολογίζονται σε 1.200.000 έως 1.500.000 άνδρες, δηλαδή το μισό του ενεργού σεξουαλικά ανδρικού πληθυσμού». Βλ. Φεμινιστικό Κέντρο Αθήνας κ.α. ΜΚΟ, ο.π. Ο Εσδράς υπολογίζει ότι περίπου το 1/3 του ελληνικού αντρικού πληθυσμού είναι πελάτες. Βλ. Εσδράς Δ., *Εισήγηση στο Πάντειο Πανεπιστήμιο*, 4/12/2002

μια αναξιοπρεπή κοινωνική συμπεριφορά⁶⁴⁶. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ένα επιπλέον πρόβλημα: η καλύτερη πηγή πληροφοριών για την παιδική πορνεία τείνει να είναι πελάτες ενήλικων εκδιδομένων⁶⁴⁷.

Δεν αμφισβητούμε τις προθέσεις του σουηδικού δικαίου. Ωστόσο, καθώς αποτελεί πρακτική εφαρμογή φεμινιστικών προσεγγίσεων για την πορνεία και το ΤΗΒ, παρουσιάζει όλες τις αδυναμίες της φεμινιστικής θεωρίας στην πράξη. Για το σουηδικό δίκαιο, η πορνεία αποτελεί εμπόδιο στην ανάπτυξη της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών⁶⁴⁸, ενώ η πορνεία και το trafficking πρέπει να βλέπονται ως βλαπτικές πρακτικές που δεν μπορούν και δεν πρέπει να διαχωριστούν⁶⁴⁹. Πρωταρχική αιτία της πορνείας και του ΤΗΒ θεωρείται η ζήτηση. Όταν οι αγοραστές διακινδυνεύουν την τιμωρία, ο αριθμός των πελατών μειώνεται και οι τοπικές αγορές πορνείας γίνονται λιγότερο προσοδοφόρες, ωθώντας τους μαστροπούς σε άλλες περισσότερο κερδοφόρες δραστηριότητες⁶⁵⁰. Έχουμε ήδη αναλύσει τις θεωρητικές αδυναμίες της φεμινιστικής προσέγγισης και θεωρούμε ότι δεν χρειάζεται να επεκταθούμε κι άλλο πάνω σε αυτό.

Στην πράξη, το μοναδικό θετικό αποτέλεσμα της ποινικοποίησης του πελάτη είναι ο συμβολικός ρόλος που επιτελεί η συγκεκριμένη νομοθεσία. Η νομοθεσία αποκτά παιδευτικό χαρακτήρα, κυρίως για τη νέα γενιά, δίνοντας τη δυνατότητα στους νέους να καταλάβουν ότι η πορνεία είναι ανεπιθύμητο φαινόμενο και αποτελεί προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, γι' αυτό και ποινικοποιείται. Βέβαια, σε συνθήκες «παγκοσμιοποίησης», δηλαδή άκρατου ανταγωνισμού, οικονομικού νεοφιλελευθερισμού και εμπορευματοποίησης των πάντων, είναι αμφίβολο κατά πόσο μπορεί η νομοθεσία να επιτελέσει συμβολικό ρόλο, όταν έρχεται σε αντίφαση με τις ευρύτερες κοινωνικές πρακτικές.

Υποστηρίζεται ότι η σουηδική νομοθεσία μείωσε την πορνεία του πεζοδρομίου⁶⁵¹. Στην πραγματικότητα, το μόνο αδιαμφισβήτητο γεγονός είναι ότι μείωσε την ορατότητά της. Η αστυνομία στις μεγαλύτερες πόλεις της Σουηδίας ανέφερε ότι οι δρόμοι ήταν άδειοι κατά τη διάρκεια του Σαββατοκύριακου που ακολούθησε την ψήφιση του νόμου και δεν συνελήφθη κανένας «να αγοράζει» ή να προσπαθεί να αγοράσει σεξουαλικές υπηρεσίες⁶⁵². Όπως παρατηρούν οι Μαγγανάς και Γαβαλάκης, το αποτέλεσμα της ποινικοποίησης του πελάτη ήταν ότι δημιούργησε δύο κατηγορίες εκδιδομένων, εκείνες που εξασκούν το επάγγελμά τους σε ιδιωτικούς χώρους με σχετική ασφάλεια⁶⁵³ και εκείνες που, μη έχοντας τη δυνατότητα,

⁶⁴⁶ Βλ. Μανωλεδάκης Ι., «Ανθρώπινη αξιοπρέπεια»: Έννομο αγαθό ή απόλυτο όριο στην άσκηση εξουσίας; στο Μανωλεδάκης Ι. & Prittitz C. (επιμ.), *Η ποινική προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας*, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1997, σελ. 15-16

⁶⁴⁷ Βλ. Marshall P., ο.π.

⁶⁴⁸ Βλ. Swedish Government Offices, *Fact sheet on government bill 1999/98:55*, σελ. 2

⁶⁴⁹ Βλ. Ekberg G., *Nordic Baltic Campaign Against Trafficking in Women 2002 – Final Report*, ο.π., σελ. 69

⁶⁵⁰ Βλ. Ekberg G., *The Swedish law that prohibits the purchase of sexual services: Best practices for prevention of prostitution and trafficking in human beings*, Violence Against Women, τ. 10, Οκτώβριος 2004

⁶⁵¹ Βλ. Αρχηγείο Ελληνικής Αστυνομίας, *Σεξουαλική-οικονομική εκμετάλλευση αλλοδαπών προσώπων στην Ελλάδα – Προτεινόμενα μέτρα αντιμετώπισης*, ο.π. Επίσης, βλ. Raymond J., *Ten reasons for not legalizing prostitution and a legal response to the demand for prostitution*, ο.π.

⁶⁵² Βλ. Μαγγανάς Α. & Γαβαλάκης Ν., ο.π., σελ. 432

⁶⁵³ Σύμφωνα με μία έρευνα, 45% των εκδιδομένων σε νόμιμους οίκους ανοχής, στους οποίους η χρήση προφυλακτικού είναι υποχρεωτική, είτε ότι οι πελάτες γίνονταν βίαιοι εάν οι εκδιδόμενες επέμεναν στη χρήση προφυλακτικού. Βλ. Raymond J. & Hughes D. & Gomez C., *Sex trafficking of women in the United States: Links between international and domestic sex industries*, CATW, N. Amherst (MA), 2001, σελ. 72

υποχρεώνονται να εξασκούν το επάγγελμά τους στο δρόμο, σε πιο μοναχικές τοποθεσίες πια, για να κρυφτούν από την αστυνομία, με αναπόφευκτη συνέπεια περισσότερη βία εναντίον τους⁶⁵⁴. Συνεπώς, η προστασία των παράνομα εκδιδομένων από τη βία και την εκμετάλλευση είναι ανύπαρκτη. Αν αυτό είναι το ζητούμενο τότε η ποινικοποίηση της συμπεριφοράς του πελάτη δεν θα επιφέρει θεαματικά αποτελέσματα⁶⁵⁵. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι στην πράξη το περίφημο σουηδικό δίκαιο δεν διαφέρει από το канаδικό, το οποίο στοχεύει, όχι στην αντιμετώπιση του φαινομένου της πορνείας, αλλά στην εξάλειψη μιας μόνο από τις εκφάνσεις της, της πορνείας του πεζοδρομίου, ώστε να μειωθεί η παρενόχληση του κοινού από αυτή.

Σχετικά με την αποτελεσματικότητα της σουηδικής νομοθεσίας και την πορνεία του πεζοδρομίου, αξίζει να σημειωθεί κάτι ακόμα. Οι υποστηρίκτριες του ριζοσπαστικού φεμινισμού, στην προσπάθειά τους να αντικρούσουν την νομιμοποίηση της πορνείας, ισχυρίζονται ότι πολλές εκδιδόμενες βρίσκονται στο πεζοδρόμιο, διότι θέλουν να αποφύγουν την εκμετάλλευση των προαγωγών στους οίκους ανοχής⁶⁵⁶. Απαντώντας στο επιχείρημα ότι η νομιμοποίηση της πορνείας παρέχει στις εκδιδόμενες ασφαλέστερους χώρους, η αρχιψύλακας Nancy Pollock, της αστυνομίας της Σκοτίας, ισχυρίζεται ότι οι εκδιδόμενες στα χαμάμ έχουν λιγότερες επιλογές σε ότι αφορά το περιεχόμενο των σεξουαλικών υπηρεσιών που παρέχουν. Οι εκδιδόμενες στο πεζοδρόμιο μπορούν να αρνηθούν την παροχή ορισμένων σεξουαλικών υπηρεσιών, συμπεριλαμβανομένης της σεξουαλικής επαφής χωρίς προφυλακτικό, ενώ στα χαμάμ οι ιδιοκτήτες δεν θέλουν να δυσαρεστήσουν τους πελάτες τους⁶⁵⁷. Εδώ παρατηρείται μια μεγάλη αντίφαση των υποστηρικτριών του ριζοσπαστικού φεμινισμού. Όταν το μόνο αδιαμφισβήτητο αποτέλεσμα του Σουηδικού μοντέλου, που με τόση θέρμη υποστηρίζουν, είναι η μείωση της πορνείας του πεζοδρομίου, για την οποία δεν είναι σίγουρες ότι είναι προτιμότερη από άλλες μορφές πορνείας, ποιος ο λόγος υποστήριξής του;

Η Ekberg αναφέρει ότι αμέσως μετά την εφαρμογή του νόμου, σουηδικές ΜΚΟ ανέφεραν αύξηση του αριθμού των γυναικών που ζητούν βοήθεια, υποστηρίζοντας ότι η ύπαρξη του νόμου και η γνώση ότι θα εφαρμοστεί ενθαρρύνει τις εκδιδόμενες που αποτελούν αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους προαγωγούς να ζητήσουν βοήθεια⁶⁵⁸. Ωστόσο, δεν υπάρχουν στοιχεία που να αποδεικνύουν ότι το ΤΗΒ στη Σουηδία έχει μειωθεί⁶⁵⁹. Σύγχρονες τάσεις υποδεικνύουν ότι η αυξανόμενη ανισότητα φαίνεται να είναι ένας σημαντικότερος παράγοντας⁶⁶⁰, εδώ είναι που μπαίνει πάλι η «παγκοσμιοποίηση». Η ποινικοποίηση του πελάτη δεν λύνει κανένα πρόβλημα⁶⁶¹, όταν δεν υπάρχουν εναλλακτικές λύσεις για τις εκδιδόμενες.

⁶⁵⁴ Βλ. Μαγγανάς Α. & Γαβαλάκης Ν., ο.π., σελ. 432

⁶⁵⁵ Ο.π., σελ. 435

⁶⁵⁶ Βλ. Raymond J., *Ten reasons for not legalizing prostitution and a legal response to the demand for prostitution*, ο.π.

⁶⁵⁷ Βλ. Martin L., *The compassionate detective*, The Herald, Glasgow, 10 Απριλίου 2002

⁶⁵⁸ Βλ. Ekberg G., *Prostitution and trafficking: The legal situation in Sweden*, παρουσιάστηκε στο La mondialisation de la prostitution et du trafic sexuel – Comité Québécois femme et développement, Montreal, Quebec, 15-16 Μαρτίου, 2001

⁶⁵⁹ Βλ. National Criminal Investigation Department, *Situation Report no. 5 on Trafficking in women*, Sweden, 2002

⁶⁶⁰ Βλ. Marshall P., ο.π.

⁶⁶¹ Βλ. Diana L., ο.π., σελ. 216

7) Μαστροπεία

Μολονότι αμφισβητούμε την άποψη σύμφωνα με την οποία είναι δύσκολο για την πορνεία να λειτουργήσει χωρίς προαγωγούς⁶⁶², θεωρούμε αδιαμφισβήτητη την ύπαρξη ενός άρρηκτου δεσμού ανάμεσα στην πορνεία και τη μαστροπεία⁶⁶³. Εάν η πορνεία είναι το αρχαιότερο επάγγελμα, η μαστροπεία είναι το δεύτερο αρχαιότερο επάγγελμα⁶⁶⁴. Σήμερα, σε συνθήκες «παγκοσμιοποίησης», η μαστροπεία είναι «παγκοσμιοποιημένη» αναλόγως και στην πλειονότητα των περιπτώσεων η πορνεία και το ΤΗΒ ελέγχεται από το οργανωμένο έγκλημα⁶⁶⁵.

Ως εκ τούτου, εκφράζονται αιτήματα για αυστηρότερες ποινές κατά των μαστροπών (καθώς στην πλειονότητά τους φαίνονται να είναι μικρές, ενώ τις περισσότερες φορές είναι και εξαγοράσιμες⁶⁶⁶), ενώ κρίνεται απαραίτητη, επίσης, η ποινικοποίηση των ανωτέρων δημοσίων υπαλλήλων⁶⁶⁷, αλλά και των ιδιοκτητών των ΜΜΕ που συμμετέχουν στο ΤΗΒ και στην πορνεία⁶⁶⁸.

Δεν έχουμε λόγο να διαφωνήσουμε με τα παραπάνω αιτήματα, έστω για λόγους καθαρά εκδικητικούς. Αν όμως ο στόχος είναι η καταπολέμησης της πορνείας και του ΤΗΒ, τότε θα πρέπει να απομακρυνθούμε από την προσέγγιση που θεωρεί ότι «οι προαγωγοί είναι εκείνοι που απομυζούν οικονομικά την κοπέλα και την εξαναγκάζουν να βγει στο ‘δρόμο’⁶⁶⁹». Έχουμε αναφερθεί σε προηγούμενες ενότητες στο στοιχείο του εξαναγκασμού σε ότι αφορά την πορνεία και το ΤΗΒ, στην απουσία εναλλακτικών λύσεων για τα εκδιδόμενα άτομα και στον καθοριστικό ρόλο της «παγκοσμιοποίησης» και δεν σκοπεύουμε να επεκταθούμε άλλο πάνω σε αυτά τα ζητήματα. Με δεδομένη την αδυναμία των κατασταλτικών μηχανισμών να αντιμετωπίσουν το ΤΗΒ και την πορνεία, δεν κατανοούμε το λόγο περαιτέρω ανάπτυξης κατασταλτικών πρακτικών, σε σημείο καταπάτησης κατοχυρωμένων ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Φυσικά, αναφερόμαστε στην αναστροφή του βάρους της απόδειξης στον Καναδικό Ποινικό Κώδικα.

Είναι γεγονός ότι οι εκδιδόμενες είναι εξαιρετικά διστακτικές ως προς το να καταθέσουν εναντίον των προαγωγών τους⁶⁷⁰. Ο Καναδικός Ποινικός Κώδικας, θεωρώντας ότι οι εκδιδόμενες δεν καταγγέλλουν τους προαγωγούς τους, διότι τις ελέγχουν, είτε μέσω συναισθηματικής εξάρτησης⁶⁷¹ είτε μέσω φυσικής βίας⁶⁷²,

⁶⁶² Πρβλ. Vovou S., ο.π., σελ. 92. Επίσης, πρβλ. την ομολογία εκδιδόμενης στο CATW, *A comparative study of women trafficked in the migration process*, 2002

⁶⁶³ Πρβλ. Fraser L. κ.α., *Pornography and Prostitution in Canada*, Fraser Report, Ottawa, 1985

⁶⁶⁴ Βλ. Williams P., ο.π., σελ. 145

⁶⁶⁵ Πρβλ. Fraser L. κ.α., ο.π.

⁶⁶⁶ Βλ. Τσιγκρής Α., *Εμπορία και σεξουαλική εκμετάλλευση της γυναίκας – Τα αποτελέσματα μιας έρευνας*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1997, σελ. 29, 31

⁶⁶⁷ Βλ. Human Rights Watch, ο.π., σελ. 38

⁶⁶⁸ «Η επιρροή και ο ρόλος των ΜΜΕ δεν θα πρέπει να αμφισβητούνται και να αγνοούνται, από τη στιγμή που η διαφήμιση είναι γενικά ένα αναγνωρισμένο μέσο επηρεασμού της συμπεριφοράς των ατόμων.» Βλ. Γιωτοπούλου Μαραγκοπούλου Α., *Αιτιώδεις παράγοντες νέας μορφής και επέκτασης του φαινομένου*, ο.π., σελ. 44. Επίσης, βλ. Vovou S., ο.π., σελ. 91. Cambou J., ο.π., σελ. 133. Φεμινιστικό Κέντρο Αθήνας, ο.π. Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, ο.π.

⁶⁶⁹ Βλ. Μαγγανάς Α. & Λάζος Γ., ο.π., σελ. 1029

⁶⁷⁰ Βλ. Ritter J., *Παράνομη διακίνηση γυναικών από την Ανατολή στη Δύση*, Ο Αγώνας της Γυναίκας, τεύχος 63/64, 1998, σελ. 8. Επίσης, βλ. Μαγγανάς Α. & Λάζος Γ., ο.π., σελ. 1029

⁶⁷¹ Βλ. Badgley κ.α., *Sexual offences against children*, Badgley report, Ottawa, 1984

⁶⁷² Βλ. Fraser L. κ.α., ο.π.

αποφάσισε να αφαιρέσει από τις περιθωριοποιημένες αυτές γυναίκες το βάρος της ευθύνης να αποδείξουν ότι αποτελούν αντικείμενο εκμετάλλευσης⁶⁷³.

Ωστόσο, στην πράξη, ο καλοπροαίρετος αυτός νόμος όχι μόνο δεν επιλύει κανένα πρόβλημα, αλλά δημιουργεί πολύ περισσότερα. Ο νόμος αυτός δεν μπορεί να επιφέρει αύξηση των καταγγελιών κατά των μαστροπών, αφού οι εκδιδόμενες δεν έχουν εναλλακτική λύση από την πορνεία. Επιπλέον, όπως αναφέρει η δικαστής McLahlin, το τεκμήριο είναι τόσο ευρύ, ώστε μπορεί να συμπεριλάβει και ανθρώπους τελείως αθώους αναφορικά με την πράξη της εκμετάλλευσης, στην οποία στοχεύει η νομοθεσία⁶⁷⁴. Θεωρούμε απαράδεκτο το γεγονός ότι ο νόμος δεν εξαιρεί ούτε τα ανήλικα τέκνα εκδιδόμενου ατόμου. Επιπρόσθετα, ο νόμος αυτός δυσκολεύει την σύναψη ερωτικών σχέσεων των εκδιδόμενων με αυτοσυντηρούμενους συντρόφους, φαινόμενο το οποίο θεωρείται νόμιμο⁶⁷⁵.

Το χειρότερο, βέβαια, είναι ότι η συγκεκριμένη νομοθεσία αντιβαίνει προς το τεκμήριο της αθωότητας, το οποίο κατοχυρώνεται από το άρθρο 11δ του Χάρτη των Δικαιωμάτων, και το οποίο αποτελεί βασική αρχή για το δίκαιο της απόδειξης και στο Καναδικό Ποινικό Δίκαιο. Σύμφωνα με το τεκμήριο της αθωότητας κανείς δεν μπορεί να κηρυχθεί ένοχος ενός εγκλήματος, αν δεν αποδειχθεί η ενοχή του πέρα από κάθε λογική αμφιβολία⁶⁷⁶. Συνεπώς, ο κατηγορούμενος δεν υποχρεούται να πείσει το δικαστήριο, αλλά να δημιουργήσει μία λογική αμφιβολία⁶⁷⁷.

Η αναστροφή του βάρους της απόδειξης σημαίνει ουσιαστικά τη μετάβαση από το μοντέλο, σύμφωνα με το οποίο είναι προτιμότερο να μείνουν 100 ένοχοι ελεύθεροι, παρά να καταδικαστεί κάποιος αθώος⁶⁷⁸, στο μοντέλο όπου δεν μας ενδιαφέρει αν θα κατηγορηθούν ορισμένα αθώα πρόσωπα που ζουν νόμιμα κοντά στις εκδιδόμενες⁶⁷⁹. Αντίστοιχα, η αντίληψη ότι το οργανωμένο έγκλημα είναι αδύνατο να χτυπηθεί με τον απόλυτο σεβασμό της αρχής της νομιμότητας⁶⁸⁰, μετατρέπει τον αγώνα του κράτους για την καταπολέμηση του οργανωμένου εγκλήματος σε ξεκαθάρισμα λογαριασμών μεταξύ παράνομων συμμοριών.

Γ) Αποκατάσταση

Ομοίως με τα μέτρα καταστολής, τα μέτρα αποκατάστασης των παράνομα διακινημένων μεταναστών – συνεπώς, και των αλλοδαπών εκδιδόμενων – (τουλάχιστον, αυτά που προτείνονται: ψυχολογική υποστήριξη, οικονομική αποζημίωση, «κατά προτίμηση εθελοντικός» επαναπατρισμός) χάνουν κάθε ουσιαστικό νόημα στην πλειονότητα των περιπτώσεων, όπου η απόφαση των ατόμων για φυγή από τη χώρα προορισμού, είτε για να επιδοθούν στην πορνεία, είτε για να αποτελέσουν αντικείμενο εκμετάλλευσης σε άλλους τομείς, είναι, κατά κάποιο τρόπο, «εκούσια». Η επιθυμία των παράνομα διακινημένων μεταναστών και μεταναστριών –

⁶⁷³ Βλ. Raymond J., *Ten reasons for not legalizing prostitution and a legal response to the demand for prostitution*, ο.π. Επίσης, βλ. Μαγγανάς Α. & Λάζος Γ., ο.π., σελ. 1029

⁶⁷⁴ Βλ. Μαγγανάς Α. & Λάζος Γ., ο.π., σελ. 1029

⁶⁷⁵ Ο.π., σελ. 1028

⁶⁷⁶ Ο.π., σελ. 1027

⁶⁷⁷ Ο.π., σελ. 1028

⁶⁷⁸ Πρόκειται για λόγια Άγγλου δικαστή. Βλ. Μαγγανάς Α., *Το τεκμήριο της αθωότητας εμπόδιο στην καταδίκη για σεξουαλικό αδίκημα*, στο Μαγγανάς Α. (επιμ.), *Ειδικά θέματα που αφορούν την κακοποίηση παιδιών: Η περίπτωση του Καναδά και των ΗΠΑ*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996, σελ. 96

⁶⁷⁹ Πρόκειται για την άποψη του δικαστή Cory. Βλ. Μαγγανάς Α. & Λάζος Γ., ο.π., σελ. 1029

⁶⁸⁰ Βλ. Μαγγανάς Α., *Οργανωμένο έγκλημα: Η εμπειρία του Κεμπέκ*, στο Μαγγανάς Α. (επιμ.), *Θέματα εγκληματολογικά και ποινικού δικαίου*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1999, σελ. 264

εκδιδομένων και μη – δεν διαφέρει από αυτή ενός οποιοδήποτε άλλου ατόμου: ασφαλής διαβίωση σε ικανοποιητικές, ανθρώπινες συνθήκες. Αν η ποιότητα ζωής των ατόμων δεν μπορεί να εξασφαλιστεί στις χώρες καταγωγής τους, τότε θα πρέπει να τους παρέχεται η δυνατότητα αυτή σε κάποια άλλη χώρα. Τούτη η διαπίστωση, όμως, μας επαναφέρει σε τοποθετήσεις που έχουν ήδη αναπτυχθεί σε προηγούμενες ενότητες και αφορούν κυρίως στα μέτρα πρόληψης στο μακροεπίπεδο. Ως εκ τούτου, δεν σκοπεύουμε να επεκταθούμε πάνω στα μέτρα αποκατάστασης, παρά μόνο να παραθέσουμε κάποιες παρατηρήσεις σχετικά με τη λειτουργικότητα και την αποτελεσματικότητά τους.

Αποκατάσταση σημαίνει επαναφορά στην αρχική κατάσταση. Τι νόημα έχει, όμως, να επαναφέρουμε π.χ. μια παράνομα διακινημένη εκδιδόμενη στην αρχική της κατάσταση, δηλ. σε μια επισφαλή θέση όπου είναι εξαθλιωμένη οικονομικά και δεν έχει καμία εναλλακτική επιλογή; Γίνεται, λοιπόν, εύκολα αντιληπτό ότι τα μέτρα αποκατάστασης ενδείκνυνται σε περιπτώσεις κλοπής, υλικών ζημιών, κτλ., όταν η αποκατάσταση παίρνει τη μορφή οικονομικής αποζημίωσης. Σε αυτές τις περιπτώσεις, τα μέτρα αποκατάστασης λαμβάνουν τη μορφή επανόρθωσης της βλάβης και μπορούν να ικανοποιήσουν τα θύματα. Στο ζήτημα του THB, όμως, ο όρος αποκατάσταση χάνει κάθε ουσία.

Στην πράξη, τα εφαρμοσμένα μέτρα αποκατάστασης, όταν εφαρμόζονται⁶⁸¹, παίρνουν τη μορφή της ολιγόλεπτης «ψυχολογικής υποστήριξης» και της «χαμογελαστής απέλασης»⁶⁸². Η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και η ψυχολογική υποστήριξη, ακόμη κι όταν παρέχεται από εξειδικευμένο ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό, δεν μπορεί να έχει αποτέλεσμα, λίγες ώρες πριν την απέλαση. Δεν γίνεται κακοποιήσεις μηνών, σωματικές και ψυχολογικές, να επουλωθούν σε λίγες ώρες ή σε λίγα λεπτά. Χρειάζεται βάθος χρόνου κι ευκαιρίες στα άτομα για μια φυσιολογική ζωή για να μπορέσουν – όχι να ξεχάσουν τι πέρασαν, αυτό είναι ανέφικτο – αλλά να προχωρήσουν μπροστά.

Αντίθετα τα κράτη προσπαθούν να βρουν μεθόδους για να απελάσουν τους παράνομα διακινημένους μετανάστες όσο το δυνατόν ταχύτερα. Στο άρθρο 8 του Πρωτοκόλλου για την καταπολέμηση του THB, γίνεται λόγος για επαναπατρισμό «χωρίς αδικαιολόγητη ή υπέρμετρη καθυστέρηση»⁶⁸³. Παρότι έχει επισημανθεί η ανάγκη συμμετοχής των παράνομα διακινημένων μεταναστών στην ποινική διαδικασία κατά των traffickers, τα κράτη αναζητούν τεχνολογικές μεθόδους συμμετοχής τους⁶⁸⁴, ώστε να αποφύγουν την αναστολή απέλασης, με πρόσχημα την προστασία των παράνομα διακινημένων μεταναστών από την αποκαλούμενη «δευτερογενή θυματοποίηση». Είναι γεγονός ότι οι μακρόχρονες δίκες, αλλά και η μεταχείριση των θυμάτων σε διάφορα στάδια – στην αστυνομία⁶⁸⁵, στο νοσοκομείο, στο δικαστήριο – καθώς και η δημοσιοποίηση ευαίσθητων προσωπικών στοιχείων

⁶⁸¹ Στην Ελλάδα, όπως έχει σωστά επισημανθεί από το Φεμινιστικό Κέντρο Αθήνας, τα μέτρα αποκατάστασης των θυμάτων επαφίενται σε μελλοντική έκδοση Προεδρικού Διατάγματος, του οποίου το περιεχόμενο δεν προσδιορίζεται, ενώ δεν προβλέπονται οι πηγές των σχετικών πόρων (άρθρο 12, παρ.1 του νόμου 3064).

⁶⁸² Ο όρος ανήκει στον Γ. Λάζο και χρησιμοποιήθηκε, δικαίως, κατ' επανάληψη στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Σεμιναρίου Εγκληματολογικών Σπουδών του Παντείου Πανεπιστημίου.

⁶⁸³ Βλ. άρθρο 8, παρ. 1 του Πρωτοκόλλου

⁶⁸⁴ Αναφερόμαστε στη δυνατότητα κατάθεσης από τη χώρα καταγωγής μέσω σύγχρονων τεχνολογιών, όπως η τηλε-συνεδρίαση (Video-conference). Βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ο.π., σελ. 7.

⁶⁸⁵ Βλ. αφήγηση μελών του Φεμινιστικού Κέντρου Αθήνας (με τίτλο «Ιστορίες μιας καθημερινής αδιαφορίας») στο Κωστόπουλος Τ. & Τρίμης Δ. & Ψαρρά Α. & Ψαρράς Δ., ο.π.

από τα ΜΜΕ⁶⁸⁶, μπορούν να προκαλέσουν μεγαλύτερο τραυματισμό στο θύμα. Τούτο όμως μπορεί να αντιμετωπιστεί με την κατάλληλη εκπαίδευση των υπαλλήλων των κρατικών φορέων που έρχονται σε επαφή με τους παράνομα διακινημένους μετανάστες. Ωστόσο, πραγματικός στόχος κάθε κράτους παραμένει η απέλαση, η μετάθεση δηλαδή του προβλήματος σε ένα άλλο κράτος, ενώ η αναστολή της υφίσταται μόνο σε θεωρητικό επίπεδο. Για παράδειγμα, στην Ελλάδα ο νόμος 3064 προβλέπει την αναστολή της απέλασης, δίχως όμως να προσδιορίζει με ποιο καθεστώς θα παραμείνει ο αλλοδαπός στη χώρα, αν λάβουμε υπόψη ότι η ποινική διαδικασία κατά των traffickers μπορεί να κρατήσει χρόνια. Για να έχει, επομένως, ουσιαστικό νόημα η αναστολή της απέλασης, είναι απαραίτητη η παροχή αξιοπρεπών παραμονής για τα θύματα του ΤΗΒ⁶⁸⁷. Ειδικά στην περίπτωση των παράνομων αλλοδαπών εκδιδομένων, εκτός από την πρόβλεψη ειδικού καθεστώτος νόμιμης παραμονής, άδειας εργασίας και ασφάλειας, είναι απαραίτητη η, άκρως εμπιστευτική, ιατρική και ψυχολογική βοήθεια, καθώς και η επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση⁶⁸⁸, ώστε να μην υπάρξει ενδεχόμενο να επιδοθούν ξανά στην πορνεία. Το Human Rights Watch, το Φεμινιστικό Κέντρο Αθήνας, κ.α. ΜΚΟ αναφέρουν ότι τα μέτρα αποκατάστασης πρέπει να αφορούν όλα τα θύματα του ΤΗΒ, άσχετα με την απόφασή τους να καταθέσουν ή όχι⁶⁸⁹. Εμείς, πάλι, θα επιμείνουμε στο ότι δεν έχει νόημα να πρέπει να υποφέρει κάποιος όλα αυτά τα βασανιστήρια που υποφέρουν οι παράνομα διακινημένες εκδιδόμενες για να κερδίσει το δικαίωμα σε μια αξιοπρεπή διαβίωση.

Προτείνεται επίσης η οικονομική αποζημίωση των θυμάτων του ΤΗΒ. Το Συμβούλιο της Ευρώπης έχει θεσπίσει σύμβαση για την αποζημίωση των θυμάτων βίαιων εγκλημάτων⁶⁹⁰, η οποία όμως δεν έχει υπογραφεί και κυρωθεί από όλα τα κράτη: π.χ. η Ελλάδα έχει υπογράψει, αλλά δεν έχει κυρώσει τη Σύμβαση, ενώ άλλα κράτη δεν την έχουν καν υπογράψει⁶⁹¹. Αποτελεί κοινή διαπίστωση ότι οι σωματέμποροι αποκομίζουν συχνά τεράστια κέρδη από την εργασία των ατόμων που καθίστανται αντικείμενο σωματεμπορίας και εις βάρος της υγείας και της ευημερίας των ατόμων αυτών. Όταν, λοιπόν, το προϊόν αυτού του άδικου πλουτισμού έχει κατασχεθεί μέσω των κατάλληλων νομικών διαδικασιών, θα πρέπει να χρησιμοποιείται για να παρασχεθούν στα θύματα επανορθώσεις για τις παραβιάσεις που έχουν υποστεί⁶⁹². Δεδομένου, βέβαια, ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεν μπορεί να εκτιμηθεί σε χρηματικούς όρους, το συγκεκριμένο μέτρο έχει νόημα, μόνο αν μιλάμε για ποσά ικανά να εξασφαλίσουν στα άτομα τα εχέγγυα για μια νέα αρχή.

Σε προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε πώς οι κοντόφθαλμες στρατηγικές που στοχεύουν στην άρνηση της εισόδου στους μετανάστες μπορούν στην πράξη να

⁶⁸⁶ Βλ. Human Rights Watch, ο.π., σελ. 29· Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ο.π., σελ. 8. Βλ. επίσης σύσταση R(85) 11 του Συμβουλίου της Ευρώπης.

⁶⁸⁷ Βλ. Παπαχαράλαμπος Χ., *Νομοθετικές προτάσεις επί του σχεδίου νόμου για την εμπορία ανθρώπων, τη γενετήσια ελευθερία, την πορνογραφία ανηλίκων, την οικονομική εκμετάλλευση της γενετήσιας ζωής και την αρωγή στα θύματα των σχετικών πράξεων*, Γενική Γραμματεία Ισότητας του ΥΠΕΣΔΔΑ, Αθήνα, 14 Αυγούστου 2002. Επίσης, βλ. Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, ο.π.

⁶⁸⁸ Βλ. Sitaropoulos N., ο.π., σελ. 119. Επίσης, βλ. Human Rights Watch, ο.π., σελ. 39.

⁶⁸⁹ Βλ. Human Rights Watch, ο.π., σελ. 28, 40, 41· Φεμινιστικό Κέντρο Αθήνας κ.α. ΜΚΟ, ο.π.

⁶⁹⁰ Βλ. Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την αποζημίωση των θυμάτων βίαιων εγκλημάτων, Συμβούλιο της Ευρώπης, 24 Νοεμβρίου, 1983

⁶⁹¹ Βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ο.π., σελ. 10

⁶⁹² Βλ. Sitaropoulos N., ο.π., σελ. 121· Human Rights Watch, ο.π., σελ. 38· Φεμινιστικό Κέντρο Αθήνας κ.α. ΜΚΟ, ο.π.

αυξήσουν και το trafficking και το smuggling⁶⁹³. Παρά το γεγονός αυτό, το Πρωτόκολλο αντιμετώπισης του THB αναφέρει ότι οι επαναπατρισμοί θα είναι κατά προτίμηση (;!) εθελοντικοί⁶⁹⁴. Πρόκειται απλώς, δηλαδή για μετονομασία της απέλασης σε επαναπατρισμό. Όμως, δεδομένων των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών που επικρατούν στις χώρες προέλευσης των θυμάτων και των σοβαρών κινδύνων που αντιμετωπίζουν σε περίπτωση επιστροφής, ο επαναπατρισμός όφειλε να είναι εκούσιος και μόνο⁶⁹⁵. Είναι γεγονός πως πολλά θύματα σωματεμπορίας έχουν γίνει εκ νέου αντικείμενο σωματεμπορίας ή έχουν υποστεί κατ' άλλον τρόπο παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους, αφότου τα «πέταξαν» στην άλλη πλευρά διεθνών συνόρων⁶⁹⁶ χωρίς να ληφθεί υπόψη η επιθυμία τους⁶⁹⁷ για παραμονή στη χώρα προορισμού ή μετεγκατάσταση σε μια ασφαλή τρίτη χώρα⁶⁹⁸. Κρίνεται απαραίτητη, λοιπόν, η εξερεύνηση δυνατοτήτων παραμονής στις χώρες προορισμού ή αποκατάστασης σε άλλες χώρες, για την αποτροπή αντιποίνων, ή όταν η επανάληψη της διαδικασίας του trafficking είναι πιθανή⁶⁹⁹. Ορισμένες ΜΚΟ στην Ελλάδα προτείνουν τη θέσπιση διατάξεων που να επιτρέπουν την άμεση νομιμοποίηση των αλλοδαπών θυμάτων, κατ' εξαίρεση των ισχυουσών διατάξεων του Ν. 2910/2001, και θα προστατεύουν το δικαίωμα ασύλου και την αρχή της μη-επαναπροώθησης (non-refoulement), επισημαίνοντας ότι το Υπουργείο Δικαιοσύνης των ΗΠΑ έχει υιοθετήσει την Trafficking Victims Protection Act 2000, σύμφωνα με την οποία ένα θύμα διακίνησης για σεξουαλική εκμετάλλευση δικαιούται ειδικής βίζας παραμονής στις ΗΠΑ, εάν ο επαναπατρισμός του θα συνεπαγόταν ουσιαστική δοκιμασία, με εξαιρετικά σοβαρή βλάβη για το θύμα⁷⁰⁰. Σε περιπτώσεις δε που ο επαναπατρισμός αποτελεί επιλογή του ατόμου, πρέπει να εκτελείται κατά τρόπο σωστά συντονισμένο, σε συνεργασία με τις χώρες προέλευσης, διέλευσης και προορισμού και σε συνεργασία με ειδικευμένους διακυβερνητικούς και μη κυβερνητικούς οργανισμούς, ώστε να διασφαλιστεί η ασφάλεια του θύματος σωματεμπορίας και της οικογένειάς του, αλλά και η επιτυχής επανένταξή του στην κοινωνία του⁷⁰¹.

Σε ότι αφορά το ζήτημα της επανένταξης του ατόμου, κρίσιμο σημείο αποτελεί η προστασία της ταυτότητας και των προσωπικών στοιχείων των θυμάτων, συμπεριλαμβανομένων των στοιχείων σχετικά με τη σεξουαλικότητά τους και την κατάσταση της υγείας τους⁷⁰². Τα κράτη θα πρέπει να διατηρούν εμπιστευτικές τις πληροφορίες σχετικά με την ταυτότητα και τον τρόπο παραμονής των θυμάτων σωματεμπορίας και να αποφεύγουν να εγγράφουν οποιαδήποτε ένδειξη αναφορικά με

⁶⁹³ Βλ. επίσης Roma G., Trafficking of human beings: Methods and measures for defending and supporting the victims, παρουσιάστηκε στο European Conference on preventing and combating trafficking in human beings – Global challenge for the 21st century, Brussels, 18-20 Σεπτεμβρίου 2002, σελ. 21

⁶⁹⁴ Βλ. άρθρο 8, παρ. 3 του Πρωτοκόλλου

⁶⁹⁵ Βλ. Φεμινιστικό Κέντρο Αθήνας κ.α. ΜΚΟ, ο.π.

⁶⁹⁶ Βλ. Human Rights Watch, ο.π., σελ. 42

⁶⁹⁷ «Κρίσιμο κριτήριο που θα πρέπει να ληφθεί υπόψη είναι, κατά κύριο λόγο, η επιθυμία του θύματος.» Βλ. Roma G., ο.π., σελ. 21

⁶⁹⁸ Βλ. Human Rights Watch, ο.π., σελ. 28-29

⁶⁹⁹ Βλ. D' Cunha J., ο.π., σελ. 27

⁷⁰⁰ Βλ. USA State Department, *US Policies and practices for the protection of victims of trafficking: A sampling of the US government's initiatives to promote victim assistance and protection in cases of trafficking in persons*, Washington DC

⁷⁰¹ Βλ. Human Rights Watch, ο.π., σελ. 29

⁷⁰² Βλ. Sitaropoulos N., ο.π., σελ. 119. Επίσης, βλ. UNIFEM, *Trafficking in persons: A gender and rights perspective*, ο.π.

το ιστορικό κάποιου προσώπου ως θύματος σωματεμπορίας στα ταξιδιωτικά του έγγραφα⁷⁰³.

Η ανταλλαγή εμπιστευτικών στοιχείων που αφορούν τα θύματα του ΤΗΒ ανάμεσα στις χώρες προορισμού και προέλευσης δυσχεραίνει την κοινωνική επανένταξη των ατόμων. Παρότι θα αναμέναμε οι ουσιαστικές φιλικές και συγγενικές σχέσεις ενός ατόμου στη χώρα προέλευσής του να καθιστά τη διαδικασία της αποκατάστασης λιγότερο τραυματική⁷⁰⁴, στην πραγματικότητα ο στιγματισμός των επαναπατριζόμενων ατόμων είναι πολύ μεγάλος. Στην πράξη, η οικογένεια φαίνεται ανίκανη ή απρόθυμη να καταλάβει την εμπειρία των ατόμων που έγιναν θύματα ΤΗΒ, ενώ η έλλειψη υπηρεσιών για την επανένταξη των θυμάτων είναι παντελής⁷⁰⁵. Επιπρόσθετα, τα άτομα υφίστανται υποχρεωτικές εξετάσεις για AIDS, ειδικά δε στην περίπτωση των γυναικών δίνεται έμφαση στην «ηθική αποκατάστασή» τους μέσω γάμου.

Προκειμένου να προστατευθούν τα επαναπατριζόμενα άτομα από νέα πτώση στους μηχανισμούς εκμετάλλευσης, οι οποίοι υπάρχουν στις χώρες προέλευσής τους⁷⁰⁶, είναι απαραίτητο να δημιουργηθούν κοινωνικές υπηρεσίες για την κοινωνική επανένταξη των θυμάτων σωματεμπορίας⁷⁰⁷. Φυσικά, τα κονδύλια αυτά δεν μπορούν να καλυφθούν από τις τοπικές κοινότητες. Η οικονομική βοήθεια στις οικογένειες και τις κοινότητες για να ανταποκριθούν στις ανάγκες των επαναπατριζόμενων πρέπει να παρέχεται από τα αναπτυγμένα οικονομικά κράτη⁷⁰⁸. Και τούτο μας επαναφέρει πάλι στους αρχικούς ισχυρισμούς περί μέτρων στο μακροεπίπεδο, που εφόσον υπάρχει θέληση για την εφαρμογή τους, δεν πρόκειται να αποτελέσουν μέτρα αποκατάστασης, αφού μπορούν να λειτουργήσουν με αποτελεσματικό τρόπο αποτρεπτικά στο αρχικό στάδιο απόφασης για – παράνομη ή μη – μετακίνηση και, συνεπώς, προληπτικά.

⁷⁰³ Βλ. Human Rights Watch, ο.π., σελ. 41

⁷⁰⁴ Βλ. Roma G., ο.π., σελ. 22

⁷⁰⁵ Επίσης, βλ. UNIFEM, *Trafficking in persons: A gender and rights perspective*, ο.π.

⁷⁰⁶ Βλ. Roma G., ο.π., σελ. 21

⁷⁰⁷ Βλ. Τσήτσουρα Α., *Η πρόληψη της εγκληματικότητας*, ο.π., σελ. 66

⁷⁰⁸ Βλ. UNIFEM, *Trafficking in persons: A gender and rights perspective*, ο.π.

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Κατά κανόνα, οι προσεγγίσεις στο THB περιορίζονται σε μικρο-κοινωνιολογικές αναλύσεις, οι οποίες αναλώνονται στην εξέταση αποτρεπτικών και εξωθητικών παραγόντων, είτε εστιάζοντας στην προσφορά – δηλ. στα άτομα που καθίστανται εμπορεύματα – είτε στη ζήτηση, δηλ. στους καταναλωτές των ανθρωπίνων εμπορευμάτων. Με την παρούσα μελέτη, επιχειρείται η ανάλυση του THB μέσα στο πλαίσιο των σχέσεων εξουσίας που απορρέουν από την «παγκοσμιοποίηση». Μια τέτοια προσέγγιση επιτρέπει τη μετατόπιση της εστίασης, από υπεραπλουστευμένους εξωθητικούς και αποτρεπτικούς παράγοντες που αφορούν είτε τη ζήτηση είτε την προσφορά, στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο τα άτομα υιοθετούν τα κυρίαρχα ατομιστικά-ανταγωνιστικά-καταναλωτικά πρότυπα και τα ασπάζονται στην καθημερινή τους ζωή, λειτουργώντας ως ανθρώπινα εμπορεύματα ή αγοραστές αυτών. Ουσιαστικά, πρόκειται για μια ακόμη πιο υποβαθμιστική μετεξέλιξη της διάκρισης των κατοίκων του πλανήτη σε παραγωγούς και καταναλωτές, η οποία τώρα πια μπορεί επίσης να πάρει τη μορφή της διάκρισης ανάμεσα σε καταναλωτές και εμπορεύματα. Γίνεται, λοιπόν, εύκολα αντιληπτό ότι η συμπεριφορά των ατόμων δεν έρχεται σε αντίθεση με την φιλοσοφία του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού. Αντίθετα, αποτελεί εμπέδωσή της και εφαρμογή της στην πράξη.

Τούτο γίνεται ευκολότερα αντιληπτό, αν επιχειρήσουμε έναν παραλληλισμό ανάμεσα στις διακρατικές και τις διαπροσωπικές σχέσεις. Τα κράτη προσπαθούν με κάθε μέσο να προστατέψουν τα σύνορά τους, καθώς τα σύνορα αποτελούν σημείο εστίασης για την αξίωση κρατικής επικυριαρχίας και πεδίο οριοθέτησης του χώρου των κρατικών υποχρεώσεων και αρμοδιοτήτων. Στην πράξη, τούτο σημαίνει την ηθική κατοχύρωση της αδιαφορίας σε παγκόσμιο επίπεδο. Με τον ίδιο τρόπο που ένα κράτος αδιαφορεί για την εξαθλίωση των πολιτών ενός άλλου κράτους, αδιαφορούν και οι ευημερούντες εντός του κράτους για τους μη προνομιούχους (άνεργους, άστεγους, κτλ.) μέσα σε αυτό, και αντίστοιχα οι καταναλωτές ανθρωπίνων εμπορευμάτων για τους ανθρώπους που καθίστανται ανθρώπινα εμπορεύματα. Π.χ. ένας πλούσιος, που αγοράζει ένα όργανο του ανθρώπινου οργανισμού που είναι ενδεχομένως απαραίτητο για το παιδί του, δεν ενδιαφέρεται αν αυτό το όργανο αφαιρέθηκε από κάποιο άλλο παιδί με τη βία. Αντίστοιχα, ο πελάτης στην πορνεία δεν ενδιαφέρεται για τους λόγους που ώθησαν το εκδιδόμενο άτομο στην πορνεία, δεν ενδιαφέρεται καν για τον εξαναγκασμό ή τη «συναίνεσή» του. Γενικά, ο καταναλωτής ανθρωπίνων εμπορευμάτων, ασκώντας την εξουσία που του παρέχει η κοινωνική-οικονομική-πολιτική κτλ. θέση στην ιεραρχία, εκμεταλλεύεται τους εξαθλιωμένους ανθρώπους-εμπορεύματα για την ικανοποίηση ιδιοτελών σκοπών και επιθυμιών, με τον ίδιο τρόπο που τα αναπτυγμένα κράτη αποκομίζουν οφέλη, εκμεταλλευόμενα τα κράτη του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου. Κατά συνέπεια, δεν μπορεί να νοηθεί καμία προσπάθεια αντιμετώπισης του THB, εφόσον αυτή δεν σκοπεύει στην εξάλειψη των ατομιστικών προτύπων και την αντικατάστασή τους με το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την εγκαθίδρυση μιας παγκόσμιας κοινωνίας, όπου η ανθρωπινή αξιοπρέπεια είναι το απόλυτο όριο στην άσκηση εξουσίας.

Η προσέγγιση του THB ως ζητήματος παράνομης μετανάστευσης – προσέγγιση που υιοθετείται από τα κράτη και τους διεθνείς οργανισμούς – και οι πρακτικές αντιμετώπισης που απορρέουν από αυτήν, παρουσιάζουν μια ξεκάθαρη

αναποτελεσματικότητα στην καταπολέμηση του φαινομένου. Είδαμε πως οι συνήθειες πολιτικές των κρατών για τον περιορισμό της μετανάστευσης, όχι μόνο δεν αποτρέπουν, αλλά αντίθετα ωθούν τα άτομα σε παράνομες μεθόδους μετανάστευσης, εναποθέτοντας τις τύχες τους στα χέρια των traffickers. Τούτο δεν θα πρέπει να προκαλεί εντύπωση, αφού στόχος των κρατών δεν είναι το ίδιο το φαινόμενο της εκμετάλλευσης ανθρώπων (πώς θα μπορούσε, άλλωστε, τη στιγμή που ο ατομισμός και η εκμετάλλευση αποτελούν εγγενή χαρακτηριστικά του «παγκοσμιοποιημένου» συστήματος εξουσίας), αλλά ο περιορισμός της μετανάστευσης, καθώς και η καθυσύχαση της κοινής γνώμης και η κατάπνιξη ενδεχόμενης έκφρασης δυσαρέσκειας των πολιτών-ψηφοφόρων. Τα κράτη βρίσκονται σήμερα υπό τον έλεγχο των «παγκοσμιοποιημένων» χρηματαγορών. Καθώς η εξουσία τους υπονομεύεται και αδυνατούν να επέμβουν στα βασικά προβλήματα των πολιτών (ανεργία, φτώχεια, κτλ.), μετατρέπονται από κράτη πρόνοιας σε «φιλελεύθερα» κράτη, τα οποία αποτελούν τις τοπικές αρχές του παγκόσμιου συστήματος εξουσίας. Προσπαθώντας να αποδείξουν την ισχύ τους, αυξάνουν τη χρήση κατασταλτικών μέτρων, στα οποία η συναίνεση των πολιτών⁷⁰⁹ εξασφαλίζεται με την προβολή της ανασφάλειας και του φόβου του εγκλήματος από τα ΜΜΕ. Από την άλλη, τα μέτρα πρόληψης δεν αφορούν την πρωτογενή κοινωνική πρόληψη, αλλά την πρόληψη διαμέσου της καταστολής, την πρόληψη της θυματοποίησης και, γενικότερα, τις μεθόδους περιστασιακής πρόληψης. Όσο, όμως, τα κυρίαρχα ανταγωνιστικά-ατομιστικά πρότυπα δεν απειλούνται, τα μέτρα καταστολής, ακόμη κι αν υποθέσουμε ότι είναι καλοπροαίρετα, δεν μπορούν να έχουν αντίκτυπο στην αντιμετώπιση εγκληματικών φαινομένων παγκόσμιας κλίμακας, όπως το ΤΗΒ. Γενικότερα, όσο τα πρωταρχικά κοινωνικά προβλήματα (φτώχεια, ανεργία, κτλ.) παραμένουν άλυτα και η επίλυσή τους επιχειρείται με τη χρήση της ποινικής δικαιοσύνης, κάθε προσπάθεια – ακόμη κι αν είναι καλοπροαίρετη, αλλά και περίτεχνη – θα αποδεικνύεται άκαρπη⁷¹⁰.

Σαφείς αδυναμίες παρουσιάζουν και οι φεμινιστικές προσεγγίσεις, οι οποίες αδυνατούν να συλλάβουν το φαινόμενο του ΤΗΒ σε όλη του την έκταση και περιορίζονται στο χώρο της πορνείας και της σεξουαλικής εκμετάλλευσης: είτε πρόκειται για οπτικές σύγκρουσης που περιορίζουν την κοινωνική δυναμική στις σχέσεις των φύλων⁷¹¹, είτε πρόκειται για προσεγγίσεις επηρεασμένες από το έργο του

⁷⁰⁹ Για τη συμβολή των ΜΜΕ στην κατασκευή της συναίνεσης βλ. ενδεικτικά Chomsky N., *Για τα ΜΜΕ*, μετάφραση Π. Καλαμαράς & Μ. Λογοθέτη, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα, 1995, σελ. 32· Σεραφετινίδου Μ., ο.π., σελ. 412-421· Merton R. & Lazarsfeld P., *Mass communication, popular taste and organized social action*, στο Schramm W. (επιμ.), *Mass communications*, University of Illinois Press, Chicago, 1969, σελ. 493-494

⁷¹⁰ Θεωρούμε ότι η συγκεκριμένη παρατήρηση που κάνει ο Φαρσεδάκης, σχολιάζοντας την ανήλικη παραβατικότητα, διατηρεί το νόημά της, όχι μόνο στην περίπτωση που εξετάζουμε, δηλ. την καταπολέμηση του ΤΗΒ, αλλά γενικότερα στην καταπολέμηση της εγκληματικότητας. Βλ. Φαρσεδάκης Ι., *Η κοινωνική πρόληψη της παραβατικότητας των ανηλίκων*, στο Φαρσεδάκης Ι. (επιμ.), *Η κοινωνική αντίδραση στο έγκλημα και τα όριά της*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1991, σελ. 197

⁷¹¹ Με πιο χαρακτηριστική εκπρόσωπο τη Dworkin, γίνεται λόγος για πολιτικό σύστημα κυριαρχίας των ανδρών και ως λύση προτείνεται η αφαίρεση εξουσίας και χρημάτων από τους άνδρες. Βλ. Dworkin A., *Prostitution and male supremacy*, ο.π. Στην πραγματικότητα, όσο υπάρχει πολιτικο-οικονομικο-κοινωνικό σύστημα εξουσίας που βασίζεται στον ατομισμό και τον ανταγωνισμό (είτε το αποκαλούμε καπιταλιστικό είτε κρατικό-καπιταλιστικό είτε ανδρικό-καπιταλιστικό), θα υπάρχει εκμετάλλευση των αδυνάτων. Ενώ η κατανόηση της πορνείας ως ζητήματος σχέσεων των φύλων περιορίζει την κοινωνική δυναμική στις σχέσεις ανδρών-γυναικών, η κατανόηση της πορνείας ως ζητήματος σχέσεων εξουσίας παρέχει ένα ευρύτερο πεδίο που μπορεί να συμπεριλάβει πολλές μορφές σύγκρουσης, όχι μόνο με κριτήριο το φύλο, αλλά και τη φυλή, την εθνικότητα, την οικονομική τάξη, κοκ.

Foucault για την αυτογνωσία που έμμεσα καταδικάζουν τις εκδιδόμενες για την «επιλογή» τους⁷¹².

Είδαμε, λοιπόν, ότι οι κυρίαρχες προσεγγίσεις για το ΤΗΒ που προκρίνουν ως πρακτικές αντιμετώπισης μέτρα καταστολής και αποκατάστασης, ούτε σημαντική επιτυχία έχουν να επιδείξουν στον τομέα της αποτελεσματικότητας, ούτε συμβαδίζουν απόλυτα με το σεβασμό των δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου. Επομένως, στόχος θα πρέπει να είναι η πρωτογενής κοινωνική πρόληψη, η οποία μπορεί να προκύψει με την κοινωνική ανασυγκρότηση σε παγκόσμιο επίπεδο, με βάση πάντα ανθρωπιστικές αξίες που διασφαλίζουν την ισότητα όλων των ανθρώπων (και, συνεπώς, την ισότητα των φύλων). Η κατάδειξη του τρόπου με τον οποίο μπορεί να επιτευχθεί η αναδόμηση της κοινωνίας σε παγκόσμια κλίμακα ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας μελέτης. Θα πρέπει, όμως, να τονιστεί η σημασία της συμμετοχής των ατόμων-πολιτών.

Στην ανάλυση της εξουσίας ως μορφής υποκειμενοποίησης των ατόμων, πρέπει να έχουμε στο μυαλό μας ότι αυτές οι διαδικασίες δεν είναι μόνο καταπιεστικές, αλλά μπορούν να είναι, και είναι, ενεργές μορφές αντίστασης και επανερμηνείας επιβεβλημένων ταυτοτήτων. Κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες, τα άτομα δεν είναι άβουλα όντα, αθύρματα της εκάστοτε κρατικής ή άλλης μορφής εξουσίας. Σαφώς, μερικές φορές υπάρχουν συνθήκες στις οποίες τα άτομα δεν έχουν έλεγχο. Ωστόσο, ισχύει επίσης ότι τα άτομα είναι φορείς της κοινωνικής αλλαγής που λαμβάνει χώρα σε παγκόσμιο επίπεδο⁷¹³. Τα ίδια τα άτομα δημιουργούν την κοινωνία. Το κοινωνικό οικοδόμημα δεν είναι κάτι πέρα και πάνω από τα άτομα⁷¹⁴.

⁷¹² Σύμφωνα με τη φεμινιστική οπτική, η «παγκοσμιοποίηση» μπορεί να ειπωθεί ως μια συγκεκριμένη ως προς το φύλο διαδικασία υποκειμενοποίησης και αντικειμενοποίησης των ατόμων. Παρότι ο Foucault έχει κατηγορηθεί από το φεμινιστικό κίνημα ότι έχει αγνοήσει το φύλο στη ανάλυση του πώς η εξουσία υποκειμενοποιεί τα άτομα σε συγκεκριμένες ταυτότητες και η αντίληψή του για την εξουσία έχει θεωρηθεί ανδροκεντρική και ακατάλληλη για φεμινιστική ανάλυση, η προσοχή του Foucault στην υποκειμενοποίηση ως διαδικασία περάτωσης του υποκειμένου άνοιξε το διάλογο στο πώς το φύλο ορίζεται ως μορφή αυτογνωσίας. Η Penttinen, αλλά και η Sullivan, χρησιμοποίησαν την παραπάνω θεωρία για να αποθυματοποιήσουν τις εκδιδόμενες. Βλ. Penttinen E., ο.π.· Sullivan B., ο.π.

⁷¹³ Βλ. Pellerin H., *Global restructuring and international migration: Consequences for the globalization of politics*, στο Kofman E. & Youngs G.(eds.), *Globalization: Theory and practice*, Biddles, London, 1996

⁷¹⁴ Σύμφωνα με τους Αντόρνο και Χόρκχαϊμερ, «οι μείζονες κινητήριοι νόμοι της κοινωνίας δεν λειτουργούν απλώς πάνω από τα κεφάλια των ατόμων, αλλά συντελούνται ταυτόχρονα και διαμέσου των ατόμων.» Βλ. Αντόρνο T. & Χόρκχαϊμερ M., *Κοινωνιολογία: Εισαγωγικά δοκίμια*, μετάφραση: Δ. Γράβαρης, Κριτική, Αθήνα, 1987, σελ. 207. Επίσης, ο Craib αναφέρει ότι «οι θεωρίες δράσης αρνούνται την αρχή σύμφωνα με την οποία μια κοινωνία μπορεί να υπάρξει πέρα και πάνω από τα άτομα που την απαρτίζουν. [...] Στηρίζονται στην παραδοχή ότι το υποκείμενο δημιουργεί την κοινωνία και όχι η κοινωνία το υποκείμενο. [...] Για τις θεωρίες δράσης, αιτία μιας πράξης στην καθημερινή ζωή είναι η πρόθεση του υποκειμένου, η κατάσταση την οποία ελπίζει να επιφέρει.» Βλ. Craib I., *Σύγχρονη κοινωνική θεωρία: Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας*, επιμέλεια: Π. Λέκκας, μετάφραση: Π. Λέκκας & Μ. Τζιαντζή, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000, σελ. 66, 54, 46. Επίσης, σύμφωνα με τη θεωρία της συμβολικής διαντίδρασης, «οι πράξεις των κοινωνικών υποκειμένων απέναντι στην πραγματικότητα που τα περιβάλλει εξωτερικά εξαρτώνται από τα νοήματα με τα οποία τα υποκείμενα την επενδύουν. Τα νοήματα αυτά αποτελούν προϊόντα της κοινωνικής διαντίδρασης στην ανθρώπινη κοινωνία. Η κοινωνική διαντίδραση παράγει νοήματα και τα νοήματα απαρτίζουν τον κόσμο μας. Από μια άποψη, εμείς είμαστε που δημιουργούμε τον κόσμο μας προσδίδοντάς του νόημα.» Βλ. Craib I., ο.π., σελ. 161, 163. Μερικοί από τους κυριότερους εκπροσώπους της θεωρίας της συμβολικής διαντίδρασης ή της αλληλεπίδρασης είναι ο Mead, ο Becker, ο Goffman και ο Plummer. Στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, για συνολική αναφορά στην θεωρία της αλληλεπίδρασης, βλ. Craib I., ο.π., σελ. 157-181· Κουκουτσάκη Α., *Παραδόσεις κριτικής εγκληματολογίας*, ο.π., σελ. 3-8· Φαρσεδάκης I., *Στοιχεία εγκληματολογίας*, ο.π., σελ. 112-114· Δασκαλάκης Η., ο.π., σελ. 18-19. Για έργα των συγγραφέων, στην ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Becker H., ο.π.· Goffman E., *Άσυλα: Δοκίμια για την κοινωνική κατάσταση των ασθενών του ψυχιατρείου και*

Τα άτομα είναι αυτά που πρέπει να απορρίψουν το ατομικό συμφέρον για χάρη του κοινωνικού συμφέροντος, να απορρίψουν το δικαίωμα για το καθήκον, να απορρίψουν τον ατομισμό και να λειτουργούν με βάση το σεβασμό των δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου. Εν τέλει, να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις μετάβασης στο ανθρωπιστικό μοντέλο, όπου αξία δεν σημαίνει χρηματική αξία και τα υλικά αγαθά υποβοηθούν τον άνθρωπο και δεν τον υποδουλώνουν. Αναφέραμε σε προηγούμενη ενότητα ότι τα κοινωνικά δικαιώματα προέκυψαν από τις πιέσεις που δημιούργησαν οι κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις. Τα άτομα θα πρέπει να κατανοήσουν τα αδιέξοδα του ατομισμού και του ανταγωνισμού και να εκφράσουν τη δυσaréσκειά τους, διεκδικώντας ενεργή συμμετοχή στα κοινά και διεθνοποίηση των κοινωνικών δικαιωμάτων, με την έννοια ότι δεν επιτρέπεται άλλα κράτη να ευημερούν και άλλα να λιμοκτονούν. Μιλάμε για μια πραγματική παγκοσμιοποίηση, βασισμένη στον ανθρωπισμό και την ισομερή κατανομή των αγαθών σε άτομα και κράτη. Φυσικά, σε μια κοινωνία που σέβεται την αξία του ανθρώπου, ευημερεί και όλα τα μέλη της απολαμβάνουν εξίσου τους καρπούς αυτής της ευημερίας, δεν μπορούν να ευδοκιμήσουν εγκληματικά φαινόμενα όπως το THB.

άλλων τροφίμων, μετάφραση: Ξ. Κομνηνός, Ευρύαλος, Αθήνα, 1994' Goffman E., *Στίγμα: Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, εισαγωγή-μετάφραση: Δ. Μακρυνιώτη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2001' Goffman E., *Συναντήσεις: Δύο μελέτες στην κοινωνιολογία της αλληλεπίδρασης*, εισαγωγή-μετάφραση: Δ. Μακρυνιώτη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1996' Goffman E., *The presentation of self in everyday life*, Penguin, Harmondsworth, 1971' Plummer K., *Sexual stigma: An interactionist account*, Routledge and Kegan Paul, London, 1975' Plummer K., *Sexualities: Critical concepts in sociology*, Routledge, London, 2002' Plummer K. (επιμ.), *Symbolic interactionism*, Edward Elgar, Aldershot, Hants, 1991' Mead G. H., *Mind, self, and society: from the standpoint of a social behaviorist*, πρόλογος-επιμέλεια: C. W. Morris, University of Chicago Press, Chicago, 1967

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ Σ., *Ο φόβος του εγκλήματος – Κατάστρωση ενός ερευνητικού προγράμματος*, στο *Αφιέρωμα στη μνήμη Ηλία Δασκαλάκη*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1991

ΑΛΜΠΙΑΝΗΣ Ε., *Παγκοσμιοποίηση*, Τροχαλία, Αθήνα, 1998

ΑΝΤΟΡΝΟ Τ. & ΧΟΡΚΧΑΪΜΕΡ Μ., *Κοινωνιολογία: Εισαγωγικά δοκίμια*, μετάφραση: Δ. Γράβαρης, Κριτική, Αθήνα, 1987

ΑΡΧΗΓΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΣΤΥΝΟΜΙΑΣ, *Εμπορία ανθρώπων – Συνοπτική περιγραφή της γενικής κατάστασης στην Ελλάδα κατά το έτος 1999*, συντάκτρια: Ρ. Δεσφινιώτου, Αθήνα, Ιούνιος 2000

ΑΡΧΗΓΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΣΤΥΝΟΜΙΑΣ, *Σεξουαλική-οικονομική εκμετάλλευση αλλοδαπών προσώπων στην Ελλάδα – Προτεινόμενα μέτρα αντιμετώπισης*, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2000

ΒΑΘΡΑΚΟΚΟΙΛΗΣ Α., *Το οργανωμένο έγκλημα και οι τρόποι αντιμετώπισής του*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2001

ΒΑΣΙΛΟΥΝΗ Σ. (επιμ.), *Όψεις της προστασίας των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων*, Εστία, Αθήνα, 1995

ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ Ε., *Το θεσμικό κεκτημένο της μεταπολίτευσης*, Έθνος της Κυριακής, 18 Ιουλίου 2004

ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ Κ., *Παγκοσμιοποίηση: η μεγάλη χίμαιρα*, Λιβάνη, Αθήνα, 1999

ΒΛΑΧΟΣ Γ., *Κοινωνιολογία των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, Παπαζήση, Αθήνα, 1976

ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ Χ., *Η απανθρωπία του δικαιώματος*, Δόμος, Αθήνα, 1998

ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ Χ., *Τα ατομικά δικαιώματα στην προοπτική της πολιτικής ανθρωπολογίας*, στο ΜΑΓΓΑΝΑΣ Α. (επιμ.), *Τιμητικός τόμος για την Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου: Δικαιώματα του ανθρώπου – Έγκλημα – Αντεγκληματική πολιτική*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2003

ΓΙΑΝΝΙΤΣΗΣ Τ., *Εισαγωγή στο LAFONTAINE O. & MULLER C., Μη φοβάστε την παγκοσμιοποίηση*, Πόλις, Αθήνα, 1999

ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ Α., *Η ισότητα των φύλων στη σύγχρονη δημοκρατία*, στο ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ Α. (επιμ.), *Δικαιώματα της γυναίκας: Δικαιώματα του ανθρώπου*, Εστία, 1994

- ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ Α. (επιμ.), *Δικαιώματα της γυναίκας: Δικαιώματα του ανθρώπου*, Εστία, 1994
- ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ Α., *Αιτιώδεις παράγοντες νέας μορφής και επέκτασης του φαινομένου, Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τ. 63/64, 1998
- ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ Α., *Ο νόμος 2734/1999 για «τα εκδιδόμενα με αμοιβή πρόσωπα» προσκρούει στα ανθρώπινα δικαιώματα και στις σύγχρονες αντιλήψεις*, Ποινική Δικαιοσύνη, 3/2000
- ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ Α., *Η πόρνη ως θύμα*, Ελευθεροτυπία, 3/4/2001
- ΓΚΙΚΑΣ Σ., *Η παγκοσμιοποίηση με απλά λόγια*, στο ΡΩΜΑΣ Χ. (επιμ.), *Παγκοσμιοποίηση: Αισιόδοξη προοπτική ή απειλή;*, Σαββάλας, Αθήνα, 2001
- ΔΑΜΤΣΑΣ Σ., *Διεθνείς σχέσεις και παγκοσμιοποίηση*, Πατάκη, Αθήνα, 2000
- ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ Η., *Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1985
- ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ Π., *Ο χρηματισμός των πολιτικών μας: μια γενική θεώρηση όλου του φάσματος συναλλαγής πολιτικών-πολιτών*, Δρόμων, Αθήνα, 2004
- ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΦΘΟΡΑΣ ΤΩΝ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΩΝ ΚΑΙ ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ, *Πορίσματα*, Ποινική Δικαιοσύνη, 1/2000
- ΔΟΜ, *Δελτίο Ανακοινώσεων*, No. 850, 8 Μαρτίου 2001
- ΕΘΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΓΙΑ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ, *Σχολιασμός του σχεδίου νόμου*
- ΕΝΓΚΕΛΣ Φ., *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, Μπάυρον, Αθήνα, 1985
- ΕΣΔΡΑΣ Δ., *Εισήγηση στο Πάντειο Πανεπιστήμιο*, 4/12/2002
- ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ, *Θύματα αξιόποινων πράξεων στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Προβληματισμός για πρότυπα και δράση – Σχέδιο ανακοίνωσης προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, και την Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή*, COM(1999) 349 τελικό, Βρυξέλλες, 14/07/1999
- ΖΑΝΝΗ Μ., *Συνένοχοι, συμμετοχοί στη βία*, Ελευθεροτυπία, 3 Απριλίου 2001
- ΖΑΡΑΦΩΝΙΤΟΥ Χ., *Οι (ανα)παραστάσεις του κοινού για το εγκληματικό φαινόμενο, στο Αφιέρωμα στη μνήμη Ηλία Δασκαλάκη*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1991
- ΖΑΡΑΦΩΝΙΤΟΥ Χ. (επιμ.), *Η προστασία του περιβάλλοντος από εγκληματολογική σκοπιά*, Τετράδια Εγκληματολογίας, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1996

ΖΑΡΑΦΩΝΙΤΟΥ Χ., *Ο φόβος του εγκλήματος: Εγκληματολογικές προσεγγίσεις και προβληματισμοί με βάση την εμπειρική διερεύνηση του φαινομένου στο εσωτερικό της Αθήνας*, με τη συμμετοχή της Α. Τσελώνη, πρόλογος: Μ. Killias, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002

ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ Χ. & ΣΥΚΙΩΤΟΥ Αθ., *Τα δικαιώματα των μεταναστών εργατών*, Εστία, Αθήνα, 1994

ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ Γ., *Δύο κριτικές προσεγγίσεις στα ανθρώπινα δικαιώματα*, Αντίβαρο, Ιανουάριος 2004

ΙΔΡΥΜΑ ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ ΓΙΑ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ, *Προτάσεις για τη Συνταγματική Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα, 23 Μαΐου 2003

ΙΟΣ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ, *Η αμφισβήτηση της ηθικολογίας – Δικαίωμα στην πορνεία*;, Ελευθεροτυπία, 10/6/2001

ΚΑΪΑΦΑ-ΓΚΜΠΙΑΝΤΙ Μ., *Η έννοια του οργανωμένου εγκλήματος στην ΕΕ – Το ποινικό δίκαιο μεταξύ ασφάλειας και ελευθερίας των πολιτών*, Ποινική Δικαιοσύνη, 5/2003

ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., *Προστασία του περιβάλλοντος και ποινικό δίκαιο*, στο ΜΑΓΓΑΝΑΣ Α. (επιμ.), *Τιμητικός τόμος για την Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου: Δικαιώματα του ανθρώπου – Έγκλημα – Αντεγκληματική πολιτική*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2003

ΚΑΡΥΔΗΣ Β., *Το λαθρεμπόριο του φόβου – Η κατασκευή της ανασφάλειας*, Ιός της Κυριακής, Ελευθεροτυπία, 5/11/1995

ΚΟΝΔΥΛΗΣ Π., *Πλανητική πολιτική μετά τον ψυχρό πόλεμο*, Θεμέλιο, 1992

ΚΟΤΖΙΑΣ Ν., *Προλεγόμενα στο ULRICH Β., Τι είναι παγκοσμιοποίηση*;; μετάφραση: Γ. Παυλόπουλος, Καστανιώτη, Αθήνα, 1999

ΚΟΥΚΟΥΤΣΑΚΗ Α., *Παραδόσεις κριτικής εγκληματολογίας*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1996-1997

ΚΟΥΚΟΥΤΣΑΚΗ Α., *Μηχανισμοί κοινωνικού αποκλεισμού των πρώην κρατουμένων: Ο μύθος της επανακοινωνικοποίησης*, στο ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Σ. (επιμ.), *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του*, Ιδεοκίνηση, Αθήνα, 1997

ΚΟΥΚΟΥΤΣΑΚΗ Α. (επιμ.), *Εικόνες εγκλήματος*, Πλέθρον, Αθήνα, 1999

ΚΟΥΤΣΟΥΚΗΣ Κ., *Παθολογία της πολιτικής: Όψεις της διαφθοράς στο νεοελληνικό κράτος*, Παπαζήση, Αθήνα, 1998

ΚΟΥΤΣΟΥΚΗΣ Κ., Διαφθορά, σκάνδαλα και σκανδαλολογία στα τέλη του αιώνα: Μια συνοπτική θεώρηση, Ποινική Δικαιοσύνη, 1/2000

ΚΥΡΙΑΖΗ Ν., *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000

ΚΩΣΤΑΒΑΡΑ Κ., *Εισήγηση στο Πάντειο Πανεπιστήμιο*, 5/2/2003

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ Χ., *Κοινωνικές αναπαραστάσεις του εγκλήματος: Η εγκληματικότητα των Αλβανών μεταναστών στον αθηναϊκό τύπο*, στο ΚΟΥΚΟΥΤΣΑΚΗ Α. (επιμ.), *Εικόνες εγκλήματος*, Πλέθρον, Αθήνα, 1999

ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Τ. & ΤΡΙΜΗΣ Δ. & ΨΑΡΡΑ Α. & ΨΑΡΡΑΣ Δ., *Το νομοσχέδιο για την καταναγκαστική πορνεία – Ελεύθερη αγορά ψυχών και σωμάτων*, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, Ιός της Κυριακής, 21/7/2002

ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ Ε., *Η οργανωμένη εγκληματικότητα και η εσωτερική (αν)ασφάλεια*, Ποινική Δικαιοσύνη, 8-9/2000

ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ Ε., *Εσωτερική ασφάλεια και κοινωνία του ελέγχου*, Κριτική, Αθήνα, 2001

ΛΑΖΟΣ Γ., *Η σεξουαλικότητα ως αξία στη σύγχρονη Ελλάδα*, Δελφίνι, Αθήνα, 1997

ΛΑΖΟΣ Γ., *Το πρόβλημα στην Ελλάδα: Μια γενική θεώρηση των πραγματικών περιστατικών*, Αγώνας της Γυναίκας, τ. 63-64, 1998

ΛΑΖΟΣ Γ., *Πληροφορική και έγκλημα*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2001

ΛΑΖΟΣ Γ., *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα – 1. Η εκδιδόμενη*, Καστανιώτη, Αθήνα, 2002

ΛΑΖΟΣ Γ., *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα – 2. Ο πελάτης*, Καστανιώτη, Αθήνα, 2002

ΛΑΖΟΣ Γ., *Διεθνική σωματεμπορία και εξαναγκαστική πορνεία στην Ελλάδα του 2002*, με τη συνεργασία της Μ. Ζάννη, STOP NOW

ΛΑΖΟΣ Γ., *Εξαναγκαστική πορνεία και διεθνική σωματεμπορία: Συνέπειες στην κοινωνία*, στο Μαγγανάς Α. (επιμ.), *Τιμητικός τόμος για την Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου: Δικαιώματα του ανθρώπου – Έγκλημα – Αντεγκληματική πολιτική*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2003

ΛΑΖΟΣ Γ., *Συνέντευξη στην Ευγενία Λουπάκη*, Καθημερινή, 29/6/2003

ΛΥΤΡΑΣ Α., *Θεωρία της κοινωνικής στρωμάτωσης: Σε ταξική ανάλυση*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2002

ΜΑΓΓΑΝΑΣ Α. & ΑΡΤΙΝΟΠΟΥΛΟΥ Β. (επιμ.), *Θυματολογία και όψεις θυματοποίησης*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1996

ΜΑΓΓΑΝΑΣ Α. & ΓΑΒΑΛΑΚΗΣ Ν., *Η ποινικοποίηση της συμπεριφοράς του πελάτη εκδιδόμενου ατόμου*, Ποινική Δικαιοσύνη, 4/2000

ΜΑΓΓΑΝΑΣ Α. & ΛΑΖΟΣ Γ., *Η συμβολή του ποινικού δικονομικού δικαίου στην πάταξη του φαινομένου εκμετάλλευσης εκδιδομένων ατόμων*, Ποινική Δικαιοσύνη, 10/2000

ΜΑΓΓΑΝΑΣ Α. (επιμ.), *Τα εκδιδόμενα άτομα – Πορνεία: Παρέκκλιση ή παράβαση*, Παπαζήση, Αθήνα, 1994

ΜΑΓΓΑΝΑΣ Α., *Το τεκμήριο της αθωότητας εμπόδιο στην καταδίκη για σεξουαλικό αδίκημα*, στο ΜΑΓΓΑΝΑΣ Α. (επιμ.), *Ειδικά θέματα που αφορούν την κακοποίηση παιδιών: Η περίπτωση του Καναδά και των ΗΠΑ*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996

ΜΑΓΓΑΝΑΣ Α. *Η υπόθεση κακοποίησης του Joshua DeShaney ή Την ανθρωπιά θα τη βρείτε στη μειοψηφία*, στο ΜΑΓΓΑΝΑΣ Α. (επιμ.), *Ειδικά θέματα που αφορούν την κακοποίηση παιδιών: Η περίπτωση του Καναδά και των ΗΠΑ*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996

ΜΑΓΓΑΝΑΣ Α. (επιμ.), *Ειδικά θέματα που αφορούν την κακοποίηση παιδιών: Η περίπτωση του Καναδά και των ΗΠΑ*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996

ΜΑΓΓΑΝΑΣ Α., *Οργανωμένο έγκλημα: Η εμπειρία του Κεμπέκ*, στο ΜΑΓΓΑΝΑΣ Α. (επιμ.), *Θέματα εγκληματολογικά και ποινικού δικαίου*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1999

ΜΑΓΓΑΝΑΣ Α. (επιμ.), *Θέματα εγκληματολογικά και ποινικού δικαίου*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1999

ΜΑΓΓΑΝΑΣ Α. (επιμ.), *Τιμητικός τόμος για την Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου: Δικαιώματα του ανθρώπου – Έγκλημα – Αντεγκληματική πολιτική*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2003

ΜΑΝΕΣΗΣ Α., *Η προβληματική της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο*, στο ΒΑΣΙΛΟΥΝΗ Σ. (επιμ.), *Όψεις της προστασίας των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων*, Εστία, Αθήνα, 1995

ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ Γ., *Παγκοσμιοποίηση: το τέλος της ιστορίας και των πολιτισμών στο ΡΩΜΑΣ Χ. (επιμ.), Παγκοσμιοποίηση: αισιόδοξη προοπτική ή απειλή;*, Σαββάλας, Αθήνα, 2001

ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ Ι., *Η κατάχρηση της ποινικής καταστολής*, Ελληνική Επιθεώρηση Εγκληματολογίας, τ. 3-4, Δεκέμβριος 1989

ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ Ι., *«Ανθρώπινη αξιοπρέπεια»: Έννομο αγαθό ή απόλυτο όριο στην άσκηση εξουσίας;*, στο ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ Ι. & PRITTWITZ C. (επιμ.), *Η ποινική προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας*, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1997

- ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ Ι. & PRITTWITZ C. (επιμ.), *Η ποινική προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας*, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1997
- ΜΑΡΞ Κ. & ΕΝΓΚΕΛΣ Φ., *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986
- ΜΑΡΞ Κ., *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας*, Αναγνωστίδης, Αθήνα
- ΜΑΡΞ Κ., *Θεωρίες για την υπεραξία*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1981
- ΜΑΡΞ Κ., *Δευτερεύοντα οφέλη από το έγκλημα*, στο ΦΑΡΣΕΔΑΚΗΣ Ι. (επιμ.), *Η εγκληματολογική σκέψη από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1990
- ΜΕΛΑΣ Κ., *Παγκοσμιοποίηση: νέα φάση διεθνοποίησης της οικονομίας – Μύθοι και πραγματικότητα*, Εξάντας, Αθήνα, 1999
- ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ Α., *Πορνεία*, Δελτίο εγκληματολογικής ενημέρωσης, τ. 5-6, Αύγουστος-Νοέμβριος 1986
- ΜΠΛΑΝΑΚΗΣ Ν., *Εισήγηση στο Πάντειο Πανεπιστήμιο*, 31/1/2003
- ΜΠΙΝΟΣ Μ., *Τα ανθρώπινα δικαιώματα – Κριτική*, επιμέλεια: Γ. Βώκος, μετάφραση: Α. Στυλιανού, Πατάκη, Αθήνα, 1997
- ΜΠΙΤΣΑΚΗΣ Ε., *Παγκοσμιοποίηση*, στο ΡΩΜΑΣ Χ. (επιμ.), *Παγκοσμιοποίηση: αισιόδοξη προοπτική ή απειλή;*, Σαββάλας, Αθήνα, 2001
- ΜΠΟΥΜΠΟΥΚΑ Α., *Καταφύγιο βασανισμένων γυναικών*, Ελευθεροτυπία, 2/11/2003
- ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ, *Παγκοσμιοποίηση και Εκκλησία*, Σπορά, Αθήνα, 2001
- ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Γ., *Η επιχείρηση «Baxstrom»: ένα παράδειγμα του κοινωνικού ελέγχου της επικινδυνότητας*, στο *Αφιέρωμα στη μνήμη Ηλία Δασκαλάκη*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1991
- ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ Α. (επιμ.), *Κράτος και διαφθορά*, πρόλογος: Σ. Μάνος, Σιδέρης, Αθήνα, 1998
- ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ Π., *Ανομία*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1994
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Ε., *Νέες προοπτικές δικαστικής συνεργασίας στην ΕΕ για την καταπολέμηση του σοβαρού εγκλήματος*, Ποινική Δικαιοσύνη, 6/2001
- ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ Θ., *Δημόσια ασφάλεια και αντεγκληματική πολιτική*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2002
- ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ Θ., *Μεταναστευτική πολιτική και ασφάλεια των δικαιωμάτων*, στο ΜΑΓΓΑΝΑΣ Α. (επιμ.), *Τιμητικός τόμος για την Αλίκη Γιωτοπούλου-*

Μαραγκοπούλου: Δικαιώματα του ανθρώπου – Έγκλημα – Αντεγκληματική πολιτική, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2003

ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ Ν., *Η προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας: Σημεία εξασθένισης*, στο ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ Ι. & PRITTWITZ C. (επιμ.), *Η ποινική προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας*, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1997

ΠΕΡΑΝΤΖΑΚΗ-ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ Ι., «Τα παιδιά ενός άλλου Θεού ή η κοινωνία της ανομίας», Τετράδια εργασίας, αρ. 20. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1998

ΡΩΜΑΣ Χ. (επιμ.), *Παγκοσμιοποίηση: αισιόδοξη προοπτική ή απειλή;*, Σαββάλας, Αθήνα, 2001

ΣΕΡΑΣΗΣ Τ., *Το σωφρονιστικό άλλοθι: Το ιδεώδες της επανακοινωνικοποίησης*, Σύγχρονα θέματα, τ. 41-42, 1990

ΣΕΡΑΦΕΤΙΝΙΔΟΥ Μ., *Κοινωνιολογία των ΜΜΕ – Ο ρόλος των μέσων στην αναπαραγωγή του σύγχρονου καπιταλισμού*, Gutenberg, Αθήνα, 1999

ΣΚΟΤΗΣ Σ., *Παράνομη διακίνηση-εμπορία ανθρώπων με σκοπό τη σεξουαλική τους εκμετάλλευση (trafficking) – Δράση της Ελληνικής Αστυνομίας*, εισήγηση στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, 16/12/2002

ΤΑΤΣΗΣ Ν., *Η διδασκαλία της κοινωνιολογικής θεωρίας*, Gutenberg, Αθήνα, 2002

ΤΟΜΠΑΖΟΣ Σ., *Παγκοσμιοποίηση και Ευρωπαϊκή Ένωση*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999

ΤΣΗΤΣΟΥΡΑ Α., *Η πρόληψη της εγκληματικότητας*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 2001

ΤΣΗΤΣΟΥΡΑ Α., *Εγκληματικότητα και αντεγκληματική πολιτική στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, στο ΜΑΓΓΑΝΑΣ Α. (επιμ.), *Τιμητικός τόμος για την Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου: Δικαιώματα του ανθρώπου – Έγκλημα – Αντεγκληματική πολιτική*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2003

ΤΣΙΓΚΡΗΣ Α., *Εμπορία και σεξουαλική εκμετάλλευση της γυναίκας – Τα αποτελέσματα μιας έρευνας*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1997

ΦΑΡΣΕΔΑΚΗΣ Ι. (επιμ.), *Η εγκληματολογική σκέψη από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1990

ΦΑΡΣΕΔΑΚΗΣ Ι., *Η συμβολή του Συμβουλίου της Ευρώπης στην Εγκληματολογία*, στο ΦΑΡΣΕΔΑΚΗΣ Ι. (επιμ.), *Η κοινωνική αντίδραση στο έγκλημα και τα όριά της*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1991

ΦΑΡΣΕΔΑΚΗΣ Ι., *Η κοινωνική πρόληψη της παραβατικότητας των ανηλίκων*, στο ΦΑΡΣΕΔΑΚΗΣ Ι. (επιμ.), *Η κοινωνική αντίδραση στο έγκλημα και τα όριά της*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1991

ΦΑΡΣΕΔΑΚΗΣ Ι., *Η αντιμετώπιση της γυναίκας από το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης*, στο ΦΑΡΣΕΔΑΚΗΣ Ι. (επιμ.), *Η κοινωνική αντίδραση στο έγκλημα και τα όριά της*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1991

ΦΑΡΣΕΔΑΚΗΣ Ι. (επιμ.), *Η κοινωνική αντίδραση στο έγκλημα και τα όριά της*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1991

ΦΑΡΣΕΔΑΚΗΣ Ι., *Στοιχεία εγκληματολογίας*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1996

ΦΑΤΟΥΡΟΣ Α., *Κοινωνικά δικαιώματα και μη δεσμευτικές διεθνείς πράξεις: Η δραστηριότητα τριών διεθνών οργανισμών*, στο ΒΑΣΙΛΟΥΝΗ Σ. (επιμ.), *Όψεις της προστασίας των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων*, Εστία, Αθήνα, 1995

ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΑΘΗΝΑΣ κ.α. ΜΚΟ, *Ατολμο και με σοβαρές ελλείψεις το νομοσχέδιο για το trafficking*

ΧΑΪΔΟΥ Α., *Θετικιστική Εγκληματολογία: Αιτιολογικές προσεγγίσεις του εγκληματικού φαινομένου*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1996

ADELMAN H., *Refuge or asylum: A philosophical perspective*, Journal of Refugee Studies, τ.1, Ιανουάριος 1988

ADRADA J., *Ελεύθερη μετακίνηση των ατόμων και μετανάστευση: Νομικά και πρακτικά ζητήματα*, στο ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ Χ. & ΣΥΚΙΩΤΟΥ Αθ., *Τα δικαιώματα των μεταναστών εργατών*, Εστία, Αθήνα, 1994

ALSTON P., *Development and the rule of law: Prevention VS cure as a human rights strategy*, στο *Development, human rights and the rule of law*, Pergamon Press, 1981

ANTI-SLAVERY INTERNATIONAL, *Frequently Asked Questions*, Ιούνιος 2001

BADGLEY COMMITTEE, *Sexual offences against children*, Badgley report, Ottawa, 1984

BAER J. & CHAMBLISS W., *Generating fear: the politics of crime reporting*, Crime, Law and Social Change, Vol. 27. No. 2, 1997

BAKER R., *Pricks and chicks: A plea for persons*, στο BAKER R. & ELLISTON F. (επιμ.), *Philosophy and sex*, Prometheus Books, Buffalo, 1975

BAKKER H. & SCHULTE N. & GERHARD N. (επιμ.), *Corruption and legitimacy*, SISWO, Amsterdam, 2000

BANACH L., *Sex work and the official neglect of occupational health and safety: The Queensland Experience*, Social Alternatives, τ. 18, 1999

BARATTA A., *Criminologia critica e critica del diritto penale*, Il Mulino, Bologna, 1982

BARATTA A., *Αρχές της ελάχιστης ποινικής παρέμβασης: Για μια θεωρία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως αντικειμένου και ορίου του ποινικού νόμου*, Ελληνική Επιθεώρηση Εγκληματολογίας, τ. 3-4, 1989

BARATTA A. & ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ Χ., *Από το δίκαιο της Ευρώπης στην Ευρώπη των δικαιωμάτων*, Θέσεις, τ. 60, 1997

BARRY B., *A reader's guide*, στο BARRY B. & GOODIN R. (επιμ.), *Free movement: Ethical issues in the transnational migration of people and money*, Pennsylvania State University Press, 1992

BARRY B. & GOODIN R. (επιμ.), *Free movement: Ethical issues in the transnational migration of people and money*, Pennsylvania State University Press, 1992

BARRY K., *The prostitution of sexuality*, New York University Press, New York and London, 1995

BAUMAN Z., *Globalization: The Human Consequences*, Polity Press, UK, 1998

BECK U., *Τι είναι παγκοσμιοποίηση;: Λανθασμένες αντιλήψεις και απαντήσεις*, μετάφραση: Γ. Παυλόπουλος, προλεγόμενα: Ν. Κοτζιάς, Καστανιώτη, Αθήνα, 1999

BECKER H., *Οι περιθωριοποιημένοι – Μελέτες στην κοινωνιολογία της παρέκκλισης*, μετάφραση: Α.Κουτζόγλου & Β. Μπουρλιάσκος, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2000

BEST J., *Random violence: How we talk about new crimes and new victims*, University of California Press, Berkeley, California, 1999

BOURDIEU P., *Η πολιτιστική διεθνής κατά της παγκοσμιοποίησης στο ΡΩΜΑΣ Χ. (επιμ.), Παγκοσμιοποίηση: αισιόδοξη προοπτική ή απειλή;*, Σαββάλας, Αθήνα, 2001

BOX S., *Power, crime and mystification*, Routledge, London, 1983

BOYLE F. M. & GLENNON S. & NAJMAN J. M. & TURRELL G. & WESTERN J. S. & WOOD C., *The sex industry: A survey of sex workers in Queensland, Australia*, Ashgate, Aldershot, 1997

BROMBERG S., *Feminist issues in prostitution*, παρουσιάστηκε στο International Conference on Prostitution, Cal State University, Northridge, 1997

BRUGGEMAN W., *Η καταπολέμηση του οργανωμένου εγκλήματος: δυνατότητες, προβλήματα και ευκαιρίες, με ειδικότερη έμφαση στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Ποινική Δικαιοσύνη, 3/2000

BRUGGEMAN W., *Η διεθνής συνεργασία για την εφαρμογή του νόμου: Μια κριτική προσέγγιση*, Ποινική Δικαιοσύνη, 10/2001

BUDAPEST GROUP, *The relationship between organized crime and trafficking in aliens*, International Centre for Migration Policy Development, Austria, Ιούνιος 1999

BUREAU NRM, *Trafficking in human beings: First report of the Dutch National Rapporteur*, The Hague, Νοέμβριος 2002

BUTLER J., *Gender Trouble: Feminism and the subversion of identity*, Routledge, Great Britain, 1990

CAMBO J. G., *Spanish legal framework*, στο *International meeting of experts – Confrontation of the trafficking in women from Balkan states in countries of the E.U.*, CVME, Ioannina, Greece, 2001

CARENS J., *Aliens and citizens: The case for open borders*, The Review of Politics, τ. 49, Άνοιξη 1987

CARENS J., *Migration and morality: A liberal egalitarian perspective*, στο BARRY B. & GOODIN R. (επιμ.), *Free movement: Ethical issues in the transnational migration of people and money*, Pennsylvania State University Press, 1992

CATW – Asia Pacific, *Sex: From intimacy to sexual labor or Is it a human right to prostitute?*, 1 Ιανουαρίου 1998

CATW, *A comparative study of women trafficked in the migration process*, 2002

CHOMSKY N., *Για τα ΜΜΕ*, μετάφραση Π. Καλαμαράς & Μ. Λογοθέτη, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα, 1995

CHOMSKY N., *Η χειραγώγηση των μαζών*, μετάφραση: Θ. Βουλγαρίδης, Scripta, Αθήνα, 1997

CHOMSKY N., *Το κοινό καλό*, μετάφραση: Π. Ανδρικόπουλος, Scripta, Αθήνα, 1997

CHURCH S. & HENDERSON M. & BARNARD M. & HART G., *Violence by clients towards female prostitutes in different work settings: Questionnaire Survey*, British Medical Journal, Vol. 322, Μάρτιος 2001

CLARKE M., *Human trafficking casts shadow on globalization*, Yale Global, 23 Απριλίου 2003

COALITION TO STOP THE USE OF CHILD SOLDIERS, *Child Soldier Use 2003*, Briefing for the 4th UN Security Council open debate on children and armed conflict, London, Ιανουάριος 2004

CONTE A., *Systeme de politique positive*, Librairie Positiviste, 1929

CORBIN A., *Les filles de noce*, Aubier, Paris, 1978

CRAIB I., *Σύγχρονη κοινωνική θεωρία: Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας*, επιμέλεια: Π. Λέκκας, μετάφραση: Π. Λέκκας & Μ. Τζιαντζή, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000

DAHRENDORF R., *Class and class conflict in industrial society*, Routledge and Kegan Paul, London, 1959

DAVIDSON-O'CONNELL J., *Prostitution, power and freedom*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1998

DAVIS K., *The sociology of prostitution*, στο Dinitz S. & Danes R.R. & Clare A.S. (επιμ.), *Deviance*, Oxford University Press, New York, 1975

DAY S., *What counts as rape? Physical assault and broken contracts: Contrasting views of rape among London sex workers*, στο Harvey P. & Gow P. (επιμ.), *Sex and violence: Issues in representation and experience*, Routledge, London, 1994

D'CUNHA J., *Trafficking in persons: A gender and rights perspective*, παρουσιάστηκε στο Expert Group on "Trafficking in women and girls", Glen Cove, New York, USA, 18-22 Νοεμβρίου 2002

DE BAUVOIR S., *The second sex*, μετάφραση-επιμέλεια: H.M. Parshley, Vintage Books, New York, 1974

DELMAS-MARTY M., *Αντεγκληματική πολιτική και ευρωπαϊκό σύστημα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*, Ελληνική Επιθεώρηση Εγκληματολογίας, τ. 1, 1988

DENMARK POLICE, *Report on the "fact-finding" mission" conducted in November 2000 by the National Commissioner of Police for the Baltic countries regarding trafficking in women*, 2000

DIANA L., *The prostitute and her clients*, Charles C. Thomas, Illinois, 1985

DIGNEFFE F., *Αίσθημα ανασφάλειας, παραβατικότητα και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ποινική Δικαιοσύνη, 8-9/2000

DOBRY M., *Sociologie des crises politiques*, Presses de la FNSP, Paris, 1986

DOEZEMA J., *Choice in Prostitution*, στο JYRKINEN M. (επιμ.), *Changing Faces of Prostitution: Conference Book*, Meripaino, Finland, 1996

DOEZEMA J., *Forced to Choose: Beyond the Voluntary VS Forced Prostitution Dichotomy*, στο DOEZEMA J. & KEMPADOO K. (επιμ.), *Global Sex Workers: Rights, Resistance, and Redefinition*, Routledge, New York, 1998

DUMMETT A., *The transnational migration of people seen from within a natural law tradition*, στο BARRY B. & GOODIN R. (επιμ.), *Free movement: Ethical issues in the transnational migration of people and money*, Pennsylvania State University Press, 1992

DWORKIN A., *Prostitution and male supremacy*, παρουσιάστηκε στο “Prostitution: From academia to activism”, University of Michigan Law School, 31 Οκτωβρίου 1992

DWORKIN A., *Pornography happens to women*, παρουσιάστηκε στο “Speech, equality and harm: Feminist legal perspectives on pornography and hate propaganda”, University of Chicago Law School, 6 Μαρτίου 1993

EASTEAL P., *The cultural context of rape and reform*, στο EASTEAL P. (επιμ.), *Balancing the scales – Rape law and Australian culture*, Federation Press, Leichhardt (NSW), 1998

EDWARDS S., *Female sexuality and the law*, Martin Robertson, Oxford, 1981

EKBERG G., *Prostitution and trafficking: The legal situation in Sweden*, παρουσιάστηκε στο *La mondialisation de la prostitution et du trafic sexuel – Comité Québécois femme et développement*, Montreal, Quebec, 15-16 Μαρτίου, 2001

EKBERG G., *Nordic Baltic campaign against trafficking in women – Final report*, Nordic Council of Ministers, Stockholm, Sweden, 2003

EKBERG G., *The Swedish law that prohibits the purchase of sexual services: Best practices for prevention of prostitution and trafficking in human beings*, Violence Against Women, τ. 10, Οκτώβριος 2004

ENGELS F., *The origin of the family, private property and the state*, μετάφραση A. West, Penguin, Harmondsworth, 1985

ENVIRONICS, *Focus on crime and justice*, Environics, Ottawa, Canada, Μάρτιος 1994

ERICSSON L., *Charges against prostitution: An attempt at a philosophical assessment*, Ethics, τ. 90, 1979-1980

ESDRAS D., *Trafficking in migrants: IOM policy and responses*, στο *International meeting of experts – Confrontation of the trafficking in women from Balkan states in countries of the E.U.*, CVME, Ioannina, Greece, 2001

FARLEY M., *Bad for the body, bad for the heart: Prostitution harms women even if legalized or decriminalized*, Violence Against Women, τ. 10, Οκτώβριος 2004

FARRINGTON D. P., *Quantitative criminology in the United Kingdom in the 1990's: A brief overview*, Journal of Quantitative Criminology, τ. 12, Μάρτιος 1996

FARSEDAKIS J., *For the advancement of criminology: Prerequisites and demands*, στο ΜΑΓΓΑΝΑΣ Α. (επιμ.), *Τιμητικός τόμος για την Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου: Δικαιώματα του ανθρώπου – Έγκλημα – Αντεγκληματική πολιτική*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2003

FEINBERG J., *Legal Paternalism*, Canadian Journal Of Philosophy, τ.1, 1971

- FIJNAUT C & HUBERTS L. (επιμ.), *Corruption, integrity and law enforcement*, Kluwer Law International, The Hague, 2002
- FOUCAULT M., *Body/power*, στο GORDON C. (επιμ.), *Power/Knowledge: Selected interviews and other writings*, Harvester Press, Brighton, Sussex, 1980
- FOUCAULT M., *The subject and power*, στο RABINOW P. & DREYFUS H.L. (επιμ.), *Beyond structuralism and hermeneutics*, Harvester Press, Brighton, Sussex, 1982
- FOUCAULT M., *Nietzsche, genealogy, history*, στο RABINOW P. (επιμ.), *The Foucault reader*, Pantheon Books, New York, 1984
- FOUCAULT M., *On power*, στο KRITZMAN L. D. (επιμ.), *Politics, philosophy, culture: Interviews and other writings*, Routledge, New York, 1988
- FOUCAULT M., *Επιτήρηση και τιμωρία – Η γέννηση της φυλακής*, μετάφραση: Κ. Χατζηδημητρίου & Ι. Ράλλη, Ράππα, Αθήνα, 1989
- FRASER COMMITTEE, *Pornography and Prostitution in Canada*, Fraser Report, Ottawa, 1985
- FRASER L. & LOWMAN J., *Violence against people who prostitute: The experience in British Columbia*, Department of Justice, Canada, 1995
- GERBER J. & ENGELHARDT-GREER S., *Just and painful: Toward sentencing criminals*, στο FLANAGAN T. J. & LONGMIRE D. R. (επιμ.), *Americans view crime and justice: A national public opinion survey*, Sage, Thousand Oaks, California, 1996
- GERMAN FEDERAL CRIME OFFICE, *Trafficking in human beings: Status report 1998*
- GIDDENS A., *The consequences of modernity*, Polity, Cambridge, 1990
- GOFFMAN E., *The presentation of self in everyday life*, Penguin, Harmondsworth, 1971
- GOFFMAN E., *Άσυλα: Δοκίμια για την κοινωνική κατάσταση των ασθενών του ψυχιατρείου και άλλων τροφίμων*, μετάφραση: Ξ. Κομνηνός, Ευρύαλος, Αθήνα, 1994
- GOFFMAN E., *Συναντήσεις: Δύο μελέτες στην κοινωνιολογία της αλληλεπίδρασης*, εισαγωγή-μετάφραση: Δ. Μακρυγιάννη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1996
- GOFFMAN E., *Στίγμα: Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, εισαγωγή-μετάφραση: Δ. Μακρυγιάννη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2001
- GRAYCAR A., *Trafficking in human beings*, παρουσιάστηκε στο International Conference on Migration, Culture and Crime, Israel, 7 Ιουλίου 1999

- HAFT M.G., *Hustling for rights*, The civil liberties review, τ. 1, 1973/1974
- HARVEY D., *The condition of postmodernity*, Blackwell, Oxford, 1989
- HAYAKAWA S. I., *Language in thought and action*, Harcourt Brace Jovanovich, 1978
- HIRST P. & THOMPSON G., *Η παγκοσμιοποίηση σε αμφισβήτηση*, επιμέλεια-εισαγωγή-μετάφραση: Θ. Πελαγίδης, Παπαζήση, Αθήνα, 2000
- HIRST P., *Marx and Engels on Crime, Law and Morality*, στο TAYLOR I. & WALTON P. & YOUNG J. (επιμ.), *Critical Criminology*, Routledge and Kegan Paul, London, Boston, 1975
- HIRST P., *Radical Deviance theory and Marxism: A reply to Taylor and Walton*, στο TAYLOR I. & WALTON P. & YOUNG J. (επιμ.), *Critical Criminology*, Routledge and Kegan Paul, London, Boston, 1975
- HOIGARD C. & FINSTAD L., *Backstreets: Prostitution, money and love*, Pennsylvania State University Press, University Park, 1992
- HOLSOPPLE K., *Pimps, tricks and feminists*, Women's Studies Quarterly, 1&2/1999
- HORNER COMMITTEE, *Crime prevention in Canada: Toward a national strategy*, Ottawa, Canada, 1993
- HUGHES D., *Sex tours via the internet*, Agenda: A journal about women and gender (South Africa), τευχ. 28, 1996
- HUGHES D., *Pimps and predators on the Internet: Globalizing the sexual exploitation of women and children*, University of Rhode Island, 1999
- HUGHES D., *The internet and sex industries: Partners in global sexual exploitation*, Technology and Society Magazine, Άνοιξη 2000
- HUGHES D., *Men create the demand – Women are the supply*, παρουσιάστηκε στο Queen Sofia Center, Valencia, Spain, Νοέμβριος 2000
- HUGHES D., *The "Natasha" trade: Transnational sex trafficking*, National Institute of Justice Journal, Ιανουάριος 2001
- HUGHES D., *Globalization, information technology and sexual exploitation of women and children*, Rain and Thunder: A radical feminist journal of discussion and activism, τευχ. 13, Χειμώνας 2001
- HUGHES D., *The corruption of civil society: Maintaining the flow of women to the sex industries*, παρουσιάστηκε στο Encuentro Internacional Sobre Trafico de Mujeres y Explotacion, Andalusian Women's Institute, Malaga, Spain, 23 Σεπτεμβρίου 2002

HUGHES D., *The demand: The driving force of sex trafficking*, παρουσιάστηκε στο The Human Rights Challenge of Globalization in Asia-Pacific-U.S.: The Trafficking in Persons, Especially Women and Children, Hawaii Convention Center, Honolulu, Hawaii, 13-15 Νοεμβρίου 2002

HULSMAN L., *Άστοχες ποινές: Το ποινικό σύστημα υπό αμφισβήτηση*, εισαγωγή-μετάφραση: Γ. Νικολόπουλος, πρόλογος: Ι. Φαρσεδάκης, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1997

HUMAN RIGHTS WATCH, *Υπόμνημα για τη σωματεμπορία γυναικών μεταναστών για εξαναγκαστική πορνεία στην Ελλάδα*

IOM, *Trafficking and prostitution: The growing exploitation of migrant women from Central and Eastern Europe*, IOM Migration Information Program, Budapest, Μάιος 1995

JEFFREYS S. & SULLIVAN M., *Legalizing prostitution is not the answer: The example of Victoria, Australia*, CATW Australia report, 2001

JEFFREYS S., *The idea of prostitution*, Spinifex, Melbourne, 1997

JENNESS V., *From sex as sin to sex as work: COYOTE and the reorganization of prostitution as a social problem*, Social problems, Vol. 37, 1990

KANICS J., *Trafficking in women*, Foreign Policy In Focus, Vol. 3, No. 30, October 1998

KUHN L., *What's wrong with Playboy?*, Media Action Alliance Newsletter, Φθινόπωρο 1993

LAFONTAINE O. & MULLER C., *Μη φοβάστε την παγκοσμιοποίηση*, μετάφραση: Θ. Παρασκευόπουλος, Πόλις, Αθήνα, 1999

MANDEVILLE B., *The fable of the bees*, επιμέλεια: F.B. Kaye, Oxford University Press, 1957

MAPURANGA M.T., *Mass movements of people in the nineties: Problems, prospects and new challenges – A view from Africa*, παρουσιάστηκε στο North South Roundtable on Movements of People in the 1990's: Challenges for Policy Makers, Δεκέμβριος 1991

MARLOWE J., *It's different for boys*, στο NAGLE J. (επιμ.), *Whores and other feminists*, Routledge, New York, London, 1997

MARSHALL P., *Globalization, migration and trafficking: Some thoughts from the Southeast Asian region*, παρουσιάστηκε στο Globalization Workshop, Kuala Lumpur, 8-10 Μάη 2001

MARTIN L., *The compassionate detective*, The Herald, Glasgow, 10 Απριλίου 2002

MARX K., *Economic and philosophic manuscripts of 1844*, επιμέλεια: D.J. Struik, International Publishers, New York, 1964

MATHIEU L., *The emergence and failure of prostitutes social movements*, παρουσιάστηκε στο 28th Joint Session of Workshops, ECPR, Copenhagen, 14-19 Απριλίου 2000

MAYHEW P. & VAN DIJK J. J. M., *Criminal victimization in eleven industrialized countries: Key findings from the 1996 International Crimes Survey*, Research and Documentation Centre, Ministry of Justice, The Hague, 1997

McLEOD E., *Women working: Prostitution now*, Groom Helm, London, 1982

MEAD G. H., *Mind, self, and society: from the standpoint of a social behaviorist*, πρόλογος-επιμέλεια: C. W. Morris, University of Chicago Press, Chicago, 1967

MERTON R. & LAZARSFELD P., *Mass communication, popular taste and organized social action*, στο SCHRAMM W. (επιμ.), *Mass communications*, University of Illinois Press, Chicago, 1969

MERTON R. & NISBET R., *Contemporary social problems*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1976

MERTON R., *Social theory and social structure*, Free Press, New York, 1968

MERTON R., *Ανομία και κοινωνική δομή*, στο ΦΑΡΣΕΔΑΚΗΣ Ι. (επιμ.), *Η εγκληματολογική σκέψη από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1990

MILLER J. & JAYASUNDRA D., *Prostitution, the sex industry and sex tourism*, στο RENZETTI C. & EDLESON J. & KENNEDY-BERGEN R. (επιμ.), *Sourcebook on violence against women*, Sage, Thousand Oaks, 2001

MILL J. S., *On liberty*, επιμέλεια: C.V. Shields, Bobbs-Merrill, Indianapolis, 1956

MILL J. S., *The subjection of women*, στο ROSSI A.S. (επιμ.), *Essays in sex equality*, University of Chicago Press, Chicago, 1970

MILLS K., *Human rights in the emerging global order: A new sovereignty?*, Macmillan Press Ltd, London, 1998

MORRISON J., *The trafficking and smuggling of refugees: The end game in European asylum policy?*, UNHCR, Ιούλιος 2000

MUTHARIKA P., *Scholar and activist*, Washington University School of Law Magazine, Άνοιξη 2001

NAGLE J. (επιμ.), *Whores and other feminists*, Routledge, New York, London, 1997

NATIONAL CRIMINAL INVESTIGATION DEPARTMENT, *Situation Report no. 5 on Trafficking in women*, Sweden, 2002

NGO GROUP FOR THE CONVENTION ON THE RIGHTS OF THE CHILD, *Globalization and consumer pressure*, briefing note, παρουσιάστηκε στο 2nd World Congress against Commercial Sexual Exploitation of Children, Yokohama, Japan, 17-20 Δεκεμβρίου 2001

OECD, *No longer business as usual: Fighting bribery and corruption*, πρόλογος: D. Johnston, OECD, Paris, 2000

OGATA S., *Emergencies, displacement and solutions*, παρουσιάστηκε στο North South Roundtable on Movements of People in the 1990's: Challenges for Policy Makers, Δεκέμβριος 1991

OGATA S., *Address to the Conference on humanitarian intervention, sovereignty and the future of international society*, παρουσιάστηκε στο Dartmouth College, 18 Μαΐου 1992

OHMAE K., *The borderless world*, Collins, London, New York, 1990

PATEMAN C., *Defending prostitution: Charges against Ericsson*, *Ethics*, τ. 93, 1982-1983

PATEMAN C., *What's wrong with prostitution?*, *Women's Studies Quarterly*, 1&2/1999

PELLERIN H., *Global restructuring and international migration: Consequences for the globalization of politics*, στο KOFMAN E. & YOUNGS G.(eds.), *Globalization: Theory and practice*, Biddles, London, 1996

PENTTINEN E., *Globalization, bio-power and trafficking in women*, παρουσιάστηκε στο Globalization, Democratization and Gender Workshop, University of Tampere, Finland, 1 Αυγούστου 2000

PERRUCHOUD R., *Στοιχεία Διεθνούς Μεταναστευτικού Δικαίου σε σχέση με τους σκοπούς του Διεθνούς Οργανισμού Μετανάστευσης*, στο ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ X. & ΣΥΚΙΩΤΟΥ A., *Τα δικαιώματα των μεταναστών εργατών*, Εστία, Αθήνα, 1994

PHETERSON G. (επιμ.), *A vindication of the rights of whores*, Seal Press, Seattle, 1989

PHETERSON G., *The prostitution prism*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 1996

PLATT T., *Prospects for a radical criminology in the U.S.A.*, στο TAYLOR I. & WALTON P. & YOUNG J. (επιμ.), *Critical Criminology*, Routledge and Kegan Paul, London, Boston, 1975

PLUMMER K., *Sexual stigma: An interactionist account*, Routledge and Kegan Paul, London, 1975

PLUMMER K. (επιμ.), *Symbolic interactionism*, Edward Elgar, Aldershot, Hants, 1991

PLUMMER K., *Sexualities: Critical concepts in sociology*, Routledge, London, 2002

POSADSKAYA A., *Women as the objects and motive force of change in our time*, στο POSADSKAYA A. (επιμ.), *Women in Russia: A new era in Russian feminism*, μετάφραση: Kate Clark, Verso, London, 1994

PRIMORATZ I., *What's wrong with prostitution*, Philosophy, Vol. 68, no. 264, Απρίλιος 1993

QUEEN C., *Sex radical politics, sex-positive feminist thought, and whore stigma*, στο NAGLE J. (επιμ.), *Whores and other feminists*, Routledge, New York, London, 1997

QUINNEY R., *Crime control in capitalist society: A critical philosophy of legal order*, στο TAYLOR I. & WALTON P. & YOUNG J. (επιμ.), *Critical Criminology*, Routledge and Kegan Paul, London, Boston, 1975

RADCLIFFE-RICHARDS J., *The skeptical feminist: A philosophical enquiry*, Penguin Books, Harmondsworth, 1980

RAMONET I., *Γεωπολιτική του χάους*, μετάφραση: Μ. Μητσός, Πόλις, Αθήνα, 2000

RAYMOND J. & HUGHES D. & GOMEZ C., *Sex trafficking of women in the United States: Links between international and domestic sex industries*, CATW, N. Amherst (MA), 2001

RAYMOND J. & D'CUNHA J. & SANTOS A. & RUHAINI-DZUHAYATIN S. & HYNES S. & RAMIREZ-RODRIGUEZ Z., *A comparative study of women trafficked in the migration process: Patterns, profiles and health consequences of sexual exploitation in five countries (Indonesia, Philippines, Thailand, Venezuela, USA)*, CATW, N. Amherst, MA, 2002

RAYMOND J., *Prostitution as violence against women: NGO Stonewalling in Beijing and elsewhere*, Women's Studies International Forum, Vol. 21, No. 1, 1998

RAYMOND J., *Ten reasons for not legalizing prostitution and a legal response to the demand for prostitution*, στο FARLEY M. (επιμ.), *Prostitution, trafficking and traumatic stress*, Haworth Press, Binghampton, 2003

RAYMOND J., *Prostitution on demand: Legalizing the buyers as sexual consumers*, Violence Against Women, τ. 10, Οκτώβριος 2004

REIMAN J. H., *Prostitution, addiction and the ideology of liberalism*, Contemporary crises, τ. 3, 1979

- RENDEL M., *Human rights for women*, στο ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ Α. (επιμ.), *Δικαιώματα της γυναίκας: Δικαιώματα του ανθρώπου*, Εστία, 1994
- REICH R., *The work of nations*, Vintage, New York, 1992
- RICHARDS A. J., *Sex, drugs, death, and the law: An essay on human rights and overcriminalization*, Rowman and Littlefield, Totowa, NJ, 1982
- RITTER J., *Παράνομη διακίνηση γυναικών από την Ανατολή στη Δύση*, Ο Αγώνας της Γυναίκας, τεύχος 63/64, 1998
- RUSSELL B., *Marriage and morals*, George Allen & Unwin, London, 1958
- SANLAAP, *Human rights and sex trafficking*, Οκτώβριος 1999
- SCHELZIG E., *German prostitutes ponder salaried work*, International Herald Tribune, 13 Μαΐου 2002
- SCHOENBERGER K., *“Cascadia”: Borders on the future*, Los Angeles Times, 1 Νοεμβρίου 1993
- SCHULHOFER S., *Unwanted sex: The culture of intimidation and the failure of law*, Harvard University Press, Harvard, 1998
- SCRACE T. J., *Globalization, India, and the struggle for justice*, στο SMITH D. A. & BOROCZ J. (επιμ.), *A New World Order?*, Praeger Publishers, USA, 1995
- SHRAGE L., *Should Feminists Oppose Prostitution?*, Ethics, τ. 99, 1989/1990
- SHRAGE L., *Moral dilemmas of feminism: Prostitution, Adultery, and Abortion*, Routledge, New York, London, 1994
- SIEDENTOP L., *Η δημοκρατία στην Ευρώπη*, μετάφραση.: Σ. Μανδηλαράς, Θεμέλιο, Αθήνα, 2002
- SIMONS G. L., *Pornography without prejudice: A reply to objectors*, Abelard-Schuman, London, 1972
- SITAROPOULOS N., *Major aspects of international and European law regarding trafficking in persons: In search of an effective protection of the human rights of victims, especially women*, στο *International meeting of experts – Confrontation of the trafficking in women from Balkan states in countries of the E.U.*, CVME, Ioannina, Greece, 2001
- ST. JAMES M., *Preface*, στο PHETERSON G. (επιμ.), *A vindication of the rights of whores*, Seal Press, Seattle, 1989
- STRANGE C., *Toronto’s girl problem: The perils and pleasure of the city*, University of Toronto Press, Toronto, 1995

SULLIVAN B., *Can a prostitute be raped? Sex workers, women and the politics of rape law reform*, παρουσιάστηκε στο Australasian Political Studies Association Conference, University of Tasmania, Hobart, 29 Σεπτεμβρίου – 1 Οκτωβρίου 2003

SWEDISH GOVERNMENT OFFICES, *Fact sheet on government bill 1999/98:55*

TASK FORCE ON CRIME PREVENTION, *Partners in crime prevention: For a safer Quebec*, Minister of Public Security, Quebec City, 1993

TAYLOR I. & WALTON P. & YOUNG J. (επιμ.), *Critical Criminology*, Routledge and Kegan Paul, London, Boston, 1975

TAYLOR I. & WALTON P. & YOUNG J., *Critical Criminology in Britain: Reviews and Prospects*, στο TAYLOR I. & WALTON P. & YOUNG J. (επιμ.), *Critical Criminology*, Routledge and Kegan Paul, London, Boston, 1975

TAYLOR I. & WALTON P., *Radical Deviance Theory and Marxism: A reply to P. Hirst's "Marx and Engels on Crime, Law and Morality"*, στο TAYLOR I. & WALTON P. & YOUNG J. (επιμ.), *Critical Criminology*, Routledge and Kegan Paul, London, Boston, 1975

TAYLOR I., *Crime in context: A critical criminology of market societies*, Westview Press, 1999

THE AGE, 28 Φεβρουαρίου 1999

THE AGE, 1 Μαρτίου 1999

THUROW L., *Το μέλλον του καπιταλισμού: Πώς οι σύγχρονες οικονομικές δυνάμεις διαμορφώνουν τον κόσμο του αύριο*, μετάφραση: Ε. Αστερίου, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1997

TURK A., *Criminality and the legal order*, Rand McNally & Co, Chicago, 1969

TRUONG T., *International human trafficking – Organized crime and 'voluntary servitude': Where does the ethical question lie?*, παρουσιάστηκε στο Tampere Major Philosophical Event, Tampere Hall, Tampere, Finland, 22-23 Μαΐου 1999

UNIFEM, *Trafficking in women and children*

UNIFEM, *Trafficking in persons: A gender and rights perspective*, briefing kit

UNODC, *Trafficking in human beings – Frequently asked questions*

USA STATE DEPARTMENT, *Victims of trafficking and violence protection Act 2000: Trafficking in persons report*, June 2002

USA STATE DEPARTMENT, *US Policies and practices for the protection of victims of trafficking: A sampling of the US government's initiatives to promote victim assistance and protection in cases of trafficking in persons*, Washington DC

VOLD G., *Theoretical criminology*, Oxford University Press, Oxford, 1979

VOVOU S., *Feminist approaches and activities on trafficking in Greece*, στο *International meeting of experts – Confrontation of the trafficking in women from Balkan states in countries of the E.U.*, CVME, Ioannina, Greece, 2001

WALKOWITZ J., *Prostitution and Victorian society – Women, class and the state*, Cambridge University Press, Cambridge, 1980

WALLER I. & WELSCH B. & SANSEACON D., *Crime prevention digest 1997: Successes, benefits and directions from seven countries*, International Centre for the Prevention of Crime, Montreal, 1997

WALLER I. & WELSCH B., *Πρόληψη της εγκληματικότητας: Ενέργειες, αποτελέσματα, πλεονεκτήματα και συμπεράσματα*, Ποινική Δικαιοσύνη, 4/1999

WALZER M., *The distribution of membership*, στο BROWN P. & SHUE H (επιμ.), *Boundaries: National autonomy and its limits*, Rowan and Littlefield, Totawa, New Jersey, 1981

WALZER M., *The spheres of justice*, Basic Books, New York, 1983

WARD R. & McCORMACK R., *Managing police corruption: International perspectives*, επιμέλεια: D. Bracey, πρόλογος: D. Rowe, University of Illinois, Chicago, 1987

WEBER M., *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, μετάφραση: Μ. Κυπραίος, πρόλογος-θεώρηση-επιμέλεια: Β. Φίλιας, Gutenberg, Αθήνα, 1984

WEBER M., *Class, status, party*, στο GIDDENS A. & HELD D. (επιμ.), *Classes, power and conflict – Classical and contemporary debates*, Macmillan, Hampshire, 1982

WEST C., *Race matters*, Beacon Press, Boston, 1993

WILLIAMS P., *Human commodity trafficking: An overview*, στο WILLIAMS P. (επιμ.), *Illegal immigration and commercial sex: The new slave trade*, Frank Cass Publishers, London, Portland (OR), 1999

WILLIAMS P., *Trafficking in women and children: A market perspective*, στο WILLIAMS P. (επιμ.), *Illegal immigration and commercial sex: The new slave trade*, Frank Cass Publishers, London, Portland (OR), 1999

WILLIAMS P. (επιμ.), *Illegal immigration and commercial sex: The new slave trade*, Frank Cass Publishers, London, Portland (OR), 1999

ZARAFONITOU C., “New” tendencies in prevention policy in Greece: Local crime prevention councils and the partnership model, στο ΜΑΓΓΑΝΑΣ Α. (επιμ.), *Τιμητικός τόμος για την Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου: Δικαιώματα του ανθρώπου – Έγκλημα – Αντεγκληματική πολιτική*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2003

ZOLBERG A., *The next waves: Migration theory for a changing world*, International Migration Review, τ. 23, Φθινόπωρο 1989